

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАІЛУНЦ Каріне Еріківна

УДК 341.218.3:341.236

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ
ЩОДО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Спеціальність 293 – міжнародне право

Подається на здобуття
наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ К. Е. Маїлунц

Науковий керівник
АРАКЕЛЯН Мінас Рамзесович,
доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2023

АНОТАЦІЯ

Майлуни К. Е. правонаступництво держав щодо міжнародно-правової відповідальності. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 293 – «Міжнародне право». – Національний університет «Одеська юридична академія», Міністерство освіти і науки України, Одеса, 2023.

Дисертація є першим в українській науці міжнародного права спеціальним комплексним дослідженням досвіду правонаступництва у сфері міжнародно-правової відповідальності.

Питання про правонаступництво держав щодо міжнародно-правової відповідальності залишається одним із найскладніших у міжнародному праві, складність якого зумовлена, зокрема, особливостями кожної конкретної ситуації, її політичними аспектами та ставленням третіх держав, є необхідність у нормах міжнародного права, які служили б рамками, здатними забезпечити правову захищеність та стабільність у міжнародних відносинах.

Правонаступництво держав щодо відповідальності держав означає передачу прав і зобов'язань, що виникають в результаті скоєння міжнародно-протиправних діянь. Питання про правонаступництво держав щодо відповідальності держав безумовно досягло рівня необхідності його кодифікації і заслуговує на розгляд Комісією міжнародного права ООН. Це одна з тем загального міжнародного права, в якій міжнародне звичаєве право не цілком утвердилося в минулому, тому Комісія не включала його до своєї програми на ранній стадії. Розробка цієї теми доповнить раніше виконану Комісією роботу з інших питань правонаступництва, а також відповідальності держав.

У питаннях правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності в цілому можуть застосовуватися положення, що містяться

в Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння й у Віденських конвенціях 1978 і 1983 років. Крім того, питання щодо правонаступництва виникають і в контексті кодифікації норм про дипломатичний захист.

Поняття відповідальності держави визначено як комплекс принципів та норм вторинного характеру, що регулюють, зокрема: а) встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння та його присвоєння тій чи іншій державі; б) зміст та форми відповідальності (нові обов'язки, а саме щодо припинення діяння та надання відшкодування у всіх формах); та в) покликання держави до відповідальності.

У роботі представлено аналіз проектів статей, підготовлених Комісією міжнародного права ООН у рамках доповідей про правонаступництво держав щодо міжнародно-правової відповідальності. Зроблено висновки та надано пропозиції, які мають значення для науки та практики міжнародного права і відповідають вимогам наукової новизни.

В дисертації обґрунтовується виділення в системі міжнародно-правового регулювання правонаступництва держав загальних норм про правонаступництво держав та норм про сингулярне правонаступництво держав (тобто спеціальних норм, що регулюють особливі випадки правонаступництва), застосування яких не вирішує і не визначає застосовність норм, що регулюють правонаступництво держав в іншій категорії. На основі застосування підходу, спрямованого на забезпечення системної інтеграції, доводиться необхідність використовувати одні й ті ж терміни при розгляді питань правонаступництва щодо договорів, державної власності, державних боргів та державних архівів, громадянства фізичних осіб та відповідальності держав, за винятком тих випадків, коли є серйозні підстави вкладати у них особливий сенс.

Проведено комплексне дослідження сучасних міжнародно-правових інструментів, за допомогою яких держави-учасниці врегульовують питання правонаступництва щодо відповідальності, і наводиться їх класифікація: (а)

міжнародні угоди; (б) односторонні акти; та (в) рішення міжнародних судових та арбітражних органів.

Наводиться характеристика ролі угод між відповідними державами у вирішенні питання про правонаступництво відповідальності: такі угоди (з урахуванням правила *pacta tertiis*) мають переважати над допоміжними загальними нормами про правонаступництво. Запропоновано класифікацію угод держав з питань правонаступництва щодо відповідальності: (а) угоди між державою-попередницею та державою-наступницею (угоди про передачу прав та обов'язків), (б) угоди між державами-наступницями та потерпілою державою (угоди про претензії) та (в) угоди змішаного характеру, за допомогою яких держави-наступниці домовляються між собою про спільне несення та врегулювання наслідків міжнародно-протиправних діянь держави-попередниці, – а також проаналізовано їх вплив на правонаступництво держав щодо відповідальності.

В дисертації виділено *активні* (передача (або перехід) зобов'язань держави, що скоює протиправне діяння) та *пасивні* аспекти правонаступництва міжнародно-правової відповідальності (передача (або перехід) прав (вимог) потерпілої держави).

Виділено та проаналізовано фактори, які слід враховувати при визначенні носія зобов'язань щодо відшкодування, зокрема: зв'язок із територією; перетворення органу держави-попередниці на орган однієї з держав-наступниць; частка у державній власності та державних боргах; характер та форма відшкодування.

Піддано критиці традиційну доктрину заперечення правонаступництва щодо відповідальності, яка склалася переважно у період, що передував кодифікації Комісією норм про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії. Цим частково можна пояснити тезу про «суто особистий характер» міжнародної відповідальності, яка не може бути передана від держави, яка вчинила протиправне діяння, до держави-наступниці. Проте задля встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння держави

необхідна присутність двох елементів, саме поведінка (дія чи бездіяльність), яке а) присвоюється державі з міжнародного права; та б) є порушенням міжнародно-правового зобов'язання цієї держави.

Необхідно досліджувати і подати два набори винятків із цього загального правила. По-перше, у частині, що стосується присвоєння, загальна норма відсутності правонаступництва повинна доповнюватися спеціальними нормами про порушення, що тривають, та про повстанські або інші рухи. По-друге, у частині покликання до відповідальності існують ситуації, у яких, попри те що міжнародно-протиправне діяння присвоюється державі-попереднику і є її діянням (незалежно від цього, чи триває воно чи ні), потерпіла держава чи інший потерпілий суб'єкт може вимагати виконання певних зобов'язань, що випливають із відповідальності за це діяння, також або тільки від держави-наступниці або держав-наступниць.

Видається в цілому прийнятним, що у ситуаціях виходу частин держави з її складу головною нормою, що регулює правонаступництво за зобов'язаннями, які виникають з міжнародно-протиправної дії держави-попередниці, скоєної нею до правонаступництва, є принцип відсутності правонаступництва. Оскільки держава-попередниця продовжує існувати, держава-продовжувач має залишатися відповідальною за власні міжнародно-протиправні діяння, вчинені до дати правонаступництва.

В роботі підтримано загальне правило, згідно з яким відповідальність переходить до руху, який досяг успіху за незалежність, при цьому у держави-наступниці залишається можливість доводити необґрунтованість цього переходу стосовно конкретних порушень через відсутність реальної наступності між рухом за незалежність і новим урядом.

У ситуації правонаступництва, коли держава-попередниця перестала існувати (такі ситуації включають об'єднання (включення та злиття) та поділ держав), держава-порушниця більше не існує, але наслідки вчинених нею міжнародно-протиправних діянь продовжуються. Застосування загальної норми відсутності правонаступництва у такому разі означало б, що жодна

держава не несе зобов'язання, що виникають з міжнародно-протиправних діянь. Таке рішення навряд чи узгоджується з цілями міжнародного права, які включають справедливе та розумне врегулювання спорів. У зв'язку з цим загальну норму відсутності правонаступництва слід замінити презумпцією правонаступництва щодо зобов'язань, що впливають із відповідальності держав. Зрозуміло, не йдеться про безумовне або абсолютне правонаступництво, оскільки презумпція такої передачі зобов'язань може бути підтверджена, спростована або скоригована за умовами угод, включаючи, у відповідних випадках, угоди про розподіл (спільне несення) таких зобов'язань.

Зазначається, що застосування принципу відсутності правонаступництва в контексті поділу держави повністю суперечило б самій ідеї справедливості. У разі поділу держави зобов'язання, що впливають із міжнародно-протиправного діяння, не зникають і, зазвичай, переходять до однієї чи кількох держав-наступниць. Передача зобов'язань може відбуватися як за згодою держав, так і за його відсутності. Що стосується факторів, які слід враховувати при визначенні носія зобов'язань, то аналіз практики держав також свідчить на користь врахування зв'язку з територією та перетворення органу держави-попередниці на орган однієї з держав-наступниць. У тих випадках, коли територіальний зв'язок відсутній, розподіл зобов'язань щодо відшкодування (зокрема, компенсації) може проводитись у справедливих частках, що відповідають часткам у державній власності та державних боргах. Крім того, слід враховувати інші фактори, такі як характер та форма відшкодування. Це може включати ситуації, за яких, через природу реституції, тільки одна конкретна держава-наступниця має можливість зробити таку реституцію.

Обґрунтовано, що принцип безперервності громадянства, який традиційно розглядався як такий, що перешкоджає передачі права на дипломатичний захист держави-попередниці її правонаступнику, не повинен застосовуватися в контексті правонаступництва держав з причин

теоретичного, прикладного та практичного характеру – це можливо, якщо розглядати принцип безперервності громадянства не як матеріальну норму міжнародного права, а як процесуальну норму, що виникла з практики третейських судів.

Ключові слова: правонаступництво, міжнародно-правова відповідальність, континуїтет, міжнародний правопорядок, права людини, принципи міжнародного права, Комісія міжнародного права ООН, кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права, Міжнародний Суд ООН, Європейський суд з прав людини.

SUMMARY

Mailunts K. E. Succession of states in respect of international legal responsibility.

Qualifying research work as manuscript. Doctoral thesis for an academic degree of the Doctor of Philosophy in specialty specialty 293 – International law. – National University «Odesa Law Academy», Ministry of Education and Science of Ukraine, Odesa, 2023.

The dissertation is the first in the Ukrainian science of international law special complex research of the experience of legal succession in the field of international legal responsibility.

The issue of succession of states to international legal responsibility remains one of the most difficult in international law, the complexity of which is due, in particular, the specifics of each situation, its political aspects and attitudes of third states, the need for international law to provide a framework legal protection and stability in international relations.

The succession of countries to the responsibility of countries means the transfer of rights and obligations arising from the commission of internationally wrongful acts. The issue of the succession of states to the responsibility of states has certainly reached the level of the need for its codification and deserves consideration by the UN Commission on International Law. This is one of the

topics of general international law in which customary international law has not been fully established in the past, so the Commission did not include it in its program at an early stage. The development of this topic will complement the Commission's work on other issues of succession, as well as the responsibilities of states.

The provisions of the Articles on the Liability of States for Internationally Wrongful Acts and the 1978 and 1983 Vienna Conventions may apply to the succession of States with regard to international legal responsibility in general. In addition, questions of succession arise in the context of the codification of norms on diplomatic protection.

The concept of state responsibility is defined as a set of principles and norms of a secondary nature that regulate, in particular: a) establishing the presence of an internationally illegal act and assigning it to one or another state; b) the content and forms of responsibility (new obligations, namely, to stop the act and provide compensation in all forms); and c) calling the state to account.

The paper presents an analysis of draft articles prepared by the UN Commission on International Law in the framework of reports on the succession of states on international legal responsibility. Conclusions are made and proposals are made that are important for science and practice of international law and meet the requirements of scientific novelty.

The dissertation substantiates the allocation in the system of international legal regulation of succession of states of general norms on succession of states and norms on singular succession of states (ie special norms governing special cases of succession), the application of which does not decide and does not determine the applicability of norms governing succession. another category. Based on the approach aimed at ensuring system integration, it is necessary to use the same terms when considering issues of succession to contracts, state property, public debt and state archives, citizenship of individuals and liability of states, except when there are serious grounds to invest in them a special meaning

A comprehensive study of modern international legal instruments through

which member states regulate the issue of succession of liability has been conducted, and their classification is given: (a) international agreements; (b) unilateral acts; and (c) decisions of international judicial and arbitral tribunals.

The role of agreements between the respective states in resolving the issue of succession of liability is described: such agreements (subject to the rule of *pacta tertiis*) should prevail over ancillary general rules on succession. The classification of succession agreements on liability is proposed: (a) agreements between the predecessor state and the successor state (agreements on the transfer of rights and obligations), (b) agreements between the successor states and the injured state (claims agreements), and (c) mixed agreements by which successor states agree to share and settle the consequences of internationally wrongful acts of the predecessor state, and analyze their impact on the succession of states.

The dissertation highlights active (transfer) (or transfer) of obligations of the state committing the illegal act) and passive aspects of the succession of international legal responsibility (transfer (or transfer) of rights (claims) of the injured state).

Factors that should be taken into account when determining the bearer of compensation obligations, in particular: connection with the territory; transformation of the body of the predecessor state into the body of one of the successor states; share in state property and public debts; nature and form of compensation.

The traditional doctrine of denial of succession of liability, which developed mainly in the period preceding the codification by the Commission of the rules on the responsibility of states for internationally wrongful acts, has been criticized. This may partly explain the thesis of the "purely personal nature" of international responsibility, which cannot be transferred from the state that committed the wrongdoing to the successor state. However, in order to establish the existence of an internationally illegal act of the state, the presence of two elements is necessary, namely behavior (action or inaction), which a) is assigned to the state under international law; and (b) is a violation of the international legal obligation of that

State.

At the same time, it is necessary to investigate and submit two sets of exceptions to this general rule. First, in the part concerning appropriation, the general rule of non-succession should be supplemented by special rules on ongoing violations and on insurgent or other movements. Secondly, in the part of the call to responsibility, there are situations in which, despite the fact that an internationally illegal act is assigned to the predecessor state and is its act (regardless of whether it lasts or not), the injured state or other injured party may require the fulfillment of certain obligations arising from liability for the act, also or only from the successor State or successor States.

It seems generally acceptable that in situations of withdrawal of parts of the state, the main rule governing succession to obligations arising from internationally wrongful acts of the predecessor state, committed by it to succession, is the principle of non-succession. As the predecessor State continues to exist, the successor State must remain responsible for its own internationally wrongful acts committed before the date of succession.

The paper supports the general rule that responsibility shifts to a success movement for independence, while the successor state has the opportunity to argue that this transition is unfounded for specific violations due to the lack of real continuity between the independence movement and the new government.

In the situation of legal succession, when the predecessor state has ceased to exist (such situations include unification (inclusion and merger) and division of states), the offending state no longer exists, but the consequences of its internationally illegal acts continue. Applying the general rule of non-succession in such a case would mean that no state bears obligations arising from internationally wrongful acts. Such a decision is hardly consistent with the goals of international law, which include fair and reasonable settlement of disputes. In this regard, the general norm of the absence of legal succession should be replaced by the presumption of legal succession regarding obligations arising from the responsibility of states. Of course, there is no question of unconditional or absolute

succession, since the presumption of such a transfer of obligations can be confirmed, denied or adjusted according to the terms of the agreements, including, in appropriate cases, agreements on the distribution (joint bearing) of such obligations.

It is noted that the application of the principle of non-succession in the context of the division of the state would be completely contrary to the very idea of justice. In the event of a division of a state, the obligations arising from an internationally wrongful act do not disappear and, as a rule, pass to one or more successor states. The transfer of obligations can take place both with the consent of the states and in its absence. As for the factors to be taken into account in determining the bearer of obligations, the analysis of the practice of states also shows in favor of taking into account the connection with the territory and the transformation of the predecessor authority into an authority of one of the successor states. In cases where there is no territorial connection, the distribution of compensation obligations (in particular, compensation) can be carried out in fair shares, corresponding to the shares in state ownership and public debt. In addition, other factors should be considered, such as the nature and form of the reimbursement. This may include situations in which, due to the nature of restitution, only one particular successor State has the possibility to make such restitution.

It is argued that the principle of continuity of citizenship, which has traditionally been considered to prevent the transfer of the right to diplomatic protection of the predecessor state to its successor, should not be applied in the context of succession of states for theoretical, practical and practical reasons. not as a substantive rule of international law, but as a procedural rule arising from the practice of arbitration.

Key words: succession, international legal responsibility, continuity, international legal order, human rights, principles of international law, UN International Law Commission, codification and progressive development of international law, International Court of Justice, European Court of Human Rights.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Маїлунц К. Е. Розвиток правил про правонаступництво щодо відповідальності держав в проектах Комісії міжнародного права ООН. *Альманах міжнародного права*. 2021. № 25. – С. 22–28.
2. Маїлунц К. Е. Розвиток практики правонаступництва держав щодо відповідальності. *Правова позиція*. 2021. № 2 (31). – С. 80–84.
3. Маїлунц К. Е. Вплив правонаступництва держав на форми відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 879-882.
4. Маїлунц К. Е. Проблема множинності держав у контексті правонаступництва щодо міжнародно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 615–618.

Публікації у зарубіжних фахових виданнях:

1. Маїлунц К. Е. Атрибуція діяння повстанського руху в світлі правонаступництва держав щодо відповідальності. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Vol. 2. P. 111-116.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її наукові результати:

1. Маїлунц К. Е. Об'єднання держав та питання правонаступництва щодо відповідальності. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки*: матеріали V Всеукраїнського науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 14 травня 2021 року). – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2021. С. 137-140.
2. Маїлунц К. Е. Правонаступництво держав щодо відповідальності: постановка питання. *Модернізація вітчизняної правової системи в умовах*

світової інтеграції: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 19–20 травня 2021 року. / за заг. ред. Б. Р. Стецюка. – Кропивницький: Національний центр «Мала академія наук України», 2021. С. 237-238.

3. Маїлунц К. Е. Робота Інституту міжнародного права з кодифікації правил про правонаступництво держав у питаннях міжнародної відповідальності. Статті учасників VII Всеукраїнської мультидисциплінарної конференції «Чорноморські наукові студії» (м. Одеса, 14 травня 2021 року). *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса: Гельветика, 2021. Вип. 34. С. 10-14.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА ДЕРЖАВ ЩОДО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	26
1.1. Методологічні засади дослідження правонаступництва держав у міжнародному праві	26
1.2. Традиційна доктрина відсутності правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності.....	46
1.3. Перспективи встановлення презумпції правонаступництва держав щодо відповідальності згідно із загальними принципами права.....	72
1.4. Робота Комісії міжнародного права ООН з кодифікації норм про правонаступництво держав щодо міжнародної відповідальності	90
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВІ КАТЕГОРІЇ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА ДЕРЖАВ ЩОДО ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИПЛИВАЮТЬ ІЗ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	103
2.1. Загальні норми про правонаступництво держав щодо відповідальності	103
2.2. Правонаступництво щодо міжнародно-правової відповідальності, коли держава-попередниця продовжує існувати	114
2.3. Правонаступництво щодо міжнародно-правової відповідальності, коли держава-попередниця перестає існувати	138
РОЗДІЛ 3. ПИТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА НА БОЦІ ПОСТРАЖДАЛОЇ ДЕРЖАВИ	159
3.1. Питання відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням, вчиненим проти держави-попередниці, коли держава-попередниця продовжує існувати.....	159
3.2. Питання відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням, вчиненим проти держави-попередниці, коли держава-попередниця перестає існувати.....	169
3.3. Відшкодування шкоди, завданої міжнародно-протиправним діянням громадянам держави-попередниці.....	174
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203
ДОДАТКИ.....	236

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. правонаступництво держав щодо міжнародної відповідальності є злободенною проблемою сучасності. Останні випадки правонаступництва (зокрема, розпад СРСР та СФРЮ, поділ Чехословаччини, об'єднання НДР та ФРН, відділення Еритреї від Ефіопії тощо) та пов'язані з ними складні процеси зміни міжнародних зобов'язань цих держав, особливо на території колишніх СРСР та Югославії, продемонстрували особливу актуальність питань правонаступництва держав щодо міжнародної відповідальності.

У ХХІ столітті Україна зробила остаточний цивілізаційний вибір, який став результатом внутрішньополітичної кризи 2010-2014 років, а також воєнної агресії Росії та окупації частини суверенної території України, чим було порушено норми міжнародної безпеки та мир в Європі та світі в загалі. Цим вибором Україна продемонструвала міжнародній спільноті політичну зрілість та цінності, що переважають в українському суспільстві, а саме: повага прав людини, демократії та прагнення до цивілізованого розвитку, що знайшло відображення в Конституції стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

З огляду на значну суспільно-політичну і наукову актуальність проблеми, дослідження питань правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності важливе з точки зору осмислення вектору розвитку Української держави, етапів українського державотворення, що є важливим фактором консолідації українського суспільства та знайшло своє практичне вираження у процесах європейської інтеграції. Питання тривалості та наступності українського державотворення в умовах воєнно-політичної агресії проти суверенітету і територіальної цілісності України переходить у площину національної та міжнародної безпеки на європейському континенті. У зв'язку з цим недостатня врегульованість як на міжнародному, так і на

національному рівні питання про правонаступництво держав щодо міжнародно-правової відповідальності актуалізує дослідження цієї проблеми у сучасній міжнародно-правовій літературі.

Проблема правонаступництва держав належить до найбільш спірних і суперечливих питань міжнародно-правової доктрині. Незважаючи на те, що її дослідженням займалося багато вчених, до цього часу не вироблено одноманітного або хоча б домінуючого підходу. Одна з причин складності визначення правонаступництва полягає в тому, що практика держав, яка виступає як конституюючий елемент у цій галузі, різноманітна, і кожен наводить нові приклади, що виходять за межі раніше встановленого поняття.

Різкі перетворення Східної та Центральної Європи знову висунули питання про правонаступництво держав на передній план в міжнародно-правовому дискурсі. Серед найбільш складних з незліченної безлічі правових питань, піднятих цими змінами, є й питання про правонаступництво відповідальності держави за міжнародні правопорушення.

Хоча питання про відповідальність правонаступника за міжнародні правопорушення стояло на порядку денному на ранніх етапах роботи Комісії міжнародного права ООН [152, с. 339-340], деякі члени Комісії заперечували проти подальшого обговорення цієї теми з тієї причини, що мова йде про внутрішньодержавне, а не міжнародне право. Проблема незабаром зникла з матеріалів обговорень, лише зрідка з'являючись протягом наступних двадцяти років вивчення, тому не дивно, що остаточні тексти Конвенцій про правонаступництво держав щодо договорів 1978 року та про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 року не містять положень з цього приводу.

Складність кодифікації правонаступництва держав щодо міжнародної відповідальності зумовлена, зокрема, особливостями кожної конкретної ситуації, її політичними аспектами та ставленням третіх держав, тому є необхідність у нормах міжнародного права, які слугували б рамками, здатними забезпечити правову захищеність та стабільність у міжнародних

відносинах.

Проблема правонаступництва залишається дискусійною як у доктрині міжнародного права, так і в міжнародній практиці.

З самого початку в центрі уваги науки міжнародного права з цього питання був вплив правонаступництва на інші, ніж правонаступництво щодо міжнародно-правової відповідальності, питання, при цьому велика частина робіт присвячена правонаступництву щодо договорів і державних боргів.

Результатом цієї відносної неувagi є розрізнена, часто заплутана, а іноді і суперечлива практика, з якої надзвичайно важко вивести послідовну доктрину; немає загальних правил про правонаступництво держав, які б зобов'язували держави-наступниці без їх згоди прийняти на себе права та зобов'язання держав-попередниць.

На відміну від значної літератури, присвяченої правонаступництву договірних і боргових зобов'язань, повноцінні дослідження правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності в українській доктрині міжнародного права відсутні, і цей предмет найчастіше згадується лише коротко, якщо взагалі згадується, в роботах з міжнародного права і правонаступництва держав.

Усе сказане вище дозволяє говорити про актуальність теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія» в контексті теми науково-дослідної програми «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016-2020 рр.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є вирішення теоретичних та практичних проблем міжнародно-правового регулювання переходу міжнародно-правової відповідальності у зв'язку з правонаступництвом держав, що становить безперечний науковий та

практичний інтерес.

Для досягнення зазначеної мети вирішувалися такі *завдання*:

висвітлити методологічні засади дослідження правонаступництва держав у міжнародному праві;

розкрити поняття та визначити сутність правової категорії правонаступництва держав;

проаналізувати традиційну доктрину відсутності правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності

окреслити перспективи встановлення презумпції правонаступництва держав щодо відповідальності згідно із загальними принципами права

висвітлити роботу Комісії міжнародного права ООН з кодифікації норм про правонаступництво держав щодо міжнародної відповідальності

розглянути особливі категорії правонаступництва держав щодо зобов'язань, що впливають із міжнародно-правової відповідальності, коли держава-попередниця продовжує або перестає існувати;

розкрити права потерпілої держави в контексті правонаступництва на стороні потерпілої держави;

розглянути питання відшкодування шкоди внаслідок міжнародно-протиправного діяння, вчиненого проти держави-попередниці;

проаналізувати проблеми відшкодування шкоди, завданої міжнародно-протиправним діянням громадянам держави-попередниці.

Об'єктом дисертаційного дослідження є міжнародні відносини держав, що виникають у зв'язку з несенням міжнародно-правової відповідальності в контексті правонаступництва.

Предметом дисертаційного дослідження є правонаступництво держав щодо міжнародно-правової відповідальності.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є загальнонауковий системний підхід до розгляду поставлених завдань з використанням формально-юридичного, порівняльно-правового, системно-структурного, теоретико-прогностичного, історичного та інших методів

наукового пізнання. Зокрема, за допомогою діалектичного методу поглиблено понятійний апарат, визначено сутність інституту правонаступництва, міжнародної відповідальності (підпункт 1.1, 1.2). Метод системно-структурного аналізу надав можливість дослідити співвідношення понять правонаступництво, континуїтет (підпункт 1.1, 1.3). Порівняльно-правовий метод застосовувався в процесі порівняння різних підходів до визначення юридичної основи правонаступництва держав щодо міжнародної відповідальності (підрозділ 1.2); функціональний метод надав змогу розглянути правонаступництво та міжнародну відповідальність як правовідношення, дослідити його динаміку (підрозділи 2.1, 2.1.3, 3.1). Використання історичного методу надало можливість проаналізувати становлення міжнародно-правового регулювання правонаступництва щодо міжнародної відповідальності (підрозділи 2.1, 2.2, 3.2, 3.3); метод аналогії було використано для перенесення засад правового регулювання правонаступництва щодо міжнародних договорів, боргів, власності, архівів до правонаступництва щодо міжнародної відповідальності (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3); методи аналізу та синтезу використовувалися при формуванні висновків і пропозицій дисертації з урахуванням вимог стосовно визначеності, несуперечливості, послідовності й обґрунтованості суджень у межах загально-теоретичних та міжнародно-правових конструкцій з використанням понятійного апарату відповідних галузей науки. Використання зазначених методів в їх комплексі було направлено на максимально об'єктивне і ґрунтовне дослідження проблематики.

Теоретична основа дослідження. Деякі аспекти порушених питань розглядалися в роботах таких вітчизняних учених, як Андрейченко С. С., Баймуратов М. О., Буроменський М. В., Буткевич В. Г., Денисов В. Н., Дмитрієв А. І., Євінтов В. І., Мельник А. Я., Мережко О. О., Мицик В. В., Муравйов В. Г., Ноговіцина Ю. О., Перевезенцев О. Ю., Святун В., Тимченко Л. Д., Чалий О. О. та ін. Останні вітчизняні наукові роботи, присвячені вивченню міжнародного правонаступництва, належать таким

авторам, як Адамчук І.Г., Блажевич Ю. Ю., Галан В. О., Гусейнов Л. Г., Мельник А. Я., Ноговіцина Ю. О., Перевезенцев О. Ю.

Водночас слід зазначити, що дослідники цього інституту приділили свою увагу в основному аналізу особливостей правонаступництва держав щодо міжнародних договорів та власності.

Проте на сьогодні немає комплексного дослідження, присвяченого питання правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності. Недослідженими залишаються питання правонаступництва держав щодо попередніх державотворчих періодів, коли держави втрачали свій суверенітет унаслідок воєнної окупації і поновлювали його через декілька десятиліть, що характерно для багатьох держав колишнього СРСР і України зокрема.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження склали роботи відомих вітчизняних та зарубіжних вчених з міжнародного права: Адамчук І.Г., Андрейченко С. С., Анцилотті Д., Баймуратов М. О., Беджауї М., Бедерман Д. Дж., Блажевич Ю. Ю., Борчард Е. М., Боте М., Бріерлі Дж. Л., Броунлі Я., Буткевич В. Г., Ваттель Е., Волковіч М. Дж., Вулер Н., Галан В. О., Грінмен К., Громовенко К. В., Гусейнов Л. Г., Далявська Т. П., Дамберрі П., Дурсунов Р. М., Дюпюї П. М., Есаян А. А., Єле М. Е., Задорожній О. В., Колб Р., Кохен М. Г., Кроуфорд Дж., Лайлліч Р. Б., Ланг Т., Макачук В. С., Маконнен Й., Мамонтов І. О., Мельник А. Я., Мережко О. О., Мицик В. В., Моньє Ж. Ф., Мюллерсон Р., Ноговіцина Ю. О., О'Коннелл Д. П., Оппенгейм Л., Перевезенцев О. Ю., Салмон Й., Трояновський О. В., Уестон Б. Х., Фейлхенфельд Е. Х., Фоорман Дж. Л., Херст К. Дж. Б., Хофліх М. Х., Чаплінські В., Шмідт К., Штерн Б. та ін.

В основу дисертації також покладено великий нормативний матеріал, що включає як міжнародні акти, так і внутрішні правові акти низки держав.

Ступінь наукової розробленості теми. Насьогодні у вітчизняній науці міжнародного права відсутнє окреме монографічне дослідження, присвячене проблемі правонаступництва держав щодо міжнародно-правової

відповідальності.

З огляду на свою актуальність останнім часом теми міжнародно-правової відповідальності взагалі, і навіть ті чи інші її аспекти перебувають у центрі уваги вітчизняних дослідників. Численні роботи, присвячені дослідженню різних проблем, пов'язаних із питаннями міжнародно-правової відповідальності.

Проте тема правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності ще не отримала достатнього висвітлення в українській науці міжнародного права, і до моменту підготовки цієї дисертації не опубліковано жодного наукового дослідження українських вчених із цієї проблематики. Крім того, такий важливий міжнародно-правовий документ, як доповіді «Про правонаступництво держав щодо міжнародно-правової відповідальності», підготовлені Комісією міжнародного права ООН, ще не ставали об'єктом вивчення українських спеціалістів у галузі міжнародного права.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у спробі визначити ступінь сучасного міжнародно-правового регулювання правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності. У дисертації вперше здійснено комплексне дослідження досвіду правонаступництва у сфері міжнародно-правової відповідальності, включаючи досвід 90-х років XX ст. Критеріям новизни також відповідає те, що автором проведено аналіз проектів статей, підготовлених Комісією міжнародного права ООН у рамках доповідей про правонаступництво держав щодо міжнародно-правової відповідальності. Зроблено висновки та надано пропозиції, які мають значення для науки та практики міжнародного права і відповідають вимогам наукової новизни. До них слід віднести такі:

у перше:

– проведено комплексне дослідження сучасних міжнародно-правових інструментів, за допомогою яких держави-учасниці врегульовують питання правонаступництва щодо відповідальності, і наводиться їх класифікація: (а) міжнародні угоди; (б) односторонні акти; та (в) рішення міжнародних

судових та арбітражних органів;

– запропоновано класифікацію угод держав з питань правонаступництва щодо відповідальності: (а) угоди між державою-попередницею та державою-наступницею (угоди про передачу прав та обов'язків), (б) угоди між державами-наступницями та потерпілою державою (угоди про претензії) та (в) угоди змішаного характеру, за допомогою яких держави-наступниці домовляються між собою про спільне несення та врегулювання наслідків міжнародно-протиправних діянь держави-попередниці, – а також проаналізовано їх вплив на правонаступництво держав щодо відповідальності;

– виокремлено та проаналізовано принципи міжнародного права (доктрина придбаних прав, перехід прав та обов'язків, принцип міжнародних сервітутів) та загальні принципи національного права, що підтримують презумпцію правонаступництва держав щодо відповідальності;

– виділено *активні* (передача (або перехід) зобов'язань держави, що скоює протиправне діяння) та *пасивні* аспекти правонаступництва міжнародно-правової відповідальності (передача (або перехід) прав (вимог) потерпілої держави);

– обґрунтовано, що якщо держава- правонаступниця, що стикається з протиправним діянням, що триває на її території, схвалює і продовжує таку ситуацію, вона імпліцитно прийняла на себе відповідальність за нього;

– виділено фактори, які слід враховувати при визначенні носія зобов'язань щодо відшкодування, зокрема: зв'язок із територією; перетворення органу держави-попередниці на орган однієї з держав-наступниць; частка у державній власності та державних боргах; характер та форма відшкодування;

– обґрунтовано, що принцип безперервності громадянства, який традиційно розглядався як такий, що перешкоджає передачі права на дипломатичний захист держави-попередниці її правонаступнику, не повинен застосовуватися в контексті правонаступництва держав з причин

теоретичного, прикладного та практичного характеру – це можливо, якщо розглядати принцип безперервності громадянства не як матеріальну норму міжнародного права, а як процесуальну норму, що виникла з практики третейських судів;

удосконалено:

– обґрунтування відступу від загальної норми відсутності правонаступництва, яке може бути виправдане такими обставинами: а) вчинення міжнародно-протиправних діянь автономним утворенням держави-попередниці; б) зв'язок між міжнародно-протиправним діянням та територією; та в) питання безпідставного збагачення;

– поняття відповідальності держави як комплексу принципів та норм вторинного характеру, що регулюють: а) встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння та його присвоєння тій чи іншій державі; б) зміст та форми відповідальності (нові обов'язки, а саме щодо припинення діяння та надання відшкодування у всіх формах); та в) покликання держави до відповідальності;

– характеристики ролі угод між відповідними державами у вирішенні питання про правонаступництво відповідальності: такі угоди (з урахуванням правила *pacta tertiis*) мають переважати над допоміжними загальними нормами про правонаступництво;

– на основі гіпотези, що стосується поведінки, яку держава визнає та приймає як власну, обґрунтовано *mutatis mutandis*, що односторонні акти мають певні наслідки для правонаступництва держав щодо відповідальності та можуть кваліфікуватися як прийняття зобов'язань, що впливають із відповідальності держави-попередниці;

отримало подальше обґрунтування:

– виділення в системі міжнародно-правового регулювання правонаступництва держав загальних норм про правонаступництво держав та норм про сингулярне правонаступництво держав (тобто спеціальних норм, що регулюють особливі випадки правонаступництва), застосування яких не

вирішує і не визначає застосовність норм, що регулюють правонаступництво держав в іншій категорії;

– на основі застосування підходу, спрямованого на забезпечення системної інтеграції, обґрунтовано необхідність використовувати одні й ті ж терміни при розгляді питань правонаступництва щодо договорів, державної власності, державних боргів та державних архівів, громадянства фізичних осіб та відповідальності держав, за винятком тих випадків, коли є серйозні підстави вкладати у них особливий сенс;

– теза, що поєднання факту правонаступництва держав та наявності угоди між державами-наступниками можна розглядати як спеціальний елемент, який уможлиблює передачу та/або спільне здійснення права вимагати встановлення відповідальності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформовані у дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані у:

науково-дослідній сфері – з метою подальшого розвитку теорії міжнародного права та вивчення інституту правонаступництва держав та міжнародно-правової відповідальності;

нормотворчій діяльності – під час розробки нових та внесення змін до чинних міжнародних та національних нормативно-правових актів, які регламентують питання правонаступництва держав та міжнародно-правової відповідальності;

правозастосовчій діяльності – для забезпечення єдності у застосуванні правових норм, що регламентують питання правонаступництва держав та міжнародно-правової відповідальності;

науково-методичній роботі – при підготовці навчальних посібників та підручників з міжнародного права, при викладанні курсів міжнародного права, права міжнародної відповідальності, розроблені спецкурсів з теоретичних та практичних проблем теорії міжнародного права;

начальному процесі – для вивчення дисциплін «Міжнародне право», «Право міжнародної відповідальності», «Теорія і практика міжнародного

права»;

правовиховній сфері – для підвищення рівня правової культури населення, формування фахової правосвідомості студентів юридичних вузів та факультетів.

Апробація результатів дисертації. Висновки і положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія».

Основні результати дисертаційного дослідження доповідалися на міжнародних науково-практичних конференціях, серед яких, зокрема: V Всеукраїнський науково-практичний симпозіум «Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки» (м. Івано-Франківськ, 14 травня 2021 року); II Міжнародна науково-практична конференція «Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції» (м. Кропивницький, 19-20 травня 2021 року); Міжнародна науково-практична «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру» (м. Одеса, 21 травня 2021 року).

Публікації. Основні положення та висновки знайшли відображення у 8 публікаціях, у тому числі 4 статтях, опублікованих у наукових періодичних виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 1 стаття у зарубіжних наукових виданнях, 3 тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які включають одинадцять підрозділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 237 сторінки, з них основного тексту – 202 сторінки, список використаних джерел складає 341 найменувань і розташований на 33 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА ДЕРЖАВ ЩОДО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Методологічні засади дослідження правонаступництва держав у міжнародному праві

У XX столітті проблема правонаступництва неодноразово привертала підвищену увагу політиків та вчених-юристів. Так, на початку століття це сталося у зв'язку із закінченням Першої Світової війни та приходом до влади більшовиків у Росії. У 60-ті – 70-ті роки XX століття актуалізації проблеми правонаступництва сприяли розпад колоніальної системи та поява на місці колоній та півколоній десятків нових незалежних держав, а в 90-ті роки – розпад СРСР та «соціалістичної співдружності», а також об'єднання Ємену, Німеччини тощо. І сьогодні на пострадянському просторі не вщухають суперечки щодо проблем правонаступництва.

Рідко в історії картографи працювали в такому шаленому темпі. Жодного разу з часів хвилі деколонізації 1960-х рр. за такий короткий проміжок часу не з'явилося стільки «нових держав». Менш ніж за рік обличчя європейського континенту зазнало драматичних змін, які можна порівняти з тим, що сталося після Версальського договору: відродження єдиної Німеччини та трьох прибалтійських держав; виникнення Словенії, Хорватії, Боснії і Герцеговини та інших народів з колишньої Югославії; зникнення найбільшої країни світу – СРСР, і перетворення колишніх радянських республік в незалежні суверенні держави.

Кожна з цих подій піднімає серйозні питання про правонаступництво держав.

Проблема правонаступництва держав належить до найбільш спірних і суперечливих питань міжнародно-правової доктрини. Незважаючи на те, що її дослідженням займалося багато вчених, до цього часу не вироблено одноманітного або хоча б домінуючого підходу. Одна з причин складності

визначення правонаступництва полягає в тому, що практика держав, яка виступає як конституюючий елемент у цій галузі [129, с. 554], різноманітна і кожен наводить нові приклади, що виходять за межі раніше встановленого поняття. Друга причина полягає у самому понятті правонаступництва.

Правонаступництво держав – один з найстаріших інститутів міжнародного права, який сходиться до Аристотеля (який під час аналізу теорії правонаступництва між полісами вважав, що поліс-наступник має взяти на себе зобов'язання виконувати зобов'язання свого попередника) і займає увагу майже всіх значних вчених-міжнародників з часів Гроція.

Однак з самого початку в центрі уваги науки міжнародного права з цього питання був вплив правонаступництва на інші, ніж правонаступництво щодо міжнародно-правової відповідальності, питання, при цьому велика частина робіт присвячена правонаступництву щодо договорів і державних боргів.

В юридичній науці немає єдиного поняття правонаступництва держав, і розбіжності починаються вже з його визначення. Справді, це – одне із складних та заплутаних питань у правовій науці.

У міжнародному праві «правонаступництво держав» означає «зміну однієї держави іншою в несенні відповідальності за міжнародні відносини території» (пп. b п. 1 ст. 2 Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 року) [11].

Однак «відповідальність держави-правонаступниці за міжнародні відносини» не слід плутати з її юридичною відповідальністю за договорами, боргами або правопорушення держави-попередниці. У той час як правонаступництво першого типу загальновизнане, правонаступництво другого лежить в основі триваючих суперечок про правонаступництво держав, піднімаючи фундаментальне питання про те, чи повинна одна держава нести відповідальність за дії іншої.

Проблема правонаступництва залишається дискусійною як у доктрині міжнародного права, так і в міжнародній практиці. В юридичній літературі

немає загальних правил про правонаступництво держав, які б зобов'язували держави-наступниці без їх згоди прийняти на себе права та зобов'язання держав-попередників.

У радянській юридичній літературі проблема правонаступництва досліджена головним чином у зв'язку з наслідками соціальних революцій та розпадом світової колоніальної системи. Як основу правонаступництва у ній зазвичай розглядалися такі шляхи появи нової держави на міжнародній арені: 1) створення держави нового історичного типу внаслідок соціальної революції; 2) створення нової держави внаслідок національно-визвольної боротьби та ліквідації колоніального режиму; 3) об'єднання двох чи більше держав; 4) відокремлення від держав, які після цього продовжують своє існування; 5) розподіл держави. Підставою для правонаступництва є також передача частини території однієї держави іншій.

У сучасній українській правовій літературі підхід до проблеми незначно змінився.

Чимало уваги в літературі приділяється питанню, чи є соціальна революція основою правонаступництва. Більшість західних вчених (А. Фердросс, Д. Анцилотті) вважають, що подібна подія не зачіпає правосуб'єктність держави і не потребує правонаступництва.

У доктрині було представлено й протилежну позицію, відповідно до якої внутрішні зміни здатні викликати припинення юридичної особи держави. Цієї точки зору дотримуються на цьому етапі багато вчених, посиляючись на той факт, що концепція правонаступництва застосовувалася у зв'язку з перетвореннями суспільно-політичного устрою Росії у 1917 році, Китаю у 1949 році, Куби у 1959 році. У цьому випадку основою для правонаступництва виступає зміна держави в сенсі зміни суспільно-економічної формації. Економічний стан держави відіграє важливу роль при територіальних трансформаціях і часто визначає можливості суб'єкта, що знову виник, нерідко призводячи до серйозних протиріч.

Найбільш авторитетною сучасною роботою з питання

правонаступництва держав є двотомне дослідження професора Д. П. О'Коннелла, найретельнішого автора з цієї теми і одного з найбільш вдумливих [259; 260; 261].

Серед інших найбільш значних повноцінних робіт на загальну тему правонаступництва держав: робота Х. Бокор-Сього «Нові держави і міжнародне право» (1970 р.); Й. Маконнен. «Міжнародне право і нові держави Африки: дослідження міжнародно-правових проблем правонаступництва держав в нових незалежних державах Східної Африки» (1983 р.); К. Земанек. «Правонаступництво після деколонізації» (1965 р.).

Ці теми також виявилися в центрі уваги двох основних міжнародних дослідницьких груп з вивчення питань, що стосуються правонаступництва держав. Перший – це багаторічний проект Асоціації міжнародного права, присвячений вивченню теорії і практики правонаступництва держав після епохи деколонізації. Робота Комітету АМП з питань правонаступництва нових держав за договорами та деяким іншим зобов'язанням їх попередників, функції доповідача в якій виконував О'Коннелл, найкраще простежується в його звітах на конференціях АМП, що проводяться два рази на рік. Зокрема, у 1968 році Конференція АМП прийняла пропозиції Комітету за договорами, встановивши презумпцію того, що держави-наступниці зазвичай були пов'язані договорами свого попередника до тих пір, поки вони не випустили офіційну заяву про зворотне [204, с. XIII-XV]. Інший великий аналіз питань правонаступництва держав був підготовлений Комісією міжнародного права ООН, який в кінцевому підсумку привів до прийняття Організацією Об'єднаних Націй двох міжнародних конвенцій – Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1961 року і Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 року, яка ще не має юридичної сили [204, с. XIII-XV].

У цілому нині з таких самих позицій розглядається проблема правонаступництва держав й у міжнародному праві. Так, подіями

(юридичними фактами), що породжують правонаступництво держави, є випадки, коли частина державної території стає частиною території іншої держави або коли залежна територія приєднується до існуючої держави; коли виникає нова незалежна держава на залежній території; коли дві чи кілька держав об'єднуються у єдину державу чи коли на місті певної держави виникають нові самостійні держави.

Зникнення держави чи її виникнення зумовлено, передусім, політичними, соціальними та інші подібними чинниками. Міжнародне право пов'язує значимість змін, що відбулися з відповідними правовими наслідками. Свій концентрований вираз це отримує в інституті правонаступництва держав.

Термін «правонаступництво», який застосовується як у контексті правонаступництва держав і урядів, так і правонаступництва міжнародних організацій, неспроможний вмістити у собі єдине для всіх цих видів правонаступництва значення.

Щодо правонаступництва міжнародних організацій встановлено, що воно здійснюється на функціональній основі, а не на територіальній, що є характерним для правонаступництва держави. Отже, відсутність територіального елемента передбачає визначення правонаступництва як «заміщення правомочностей» [151, с. 366].

Критикуючи термін «правонаступництво», іспанський вчений Г. Кампос відзначає його неточність у зв'язку з ігноруванням міжнародних організацій, до яких також застосовний цей феномен, і пропонує ширше поняття: «заміщення правомочностей міжнародних суб'єктів». Однак Г. Кампос не заперечує, що вираз «правонаступництво держав» набув стійкості у міжнародному праві [151, с. 366].

Термін «правонаступництво держав» у правовій науці використовується для позначення як питання про ту фактичну ситуацію, яка тягне за собою постановку питання про перехід прав та обов'язків, так і самого переходу прав та обов'язків від однієї держави до іншої. Віденська

конвенція 1978 року визначає правонаступництво держав як зміну однієї держави іншою у здійсненні відповідальності за міжнародні відносини на відповідній території.

Держава в міжнародному розумінні це єдність трьох елементів: території, населення та публічної влади, а правонаступництво пов'язане зі зміною лише одного елемента – території. Зміна чисельності населення чи організації влади таких наслідків не породжує. Питання правонаступництва не виникає й у разі зміни уряду, незалежно від того, чи відбулася ця зміна конституційним чи неконституційним шляхом. І в тому, і в іншому випадку така заміна не порушує безперервність існування суб'єкта міжнародного права.

При трансферті (передачі) території від одного суб'єкта до іншого (коли новий суб'єкт на цій території не утворюється) проблема правонаступництва як така не виникає. Державні борги, що з'явилися виключно щодо територій, що передаються, переходять до держави-набувача цієї території з урахуванням обсягу прав, інтересів, майна тощо, пов'язаних з переданою територією. Так само переходять й інші обов'язки, а також права, що стосуються цієї території.

Правонаступництво може мати два аспекти: фактичний та правовий. Правомірність правонаступництва фактично визначається принципами та нормами міжнародного права.

Поняття правонаступництва держав у правовому сенсі передбачає, по-перше, встановлення випадків, у яких воно відбувається, по-друге, констатацію того, що права та обов'язки від однієї держави переходять до іншої. Таким чином, правонаступництво включає два компоненти. Перший компонент, чи обставини, що безпосередньо передують переходу прав та обов'язків від однієї держави до іншої, іменуються в міжнародно-правовій літературі фактичним правонаступництвом. Проте, вчені не мають єдиної точки зору щодо того, які саме фактичні ситуації передують правонаступництву: на думку Я. Броунлі, це перехід суверенної влади від

однієї держави до іншої [128, с. 372], Д. П. О'Коннелл підкреслює значення територіальних змін [261, с. 33], Л. Оппенгейм у більш абстрактній манері вказує на «певні зміни у положенні» [265, с. 163] міжнародної особи. Український автор А. В. Войціховський зазначає, що « правонаступництво виникає в тому разі, якщо відбувається остаточна і безповоротна заміна суверенітету однієї держави над тією або іншою територією суверенітетом іншої держави, тобто міжнародне право пов'язує правонаступництво лише зі зміною території» [12, с. 85-86].

На думку І. О. Мамонтова, правонаступництво виступає «самостійним політико-правовим інститутом, який базується на нормах міжнародного і національного права, що виражається у прийнятті державою прав і обов'язків державних утворень, правонаступником яких проголошується держава, переходом встановлених міжнародними договорами прав і обов'язків від однієї держави до іншої з урахуванням основних принципів міжнародного права стосовно територій, які є об'єктом правонаступництва держав» [55, с. 81-82].

Ще суперечливішим є тлумачення різними авторами другого компонента правонаступництва – правового правонаступництва. Під правонаступництвом держав у цьому випадку розуміється перехід прав та обов'язків від однієї держави до іншої внаслідок певних подій та ситуацій. І, водночас, термін « правонаступництво держав» у цьому контексті викликає заперечення, оскільки він апріорі відповідає питанню, вирішити яке слід у кожному конкретному випадку, а саме: чи й якою мірою держава-наступниця наділена правами і пов'язана зобов'язаннями держави-попередниці? Як зазначає Я. Броунлі, фраза « правонаступництво держави» використовується для опису сфери чи джерела проблеми: цей термін немає додаткового значення будь-якого принципу чи презумпції, що передача чи правонаступництво юридичних прав і обов'язків має місце» [126, с. 655].

М. Кравен пропонував розмежувати поняття «правосуб'єктність» та «ідентичність» і, звівши правонаступництво до змін в ідентичності,

забезпечити континуїтет міжнародних зобов'язань [148, с. 142-162]. У цьому контексті Ю. О. Ноговіциною запропоновано об'єднати і розвинути ці два підходи шляхом визнання принципу континуїтету складовою принципу *pacta sunt servanda* і зумовити виключення з нього ступеня ідентичності держав-наступниць державі-попередниці [64, с. 124].

Правове правонаступництво жодною мірою не може розглядатися у відриві від фактичних ситуацій, наслідком яких воно виникло, неправомірність цих ситуацій визначається не цим. Оскільки правонаступництво правове пов'язане з правом практично в тому сенсі, що це останнє є причиною першого.

Міжнародно-правова доктрина представлена різними судженнями щодо цього. У період панування класичного міжнародного права виникла теорія універсального правонаступництва, основу якої є аналогія з римським правом. Її творець Г. Гроцій вказував, що «особистість спадкоємця з наступництва як публічної, так і приватної власності розглядається як та ж особа, що і померлий попередник». Незмінність юридичної особистості підданої модифікації території зумовлювала автоматичний перехід прав і обов'язків попередника до наступника. Ця концепція спочатку грішила значним ступенем абстракції, узагальнюючи закони існування держав як із законами, чинними щодо приватних осіб, так й керуючими буттям всього сущого. Сьогодні не викликає сумніву, що «норми цивільного права, що регулюють передачу прав та обов'язків, не можуть бути перенесені в міжнародне право, оскільки права та обов'язки індивідів незрівнянні з правами та обов'язками держав» [173, с. 448].

Правонаступництво має дві сторони: внутрішню та зовнішню. Перша їх охоплює матеріальні та людські ресурси держави. Об'єктами правонаступництва в цьому випадку є територія, населення (точніше, громадяни), майно, кошти, борги. Внутрішня сторона правонаступництва може набувати міжнародного значення (наприклад, у разі знаходження майна, коштів, архівів за кордоном або якщо йдеться про зовнішні борги).

Зовнішній аспект правонаступництва охоплює всю сферу міжнародних зобов'язань цієї держави, тобто правонаступництво щодо міжнародних договорів, міжнародних звичаїв та односторонніх заяв держав, які породжують зобов'язання міжнародно-правового характеру. Односторонні акти також є підставою зобов'язань з міжнародного права. До зовнішнього аспекту правонаступництва відносяться також й питання міжнародно-правової відповідальності.

Зважаючи на справедливую критику доктрини «універсального правонаступництва», слід визнати, що її подальший розвиток призвів до дещо зміненого варіанту, явною заслугою якого є загальний принцип правонаступництва щодо прав та обов'язків з деякими винятками.

Заперечення розглянутої теорії практикою держав призвело до створення іншої крайньої концепції, за якою держава приймає на себе права та обов'язки з доброї волі. Її прихильники (Кіт, Кавальєрі) посилаються на те, що не існує юридичного зв'язку між державою-попередницею і державою-наступницею, має місце розрив між усуненням одного суверенітету та поширенням іншого, що дасть державі-наступнику право приймати все, що вона може, і відкидати все, що хоче [261, с. 40]. Ця доктрина спростовує існування будь-якого загального принципу у сфері правонаступництва і припускає, що питання переходу прав та обов'язків держави повністю залежить від волі держави в контексті кожного конкретного випадку.

Особливий акцент на необхідності вільного волевиявлення про правонаступництво робився деякими авторами, що підкреслюють значення явно вираженої згоди держави-наступниці на перехід до неї прав та обов'язків попередника. Ця концепція у своєму найбільш радикальному аспекті була взята на озброєння новими незалежними державами Азії та Африки та отримала назву *tabula rasa*, або теорія «чистої дошки». Знову стверджувалося, що «держава не пов'язана будь-якими договорами і не успадковує жодних конкретних обов'язків».

Обидві доктрини, зрештою, підводять до необхідності ухвалення

компромісного рішення. Очевидно, що неможливо створити всеосяжну концепцію правонаступництва для того, щоб охопити нею всі практичні ситуації. Проте так само недоцільно, звертаючись виключно до практики держав, повністю заперечувати можливість вироблення будь-яких загальних норм.

Таке завдання поставила перед собою Комісія з міжнародного права. Її робота у цій галузі розпочалася у 1949 р. з її першої сесії та викликала багато труднощів. Розгляд питань правонаступництва неодноразово відкладався. Нарешті, визначившись у тому плані, що кодифікація вестиметься у двох напрямках: правонаступництво держав щодо договорів та в інших сферах, крім договорів, далі обмежених державною власністю, державними архівами та державними боргами, – Комісія спочатку відмовилася від розробки визначення правонаступництва. На стадії дослідження таке визначення представлялося «теоретичним і академічним питанням», яке має «абстрактний характер» і не має «практичної цінності». Згодом Комісія повернулася до визначення, та правонаступництво держав у проекті статей використовувалося для позначення зміни відповідальності у міжнародних відносинах території, що виключило розгляд усіх питань, пов'язаних з правами та обов'язками як додаткові юридичні наслідки цієї зміни.

Зіставляючи особливості правонаступництва держав щодо договорів та в інших галузях, крім договорів, спеціальний доповідач М. Беджауї зазначав, що перехід від першої проблеми до другої означає перехід від факту простої заміни однієї держави іншою у її відповідальності у міжнародних відносинах за певну територію до проблеми конкретного змісту прав та зобов'язань, що передаються внаслідок цього факту державі-наступнику у різних галузях, що стосуються публічного майна, державного боргу, становища мешканців тощо. На думку М. Беджауї, необхідно було спробувати знайти, які основні правила можна було б використовувати для визначення прав та обов'язків кожної відповідної держави, і тому правонаступництво держав в інших галузях, крім договорів, передбачає «заміну одного суверенітету іншим у

його практичному впливі на права та зобов'язання кожного з них на відповідній території за допомогою зміни суверенітету» [114, par. 21-22].

Пізніше Комісія міжнародного права ООН зупинилася на тому, що правонаступництво держав це – «зміна однієї держави іншою у несенні відповідальності за міжнародні відносини території» і не несе ідеї наслідування прав та зобов'язань у результаті цієї події. На думку Комісії, саме це формулювання зазвичай використовувалося на практиці держав і найбільше підходило для опису в нейтральних виразах будь-яких окремих випадків правонаступництва держав, незалежно від конкретного статусу цієї території. Особливо підкреслювалося, що дуже бажаним є застосування одного й того ж поняття правонаступництва у Конвенції про правонаступництво держав щодо договорів та правонаступництво в інших галузях, крім договорів.

Як показує аналіз діяльності Комісії з вироблення визначення правонаступництва держав, основна полеміка стосувалася двоїстості поняття. Власне, і об'єктом регулювання конвенцій є другий компонент правонаступництва держав, тоді як поняття свідчить про обставини, що йому передують, – або про перший компонент.

Чинні міжнародно-правові норми, які стосуються правонаступництва держав, мають переважно характер звичаєвих норм або визначаються угодами зацікавлених держав. Важливу роль тут грає Віденська конвенція про міжнародні договори 1969 р. Відповідно до цієї конвенції має місце правонаступництво лише щодо договорів між державами. Сутністю правонаступництва щодо договорів є наслідки правонаступництва держав як для договорів держави-попередниці, а самі ці договори залишаються незмінними. Чималу роль грає міжнародна практика і прецеденти, рішення міжнародних органів, а в деяких випадках національно-правові та інші акти держав.

Важливим кроком у вирішенні проблеми правонаступництва стали Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів 1978

року та Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів та державних боргів 1983 року. Характерною особливістю Віденської конвенції 1978 року є те, що із загальними правилами правонаступництва вона містить детально розроблені положення, що розраховані для нових незалежних держав. Однією з ключових норм цієї конвенції є положення, що закріплює принцип *tabula rasa*, тобто принцип свободи нових незалежних держав від договорів, укладених від їхнього імені колишніми метрополіями. Згідно з загальним правилом нова незалежна держава не зобов'язана зберігати в силі будь-який договір або ставати його учасником внаслідок виключно того факту, що у момент правонаступництва держави цей договір був чинний щодо території, що є об'єктом правонаступництва. Щодо правонаступництва багатосторонніх договорів, то воно здійснюється новою незалежною державою шляхом повідомлення про правонаступництво або шляхом надсилання відповідних грамот про ратифікацію, прийняття чи затвердження договору.

Частина статей Віденської конвенції 1978 року присвячена правонаступництву у випадку об'єднання, відділення чи роз'єднання держав. Нова держава, утворена шляхом об'єднання, стає суб'єктом міжнародного права. Так, згідно з п. 1 ст. 31 цієї Конвенції загальним принципом правонаступництва договорів у разі об'єднання чи відокремлення держав є континуїтет держави, тобто безперервність її міжнародної правосуб'єктності та континуїтет міжнародних зобов'язань (*ipso jure*), тобто перехід прав та обов'язків держави-попередниці до держави-наступниці, іншими словами безперервність міжнародних зобов'язань при зміні міжнародної правосуб'єктності.

Віденська конвенція 1983 року присвячена проблемі правонаступництва державної власності, державних архівів та боргів. Конвенція містить норми, що регулюють різні аспекти правонаступництва, у тому числі й питання передачі частини території держави іншій державі.

Матеріальні норми Конвенції про правонаступництво державою-

наступницею державної власності держави-попередниці ґрунтуються на практиці держав і в цьому сенсі є кодифікацією звичаєвих міжнародно-правових норм. Вони є лише орієнтиром на вирішення відповідних проблем зацікавлених держав. Міжнародно-правова норма відсилає тут до національного права держав, оскільки будь-який вид власності належить тому чи іншому суб'єкту національного права та визначається відповідно до цього права. Якщо виникає спір про належність власності іноземній державі-наступнику, то вона, якщо зацікавлені держави не домовилися про інше, підлягає вирішенню компетентними органами цієї держави на підставі як її власного національного права, так і національного права держави-попередниці.

Разом з тим, ці конвенції також не вирішують проблему повністю, оскільки не охоплюють усіх міжнародно-правових аспектів правонаступництва і щодо громадянства, і щодо відповідальності держав, не регулюють проблеми національних меншин, що виникли внаслідок розпаду держав. Але вони мають певне значення для вирішення інших питань правонаступництва держав, оскільки містять низку положень, що відбивають загальноприйняту практику. Зокрема, вони виходять із принципу про згоду між заінтересованими державами, коли положення відповідної конвенції застосовуються лише у разі відсутності такої угоди. У конвенціях питання правонаступництва, як і раніше, регулюються нормами та принципами загального міжнародного права. Інше суттєве питання полягає в тому, що сформульовані в них правила застосовуються тільки до правонаступництва, яке здійснюється відповідно до принципів міжнародного права, що закріплюються в Статуті ООН.

Очевидно, що Віденські конвенції 1978 року та 1983 року оперують концепцією поділу правонаступництва на фактичне та юридичне, проте, видається не зовсім вдалим використання для розмежування двох « правонаступництв » виразів « правонаступництво держав » і « наслідки правонаступництва держав ».

Можливе подолання цього протиріччя, звісно, не задля Конвенцій, а для доктрини міжнародного права, полягає у іншому тлумаченні поняття правонаступництва держав, яке запропонувала Комісія. Справді, воно не містить жодної презумпції юридичного правонаступництва, проте в ньому також немає і вказівки на відсутність цього положення. Таким чином, фраза «у несенні відповідальності за міжнародні відносини будь-якої території» може мати на увазі «перехід прав та обов'язків від держави-попередниці до держави-наступниці», тоді як фраза «зміна однієї держави іншою» має на увазі фактичну зміну.

Подібне розуміння визначення правонаступництва держав містить у собі кілька позитивних моментів: по-перше, виконує своє первісне завдання – об'єднання якомога більшої кількості практичних ситуацій; по-друге, пропонує баланс між двома компонентами правонаступництва; по-третє, забезпечує лаконічність та знаходить широке використання в міжнародно-правовій доктрині та практиці держав.

З точки зору норм, що формуються в міжнародному праві, включаючи низку положень Віденської конвенції 1978 року і міжнародну практику, питання правонаступництва щодо договорів вирішуються залежно від того, що є підставою для правонаступництва: об'єднання держав, поділ держави або відокремлення від неї частини території.

При об'єднанні держав і створенні, таким чином, однієї держави-наступниці будь-який договір, що є чинним на момент правонаступництва щодо кожної з держав, що об'єдналися, продовжує діяти щодо держави-наступниці, якщо вона та інші держави-учасники договору не висловлюються про інше.

Віденська конвенція 1978 року ґрунтується на принципі мінливості територіальних меж застосування договорів, а також на загальновизнаній нормі права договорів між державами, що міститься у ст. 29 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, у якій говориться: «якщо інший намір не впливає з договору або не встановлений в інший

спосіб, то договір є обов'язковим для кожного учасника щодо всієї його території» [9], тобто якщо територія держави-попередниці змінилася, то змінилася і просторова межа застосування її договорів. Якщо держава-попередниця перестала керувати залежною територією, то її договори також втрачають чинність стосовно цієї території.

Загалом практика у сфері правонаступництва настільки різноманітна і суперечлива, настільки залежить від співвідношення сил, домовленості між зацікавленими сторонами та інших міжнародних та внутрішніх чинників, що сформулювати чи виявити будь-які загальні правила дуже важко.

Істотною специфікою має вирішення проблеми правонаступництва внаслідок розпаду СРСР.

Так, в Алма-Атинській Декларації країн СНД 1991 року вказується, що з утворенням СНД СРСР припиняє своє існування, і учасники СНД гарантують виконання міжнародних зобов'язань, що випливають із договорів та угод колишнього СРСР. З тексту Декларації можна дійти висновку, що держави-учасники СНД однаковою мірою розглядалися як правонаступники СРСР. Однак насправді правонаступником СРСР стала Російська Федерація. Така ситуація отримала у правовій доктрині неоднозначну оцінку. Так, одні вважають, що в основі такого підходу лежать не стільки правові, скільки політико-економічні міркування. Його прихильники стверджують, що лише Росія як найбільша держава з усіх, що виникли на території СРСР, здатна виконати зобов'язання, що випливають з міжнародних договорів останнього. Інші висловлюють думку, що це загрожує небезпекою конфліктів та свавілля. Звісно ж, що тут головну роль зіграли міжнародні чинники. Їх суть відобразив Генеральний секретар ООН Перес де Куельяр, який у 1991 році висловив побоювання, що розпад СРСР, що почався, може порушити баланс сил, що склався в ООН, і вплине на вирішення багатьох проблем. Він висловив сподівання, що так чи інакше місце СРСР у Раді Безпеки буде збережено. Враховуючи, що жоден із правонаступників не міг претендувати на членство в ООН у порядку правонаступництва, зокрема на місце

постійного члена Ради Безпеки ООН, міжнародним співтовариством держав в цілому була підтримана запропоновано урядом Росії концепція «Росія – держава продовжувач СРСР», згідно з якою Росія, яка є основним та реальним правонаступником СРСР, займає місце СРСР у світовій політиці, та на неї лягає головна відповідальність за виконання його зобов'язань.

Питання про правомірність членства РФ в ООН зараз знову стало активно обговорюватися за ініціативи українських дипломатів. Постійний представник в ООН Сергій Кислиця в у квітні 2022 року вишукано поставив у глухий кут свої колег по організації питанням, чи хтось із присутніх в залі засідання голосував за прийняття РФ до ООН [16].

Україна нарешті чітко і недвозначно на офіційному рівні (спочатку в Постанові Верховної Ради України [65, 70], а потім у заяві Міністерства закордонних справ України [33]) заявила, що Росія не має жодних правових підстав перебувати в ООН, оскільки в 1991 році нахабно і всупереч Статуту ООН захопила місце СРСР у Раді Безпеки ООН.

«З юридичної та політичної точок зору може бути лише один висновок: Росія – узурпатор місця Радянського Союзу в Радбезі ООН, – йдеться у Заяві МЗС України. – Війна Російської Федерації проти України є безпрецедентним актом порушення цілей та принципів Статуту ООН з часів його підписання у 1945 році та позбавляє Росію права називатися миролюбною державою. Дії Російської Федерації у 2014 та 2022 році категорично засуджені міжнародним співтовариством. Про це свідчать, зокрема, дві резолюції Генеральної Асамблеї ООН “Територіальна цілісність України” від 27 березня 2014 року [74] та “Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН” від 12 жовтня 2022 року [73].

Цей рішучий крок з боку України сам по собі суттєво підриває легітимність держави-агресора, яка вважає, що її статус наддержави спирається на два стовпи – ядерну зброю і статус постійного члена Ради Безпеки ООН.

Таким чином, спираючись на практику, можна стверджувати, що немає

універсального автоматичного правонаступництва держав. Державна наступниця має право відмовлятися від значної частини міжнародних договорів. А автоматичне правонаступництво здійснюється у сфері договорів, що стосуються державних кордонів або визначають міжнародно-правове становище міжнародних шляхів глобального чи регіонального значення. Універсальне автоматичне правонаступництво охоплює лише загальновизнані норми та принципи міжнародного права. правонаступництво у цьому випадку неминуча, оскільки кожна держава змушена зважати на спільноту держав, яка існує об'єктивно, так само як об'єктивно існує система норм, що регулює відносини між членами цієї спільноти. Звідси можна дійти висновку, що хоч і важко кодифікувати універсальні норми, що регулюють наслідки правонаступництва, проте у всіх випадках правонаступництво держав має здійснюватися відповідно до загальновизнаних принципів міжнародного права.

Правонаступництво може бути результатом низки подій різного типу, включаючи анексію, поступку території, деколонізацію, розпад, злиття і відділення. Прикладами можуть бути передача території внаслідок династичних шлюбних договорів в Європі раннього Нового часу, здобуття незалежності Сполученими Штатами Америки в XVIII ст., здобуття незалежності Алжиром в XX ст., відділення Бангладеш від Пакистану, утворення Об'єднаної Арабської Республіки тощо, – всі вони поставили питання про правонаступництво держав.

Хоча міжнародне право про правонаступництво держав забезпечило узгоджену основу, здатну вирішити всі проблеми, що виникають у зв'язку з цими різними формами правонаступництва, міжнародні конвенції часто передбачають різні правила для різних типів правонаступництва. Таким чином, правило, яке повинно застосовуватися в певному конкретному випадку, може визначатися типом трансформації, пережитої державою, будь то відділення, злиття або деколонізація. Можливо, найбільш істотна відмінність між різними типами правонаступництва проводиться між

випадками, коли держави-попередники продовжують існувати після втрати частини своєї території, і випадками, коли держави-попередники припинили своє існування.

Важливе значення для аналізу проблеми правонаступництва щодо міжнародної відповідальності має розуміння принципових відмінностей, що проводяться в міжнародному праві між правонаступництвом держав і правонаступництвом урядів.

Як відомо, основними суб'єктами міжнародного права є саме суверенні держави, а не їх окремі уряди, відповідно, міжнародні права і обов'язки належать самій державі, а не її уряду. Звідси випливає, що справжнє правонаступництво має місце тільки тоді, коли відбувається передача суверенітету над певною територією і, як наслідок, переривання державності і пов'язаних з нею зобов'язань. Питання правонаступництва не пов'язані ні з передачею внутрішньої влади від одного уряду до іншого, ні зі зміною офіційної ідеології. Хоча вони можуть включати радикальні перетворення внутрішньополітичного устрою, ці типи змін не зачіпають істотний факт державності [206, с. 266-267; 260]. Тому, наприклад, міжнародна ідентичність Польщі залишилася незмінною протягом усього періоду переходу до демократії та ринкової економіки, тоді як Німецька Демократична Республіка перестала існувати як суверенна держава, коли її територія була включена до складу Федеративної Республіки Німеччини. Цей принцип, що відрізняється своєю широтою і майже повсюдним визнанням, застосовується незалежно від того, наскільки драматичними можуть бути зміни в уряді або ідеології держави. Як зазначає К. Марек, «це правило ... повністю дотримується в державній практиці протягом вражаюче тривалого періоду часу» [240, с. 39-40]. Міжнародне співтовариство дотримувалося цього принципу у випадках революцій, що призводять до масових соціальних і політичних потрясінь, але не до зміни суверенітету (включаючи Французьку і Російську революції) [185, с. 17-21].

Як заявив державний секретар США Джон Квінсі Адамс: «Жоден

принцип міжнародного права не може бути чіткіше встановлено, ніж те, що права і обов'язки нації по відношенню до інших держав не залежать від її внутрішніх революцій та змін в уряді» [333, с. 19]. Цей принцип був недавно підтверджений в коментарях Держдепартаменту з приводу запропонованої передачі заморожених в'єтнамських активів на виплату заявникам з США: «нормальним є правило, згідно з яким у випадку звичайної простої зміни уряду в країні новий уряд успадковує права і обов'язки старого» [333, с. 21].

На відміну від значної літератури, присвяченої правонаступництву договірних і боргових зобов'язань, повноцінних досліджень наступності деліктних зобов'язань не існує, і цей предмет найчастіше згадується лише коротко, якщо взагалі згадується, в роботах з міжнародного права і правонаступництва держав. Помітними виключеннями з цього загального правила є три публікації в щорічниках, які належать авторству В. Чаплинського [153], С. Херст [197, с. 163], Жан-Філіп Моньє [247, с. 221-229].

Результатом цієї відносної неувagi є розрізнена, часто заплутана, а іноді і суперечлива практика, з якої надзвичайно важко вивести послідовну доктрину. Один з міжнародних арбітражів, який всебічно розглянув це питання, прийшов до висновку: «Різноманітність можливих випадків територіального правонаступництва, політичні міркування, які часто визначають рішення юридичних проблем, що відносяться до них, і рідкість арбітражних або судових рішень, які вирішують проблему дійсно ясно і недвозначно після переконливого аргументу, пояснюють обидві крайнощі міжнародна практика і хаотичність доктрини» [98, с. 155, 198].

Коли держава порушує міжнародне зобов'язання дією або бездіяльністю, що заподіює шкоду іншій державі, вона здійснює міжнародний делікт, що накладає «зобов'язання здійснити відшкодування в належній формі» [176, с. 21].

Примітно, що ні джерело зобов'язання, ні особистість сторони, перед якою воно виникло, не грають ніякої ролі у встановленні характеру

порушення як делікту. Зобов'язання може бути накладено договором, угодою або нормою звичаєвого міжнародного права і може бути перед окремою державою, групою держав або міжнародним співтовариством в цілому. І відповідальність не обмежується виключно формальними державними актами.

Вивчення концепції відповідальності держави є одним з найбільш фундаментальних питань міжнародного права, і з цього питання є велика і складна теоретична і практична література [наприклад, 127]. Робота Комісії міжнародного права з кодифікації принципів в цій галузі, що почалася в 1955 році, була описана як «найамбітніший проект кодифікації в історії» і все ще триває.

Згідно з міжнародним звичаєвим правом держава несе відповідальність за правопорушення, що виникли в результаті дій або бездіяльності її уряду, уряду або влади будь-якого з її політико-адміністративних підрозділів, а також будь-якого органу, посадової особи, службовця або агента національного або місцевого уряду, що діють в межах їх влади або під їх керуванням. Крім того, хоча держава зазвичай не несе відповідальності за дії своїх громадян, вона може бути притягнута до відповідальності за невжиття відповідних заходів для запобігання або покарання за дії, що завдають шкоди громадянам іншої держави.

Істотна проблема у визначенні переконливого вирішення питання правонаступництва щодо відповідальності полягає в тому, щоб вирішити, якому з двох по своїй суті антагоністичних справедливих принципів слід віддати пріоритет: або забезпечити жертву міжнародного правопорушення засобами правового захисту, або держави повинні нести відповідальність тільки за свої дії, які стали причиною правопорушення.

Традиційна доктрина послідовно віддає перевагу другому принципу і тим самим відкидає концепцію правонаступництва щодо відповідальності.

1.2. Традиційна доктрина відсутності правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності

При розробці доктрини відсутності правонаступництва щодо відповідальності вчені і юристи спиралися на традиційні джерела міжнародного права. Однак ретельний аналіз цих джерел показує, що покладатися на них недоречно і дипломатична та судова практика врегулювання питань правонаступництва XX-XXI століть підтверджують визнання зворотної тенденції – презумпції відповідальності держави- правонаступниці як звичаєвої норми міжнародного права.

Традиційний погляд на проблему правонаступництва держави щодо відповідальності добре резюмований Ж.-Ф. Моньє в одному з небагатьох докладних аналізів цього питання: «Не існує звичаєвої норми або загального принципу міжнародного права, який постулює автоматичну передачу державі- правонаступнику зобов'язань, що впливають з міжнародної відповідальності держави-попередниці. Це правило підтримується як практикою держав, так і підтверджується прецедентною практикою. Останній момент заслуговує на особливу увагу. Подібна однорідність міжнародної судової практики з цього питання не виявляється в жодній іншій сфері, що стосується проблеми правонаступництва держав. Безумовно, рішень з цього питання не так багато. Але цей факт не є таким важливим, оскільки нормативна цінність прецеденту залежить не стільки від кількості рішень, які його складають, скільки від їх узгодженості» [247, с. 86].

Д. П. О'Коннелл ілюструє переважання цієї точки зору, відзначаючи, що «вважалось само собою зрозумілим, що держава-наступниця не несе відповідальності за правопорушення свого попередника», цитуючи не менше дев'ятнадцяти органів влади, які займають цю позицію [261, с. 725-726]. В огляді відповідної літератури В. Чаплинського додані ще п'ять цитат на підтримку цього принципу [153, с. 352-354].

Хоча невелика кількість сучасних вчених заперечують домінуючу точку зору, їхня критика обмежувалася загальними заявами про

незадоволення цією доктриною [259, с. 164]. Жоден з цих авторів не розробив всеосяжну альтернативу традиційної доктрини, і багато хто просто приходить до висновку, що невідповідність можливих фактичних ситуацій, які піднімають питання про правонаступництво, робить таке всеосяжне рішення проблеми неможливим.

Стаття 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, сторонами якого є всі члени Організації Об'єднаних Націй, передбачає, що Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує:

- а) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, безумовно визнані державами, що сперечаються;
- б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правова норма;
- з) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;
- д) із застереженням, зазначеним в статті 59, судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм [78].

Таким чином, відповідно до традицій міжнародного права, прихильники принципу відсутності правонаступництва держав щодо відповідальності спираються на міжнародні угоди, практику держав, рішення міжнародних і національних судів, загальні принципи права і праці видатних вчених у сфері публічного права.

Як і в разі будь-якої іншої правової доктрини, обґрунтованість принципу правонаступництва відповідальності може бути оцінена тільки шляхом ретельного аналізу його фактичних і теоретичних підстав, а також вивчення аргументованості можливих альтернатив.

Міжнародні договори. Випадки правонаступництва держав часто регулюються міжнародними угодами. Однак відносно небагато з цих угод містять чіткі положення, що стосуються правонаступництва відповідальності за міжнародні правопорушення. Прихильники традиційного підходу отримали підтримку принципу правонаступництва міжнародно-правової

відповідальності з цих нечисленних джерел. Проте альтернативний аналіз цих угод показує, що тлумачення цих угод помилково, і що сучасна договірна практика демонструє появу норми на користь відповідальності держави- правонаступниці.

Найбільш ранній договір, який зазвичай цитується прихильниками традиційного підходу [248, с. 73], – Договір про врегулювання ситуації з центральним боргом колишнього Королівства Вестфалія 29 липня 1842 р. [327, с. 410]. Хоча чотири німецьких держави, що успадкували територію Королівства, погодилися розділити його борги між собою, вони прямо виключили з угоди претензії, які Королівство раніше не визнавало законними.

Інші часто згадувані історичні угоди, що стосуються питання правонаступництва щодо відповідальності, стали результатом розпаду Союзу Колумбії на держави Венесуела, Нова Гренада (сучасна Колумбія) і Еквадор між 1829 і 1834 роками [248, с. 75-76]. На момент розпаду Сполучені Штати Америки висунули кілька претензій до Союзу в зв'язку з відповідальністю за захоплення американських військових кораблів. Між 1852 і 1862 роками Сполучені Штати Америки уклали окремі угоди з кожною з трьох держав-наступників, що передбачають процедури, відповідно до яких кожна з них повинна була виплатити пропорційну частку збитків, заявлених США. Венесуела прямо прийняла пропорційну відповідальність за претензіями в своїй конвенції зі Сполученими Штатами, угоди з Еквадором і Новою Гренадою передбачали лише створення міжнародних комісій, які повинні були розглядати деліктні претензії разом з претензіями, що впливають з інших спорів між сторонами. Однак наявні звіти еквадорської комісії показують, що вона застосовувала ту ж систему сумірною відповідальності, яка передбачена венесуельським договором. Присуджено 21,5 відсотка від належної суми – це була пропорція, відповідно до якої Еквадор взяв на себе відповідальність за розпад старої республіки Колумбія. Наявні записи колумбійської комісії з цього питання менш зрозумілі, оскільки вони не

надають доказів остаточного вирішення всіх відповідних претензій. Однак в цих записах немає ніяких вказівок на те, що будь-яка з комісій заперечувала проти загального припису, згідно з яким держави- правонаступники несуть відповідальність за правопорушення своїх попередників.

Хоча договори в цьому випадку забезпечують деяку підтримку концепції правонаступництва відповідальності, прихильники традиційної теорії виділили їх як виняток із загальної практики, що заснований більше на здатності Сполучених Штатів Америки диктувати умови в Західній півкулі, ніж про визнання принципу правонаступництва [260, с. 486].

Однак вивчення всього спектра таких угод підтверджує принцип, котрий сприяє визнанню правонаступництва щодо відповідальності.

Найбільш раннім зі збережених документів про правонаступництво держав, що прямо передбачає перехід зобов'язань за міжнародними правопорушеннями від попередника до правонаступника, є Договір про відступлення Дофіна¹ 1343 року, який передбачив можливу передачу суверенітету над землями, контрольованими Гумбертом, дофіном де Вьеннуа, другому сину короля Франції Пилипа. В обмін на обіцянку контролю над цими землями після смерті Гумберта король зобов'язав нового дофіна і його спадкоємців виплатити компенсацію жертвам правопорушень, скоєних Гумбером і його попередниками під час їх правління [178, с. 162].

Договір Дофіна найкраще розглядати як письмове вираження загальної дипломатичної практики в Європі раннього Нового часу. Як підсумовує автор найбільш повного історичного огляду цього питання, «договір вказує на відсутність загального звичаю, що звільняє деліктні зобов'язання від правил правонаступництва». Таким чином, відсутність договірних положень з цього питання протягом наступних чотирьох століть можна розглядати як підтвердження, а не спростування принципу, згідно з яким такі зобов'язання переходять до держави-наступниці.

¹ Дофіне – колишня провінція на південному сході Франції, площа якої приблизно відповідає до нинішніх департаментам Ізер, Дром і Верхні Альпи. Дофіне спочатку було графством Альбон.

У цьому контексті Вестфальський договір 1842 року з його чітко вираженими положеннями, що звільняють від правонаступництва зобов'язань з відповідальності, належним чином розглядається як виняток із загального правила, а не його підтвердження. Слід також зазначити, що в той час як зобов'язання, взяті на себе за Дофінським договором, були позитивними, зобов'язання по Вестфальському договору були негативними. Е. Фейльхенфельд вказує на додаткову можливість того, що позови, звільнені від відповідальності у Договорі, зовсім не були міжнародними деліктами, а були просто внутрішніми деліктними позовами відповідно до Вестфальського договору, яке, очевидно, не визнавало дійсними непогашені позови з деліктів [178, с. 162]. Цей висновок знаходить подальше підтвердження в результатах вичерпного дослідження Е. Фейльхенфельдом угод XIX століття про правонаступництво, яке демонструє, що, принаймні, до 1878 року Вестфальський договір був унікальним в плані виключення вимог щодо відповідальності. Після цієї дати, як зазначає Е. Фейльхенфельд, угода про принцип, що виключає такі претензії, «існувала тільки між Сполученими Штатами Америки та Великобританією і не поширювалася на континент або Південну Америку».

Приклади XX-XXI століть, як правило, підтверджують розвиток норми про наступництво відповідальності. Наприклад, Угода, що встановлює умови незалежності Індії і створення Пакистану, передбачала повне розділення між двома державами всіх попередніх прав і обов'язків і прямо включала в число останніх «відповідальність щодо правопорушення, що підлягає судовому переслідуванню» [300, с. 493], які повинні були стати відповідальністю держави, в якій виникла причина вимоги. Як зазначає Д. П. О'Коннелл, Верховний суд Індії заявив, що цим положенням слід надати «широке і ліберальне тлумачення..., щоб не залишати пробілів або прогалин». Аналогічні умови, що забезпечують договірні підстави правонаступництва міжнародно-правової відповідальності, можна знайти в багатьох угодах про передачу повноважень, в яких викладаються умови отримання незалежності

колишніми колоніями Великобританії [260, с. 493].

Сучасна практика надає додаткові докази, що підтверджують той же висновок. Після об'єднання Федеративна Республіка Німеччина прийняла на себе претензії і зобов'язання, що випливають з відповідальності колишньої Німецької Демократичної Республіки [26, ст. 24, ст. 30]. Іншим прикладом може бути Договір про створення Співдружності Незалежних Держав, який передбачає спеціальний протокол, який регулює наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції, між незалежними державами Білоруссю, Російською Федерацією та Україною [93, ст. 8, ст. 31]. Якщо розглядати з повної історичної точки зору, умови міжнародних угод чітко відображають існування норми на користь відповідальності правонаступника, – норми, якій сучасна практика дає ще більш красномовну підтримку.

Практика держав. Зіткнувшись з нестачею авторитету, отриманого при вивченні міжнародних угод, прихильники традиційної точки зору про відсутність правонаступництва щодо міжнародно-правової відповідальності прийшли до висновку, що більш благодатним ґрунтом для цього підходу є практика держав. І знову, однак, їх інтерпретація часто не враховує історичні чинники, які мають фундаментальне значення для ретельного аналізу, або не пояснює належно сучасну практику, яка підтримує протилежну норму. Сучасна дипломатична практика, актуальність і застосування якої в нинішній ситуації стає очевидними, демонструє, що міжнародне співтовариство рухається до визнання норми міжнародного права, яка сприяє визнанню правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності.

На підтримку своєї точки зору традиціоналісти наводять приклад, пов'язаний з падінням наполеонівської імперії [248, с. 74-75]. Брат Наполеона Людовик, який вступив на голландський престол в 1806 році, відрікся від престолу в 1810 році, і Голландія була офіційно приєднана до Французької імперії [248, с. 74]. П'ять років по тому, коли Імперія впала і пішли французькі окупаційні сили, голландці відновили свою незалежність,

об'єднавшись з Брабантом і Фландрією, щоб сформувати Королівство Нідерландів. Потім Сполучені Штати Америки пред'явили позов Нідерландам про відшкодування збитку, що виник в результаті захоплення низки американських судів у портах Нідерландів в 1809 і 1810 роках. Нідерланди рішуче заперечували будь-яку відповідальність за дії місцевої влади в період французького контролю. Сполучені Штати Америки погодилися з цією позицією і звернулися до Франції за компенсацією. У 1831 році міжнародний трибунал виніс рішення на користь Сполучених Штатів Америки, підтримавши відмову Голландії від відповідальності і встановивши відповідальність Франції за конфіскацію [260, с. 486; 332, с. 51-54].

Європейські колоніальні держави аналогічним чином відкинули будь-який принцип правонаступництва щодо відповідальності в кінці XIX століття. У випадку британської анексії Бірми в 1885 році соліситор колоніального уряду Індії повідомив Лондону, що йому не було відомо «про будь-які положення закону, які покладають на новий уряд відповідальність за збитки, завдані грабежами, що здійснені владою або під керівництвом чи за наказом колишнього уряду» [260, с. 486-487]. На цій підставі Великобританія відмовилася від відповідальності за всіма претензіями, що виникли в результаті правопорушень, скоєних попереднім бірманським урядом проти громадян різних держав [198, с. 170-172]. У 1895 році французька влада на Мадагаскарі висунули аналогічний принцип щодо вимог іноземних громадян про відшкодування шкоди, заподіяної діями уряду Малагача до французької інтервенції і анексії острова [128, с. 307, 311-316].

П'ятнадцять років по тому британська влада зайняли ту ж позицію в Трансваалі щодо вимог підданих, німецького банку, італійської інженерної компанії і місцевих жителів про компенсацію за правопорушення, вчинені державою-попередницею – Південно-Африканською Республікою. [260, с. 487-488]. При розгляді претензій юристи Корони відзначали, що «ніколи не обумовлювалося, що держава-переможниця бере на себе відповідальність за зло, яке було скоєно урядом завойованої країни, і будь-яке подібне

твердження здається нам необґрунтованим в принципі» [260, с. 488].

Так, Об'єднана Арабська Республіка (ОАР), як правонаступник Республіки Єгипет, заперечувала будь-яку відповідальність перед Великобританією за дії Єгипту в зв'язку з націоналізацією Суецького каналу в 1956 році [152, с. 342-343]. Обмін дипломатичними нотами привів до взаємної відмови від британських претензій і вимог, пред'явлених ОАР стосовно шкоди, завданої в Єгипті британськими військами.

С. Дж. Б. Херст стверджує, що принципу неправонаступництва відповідальності отримує додаткову підтримку такими прикладами, як відсутність доказів оплати будь-яких вимог після анексії Сардинії Емілії, Тоскани, Неаполя, Сицилії, Умбрії і Марков в 1860-1861 рр., Пруської анексії Ганновера, Гессен-Касселя, Нассау, Франкфурта і герцогств Гольштейн і Шлезвіг в 1866-1867 роках, а також первинну британську анексію Трансваалю в 1877 році [196, с. 166-170]. Проте навіть інші представники традиційної школи визнали хибність цього аргументу. Як стверджував Дж. Ф. Моньє, «така точка зору навряд чи здається виправданою, оскільки той факт, що держава-наступниця не зробило заяви про відшкодування шкоди, може з такою ж легкістю вказувати на те, що до неї не було пред'явлено ніяких вимог» [248, с. 75].

Прихильники традиційного підходу виводять з цих прикладів принцип неправонаступництва щодо відповідальності, проте така однаковість в цих часто цитованих прецедентах не повинна вводити в оману. Як зауважив Д. П. О'Коннелл, видатний дослідник цієї сфери міжнародного права, аналіз практики держави в галузі правонаступництва – це ризикована справа: слід проявляти велику обережність при вивченні практики держав. Докази вимагають переоцінки як на якісному, так і на кількісному рівні. Помітна її частина складається з заяв зацікавлених сторін. Це не робить такі докази марними, оскільки вважається, що держави, як правило, проявляють деяку обачність, перш ніж приймати претензії своїх громадян, але це означає, що політичний зміст будь-якої вимоги має бути виключений [260, с. 272].

Зокрема, ці застереження особливо актуальні, як в розглянутих випадках, в контексті практики колоніальних відносин. Як влучно відзначають сучасні автори, «заявлена однаковість колоніальної практики є химерою: великі держави часто використовували норму про правонаступництво зобов'язань у відносинах між собою, пропонуючи інший стандарт у відносинах зі своїми колоніями» [194, с. 47-60].

У цьому контексті опора прихильників традиційного принципу правонаступництва на практику XIX століття недоречна.

Ретельне вивчення цих та інших прецедентів свідчить на користь появи норми про правонаступництво відповідальності, а не підтвердження традиційної теорії.

Так, приклад відмови Нідерландів задовольнити вимоги США про захоплення суден французькими окупаційними властями, що часто наводиться, найкраще розглядати не як випадок правонаступництва держави, а швидше, як випадок тимчасової окупації території ворожою державою. Покладання трибуналом відповідальності на Францію є просто ілюстрацією загальноприйнятого принципу, згідно з яким держава, що окупує, несе відповідальність за свої власні деліктні зобов'язання. Ця точка зору знаходить підтримку в думці самого трибуналу, який зазначив, що перед ним стояло питання не про правонаступництво Нідерландів, а про те, що Франція несла і продовжує нести відповідальність за дії своїх «ставлеників» в період свого контролю [248, с. 252-254].

Аналогічним чином, вивчення всієї сукупності британської позиції до претензій по Бірмі і Трансваалі і відповідної французької практики на Мадагаскарі показує, що корисливі вираження передбачуваного «принципу» супроводжувалися діями, які серйозно підривали дійсність будь-якого принципу правонаступництва. У всіх трьох випадках офіційна відмова від відповідальності супроводжувалася виплатою значної компенсації, яка, хоча і мала назву виплатою *ex gratia*, іноді представляла собою повне задоволення вимог [111, с. 311-316].

Так, у випадку Мадагаскару виплата французького уряду за позовом про відшкодування шкоди, пред'явленого власником концесії на скло, папір і текстиль, склала 250 000 франків, а також передбачала надання 120 000 гектарів землі і присудження концесії на різні проекти громадських робіт, в тому числі на електропостачання столиці. Аналогічний позов громадянина Великобританії щодо збитків, понесених в результаті серії пограбувань, було врегульовано, і французи виплатили майже дев'яносто відсотків початкового позову. Врегулювання спору між ОАР і Великобританією з приводу Суецьких претензій слід розглядати в тому ж контексті, з належним акцентом на важливі фінансові та політичні поступки, отримані кожною стороною в результаті скасування своїх відповідних вимог.

Як і у випадку з міжнародними угодами, практика держав містить певні свідчення появи норми, що визнає відповідальність правонаступника.

Ця тенденція визнається навіть деякими прихильниками традиційного погляду (відзначаючи появу численних «винятків» з традиційної теорії після Другої світової війни). Аналіз практики деколонізації дає низку примітних прецедентів. За умовами договору про передачу повноважень вважалося, що Індонезія несе відповідальність за деліктні зобов'язання голландських колоніальних властей [323], і аналогічні принципи наступництва були включені в правовий порядок багатьох колишніх британських колоній після здобуття незалежності [2600, с. 486, с. 119]. У порівнянні з продемонстрованими протиріччями і невідповідностями практики XIX століття зазначені прецеденти додатково підтверджують звичаєву норму про правонаступництво щодо відповідальності.

Рішення міжнародних трибуналів. Найбільшу підтримку, в порівнянні з іншими джерелами, при аналізі питання про відповідальність держави- правонаступниці за міжнародні правопорушення держави-попередниці прихильники традиційного принципу неправонаступництва знаходять в міжнародній судовій практиці. На думку деяких з цих вчених, очевидна «одностайність» прецеденту дозволяє прийти до висновку про те, що

відповідальність не переходить до держави-наступниці [196, с. 165; 248, с. 86]. Однак більш ретельний аналіз показує, що міжнародну судову практику не можна охарактеризувати як одноголосну або одноманітну [288].

1. Справи Брауна і Редварда. Самим раннім зареєстрованим міжнародним випадком, в якому порушувалося питання про правонаступництво щодо міжнародно-правової відповідальності, стало рішення, прийняте Британо-американським арбітражним судом в 1923 році по відношенню до Роберта Е. Брауна.

Браун був американським гірським інженером, який працював в Південній Африці. У 1895 році він «прив'язав» близько 1200 заявок на видобуток корисних копалин на території, яку президент Південно-Африканської Республіки оголосив державною золотою копальнею, тільки для того, щоб влада відхилила його заявки на отримання ліцензій, необхідних для початку видобутку [289]. Браун подав позов на Південну Африку в Високий суд Республіки, стверджуючи, що відмова у видачі ліцензій порушує закон і конституцію Південної Африки, і домагаючись судового присудження ліцензій і грошового відшкодування. Після початкового рішення на користь Брауна президент Південної Африки звільнив голову суду, і згодом суд скасував своє рішення. Зусилля Брауна домогтися задоволення від уряду Південної Африки виявилися безрезультатними, і після того, як в 1900 році Республіка була анексована Великобританією, Браун заручився допомогою Сполучених Штатів Америки в пред'явленні дипломатичного позову про відшкодування збитку за відмову в правосудді. Великобританія заперечувала, що вона успадкувала деліктні зобов'язання Південно-Африканської Республіки, і справа була передана до суду для винесення рішення.

З питання про правонаступництво британська позиція відповідала тій, яка була зайнята в Бірмі і Трансваалі: немає норми міжнародного права, що покладає відповідальність за протиправні дії уряду зниклої держави на державу, яке завойовує і анексує територію іншої. Така теорія не має

прецедентів, суперечить здоровому глузду і по суті є шкідливою [260, с. 486].

Примітно, що Сполучені Штати Америки погодилися зі своїм противником, визнавши, що вони не стверджували, що «існує якась загальна відповідальність за правопорушення неіснуючої держави», і замість цього стверджуючи, що на момент інциденту існував сюзеренітет Великобританії над Південною Африкою, тому відмова привести у виконання початкове судове рішення і зобов'язання поважати права Брауна на власність поклали на Британію відповідальність [289, с. 339; 260, с. 490]. Арбітражний суд прийшов до висновку, що Браун дійсно придбав майнові права в результаті своїх позовів про видобуток корисних копалин і що початкову відмову влади у видачі ліцензій і наступні спроби перешкодити його позовами є відмовою у правосудді, але прийшов до висновку, що Великобританія не несе відповідальності за це правопорушення.

Хоча рішення у справі Брауна, здається, підтримує теорію правонаступництва, будь-яка спроба використати цю справу як основу загального принципу правонаступництва не дозволяє усунути явні обмеження її цінності як прецеденту. Оскільки Сполучені Штати не змогли пред'явити позов, заснований на правонаступництві держав, трибунал категорично відкинув уявлення про те, що «власне кажучи, тут зачіпається будь-яке питання про правонаступництво держав». Замість цього він обґрунтував своє рішення на висновку про те, що Великобританія не зробила позитивних дій по спростуванню претензії Брауна і відхиленню доводів США про британський сюзеренітет. Тільки в *obitur dictum* трибунал виклав свою думку про правонаступництво, зазначивши, що він «[не міг] підтвердити» «твердження про те, що наступна держава, яка набуває територію шляхом завоювання, без будь-якого зобов'язання прийняти на себе такі зобов'язання, зобов'язана вжити позитивні кроки для того, щоб виправити помилки, вчинені колишньою державою» [289, с. 130].

Через два роки питання про відповідальність держави- правонаступниці знову було передано в той же суд, але позиції сторін

змінилися.

У *Справі Ф.Х. Редварда та інші* Великобританія подала позови до Сполучених Штатів Америки про незаконне ув'язнення в тюрму кількох своїх громадян, які були арештовані, а потім депортовані з Гаваїв незалежною владою Гаваїв [176, с. 157]. Британія намагалася відмежувати цю справу від справи Брауна, проводячи різницю між ситуаціями завоювання (що сьогодні є порушення імперативних норм міжнародного права – ст. 2(4) Статуту ООН) [79] і ситуаціями мирної анексії. В останніх випадках, як стверджував британський агент, «всі зобов'язання переходять, незалежно від того, чи впливають вони з договору або правопорушення» [102].

Анексія, безумовно, тягне за собою продовження життя держави під егідою нової держави. В певному сенсі держава, якій відступається територія, прийняла нового партнера, і, приймаючи нового партнера, безсумнівно, приймає на себе його зобов'язання.

Трибунал відкинув ці розрізнення Великобританії і вважав себе зв'язаним рішенням по справі Брауна, мабуть, звівши *obitur dictum* по цьому рішення до рівня прецеденту: «Британська позиція передбачає загальний принцип правонаступництва щодо відповідальності за делікт, з якого випадок правонаступництва однієї держави внаслідок завоювання був би винятком. Ми думаємо, що такого принципу немає. Це було відкинуто в справі Брауна і не було оскаржено ... Ми також не бачимо ніяких вагомих підстав для розрізнення припинення існування суб'єкта міжнародного права за допомогою завоювання і припинення його за допомогою будь-якого іншого способу – злиття або поглинання іншим суб'єктом. У будь-якому випадку суб'єкт міжнародного права, який здійснив проступок, більше не існує, і юридична відповідальність за проступок погашена разом з ним» [176, с. 158].

Рішення у справах Брауна і Редварда представляють ідеологію великих держав на піку імперіалістичної епохи і пройняті вірою в невід'ємну перевагу західних держав, що не заслуговує на особливу увагу в сучасному світі. «Ці випадки відносяться до епохи колоніалізму, коли колоніальні держави

пручалися будь-якого правила, яке покладало б на них відповідальність за правопорушення держав, які вони вважали нецивілізованими». Дж. Ф. Моньйо засуджує використання теорії неприйняття правонаступництва для легітимації і заохочення імперіалістичних амбіцій великих держав [248, с. 88]. Основним аргументом на користь цих рішень було те, що «цивілізована» нація ніколи не повинна нести відповідальність за делікти «відсталой» держави. Стверджувалося, що принцип правонаступництва відповідальності спричинить за собою наслідки, які принесуть шкоду: «такий принцип дозволив би невеликій і відсталій державі протистояти будь-якому тиску з боку більш розвиненого сусіда і став би прямим стимулом для будь-якого такого відступника з сім'ї націй, щоб убезпечити себе від втручання і поглинання шляхом увічнення анархії і поганого управління в її межах» [197, с. 178].

Така явна апеляція до імперіалістичних настроїв, яка стала центральним елементом британської аргументації в справі Брауна, була підтримана судом у його рішенні по справі Редварда: «Була створена система, при якій всі права власності стали настільки явно небезпечними, що кинули виклик втручання британського уряду в інтересах елементарного правосуддя для всіх зацікавлених сторін і в кінцевому підсумку призвели до зникнення самої держави. Анексія Великобританії стала актом політичної необхідності, якщо ті принципи справедливості і чесності, які переважають в кожній країні, де дотримуються права власності, будуть дотримуватися і застосовуватися в майбутньому в цьому регіоні» [289, с. 120, 129].

Ці рішення зазнали критики по низці істотних підстав і просто не можуть розглядатися як цінний прецедент для сучасного міжнародного права.

Також не менш важливо відзначити невідповідність позицій сторін в обох випадках, які слід оцінювати в більш широкому історичному контексті імперіалістичної епохи. Жодна зі сторін не могла аргументувати існування універсального правила, оскільки кожна з них відстоювала діаметрально

протилежні позиції в обох випадках.

Важливе пояснення небажання Сполучених Штатів Америки піднімати питання про правонаступництво щодо Брауна полягає в тому, що єдина позиція, яку вони можуть зайняти, буде суперечити їх інтересам в справі Редварда. Оскільки Великобританія відстоювала всеосяжне правило правонаступництва відповідальності щодо Брауна, вона висувала протилежний аргумент щодо Редварда і щодо вимог своїх громадян на Мадагаскарі [111, с. 311-316]. У справі Редварда Сполучені Штати Америки заперечували існування тих самих принципів, які вони так старанно намагалися встановити у випадку розпаду Колумбії. В таких обставинах здається неможливим постулювати існування такого типу послідовної практики, яка необхідна для встановлення норми звичаєвого міжнародного права.

Більш того, слід пам'ятати, що претензії як в справі Брауна, так і в справі Редварда носили переважно адміністративний характер. Вони піднялися до рівня міжнародних спорів тільки в рамках теорії «відмови в правосудді» як міжнародного правопорушення. Навіть якби рішення мали деяку обмежену прецедентну цінність в аналогічних обставинах, вони не забезпечують практичного або теоретичного обґрунтування прийняття більш широкого принципу, який звільняв би держави-правонаступники від відповідальності в разі набагато більш серйозних деліктів, таких як, наприклад, військові злочини або транскордонні забруднення.

2. *Справа про Маяки*. Переконливі обмеження у справах Брауна і Редварда були прямо і побічно визнані Постійною палатою третейського суду у Справі про Маяки [233, с. 197-199], – останнє і найбільш повне міжнародне рішення Постійної палати про правонаступництво щодо міжнародної відповідальності. Це дуже складна справа, що спричинила за собою численні претензії і зустрічні позови, виникла через втручання уряду Османської імперії в судноплавство в Східному Середземномор'ї до Першої світової війни. Одним із свідчень складності претензій є те, що для їх остаточного

розгляду потрібно було більше п'ятдесяти років, і цей спір привів до двох висновків Постійної палати міжнародного правосуддя, і саме остаточне арбітражне рішення займає більше ста сторінок [233].

Три позови, подані в Постійну палату третейського суду, піднімали питання про правонаступництво щодо відповідальності.

У першому позові Франція вимагала від Греції відшкодування збитків у зв'язку з несанкціонованим видаленням османськими військовими властями буя, що належав французькій фірмі, стверджуючи, що Греція успадкувала відповідальність Османської імперії за правопорушення в силу свого чинного суверенітету над цією територією [233, с. 188-190]. Трибунал не вважав за необхідне доходити до істоти цього твердження, ухваливши натомість, що дії Османської імперії були не правопорушенням, а цілком законним заходом, прийнятим для захисту своєї національної безпеки.

Дві інших вимоги виникли в результаті дій автономної держави Крит. У першому випадку Франція зажадала відшкодування збитків, понесених концесіонером під час підготовки до будівництва двох нових маяків. Крит спочатку домовився з концесіонером і османською владою про те, що маяки будуть побудовані за рахунок кредитів, наданих урядом Османської імперії, який натомість отримає частину доходів, отриманих від плати за користування. Однак через деякий час критський уряд змінив свою позицію, вказавши французькій фірмі виплатити частку доходів османського уряду безпосередньо йому. Не маючи можливості продовжити роботу в цих умовах, французи відмовилися від роботи і не змогли відшкодувати свої витрати на геодезію, планування, матеріали та обладнання, які вони зажадали компенсації в суді.

Суд обґрунтував свою відмову в задоволенні позову Франції з низки причин. Спочатку він ухвалив, що критська і османська влади, а також французький концесіонер несуть певну відповідальність за збитки і проявив небажання охарактеризувати дії Криту як дійсно деліктні. З огляду на неучасть Греції в цьому питанні і проміжок часу, що пройшов між

початковим наданням Криту суверенітету і правонаступництвом Греції, суд визнав нерозумним покладати на Грецію відповідальність за витрачені кошти. Як пояснив Суд: «Трибунал не бачить вагомих підстав для звинувачення Греції в повній або навіть частковій відповідальності за ці дії постфактум, коли це не мало абсолютно ніякого відношення до підступів згаданих сторін [критського і османського урядів і французької фірми]. Не слід також вважати, що частина колективної відповідальності, яка повинна бути покладена на автономну державу Крит за події 1903-1908 років, перейшла до Греції. Така передача відповідальності не виправдана в цій справі ні з конкретної точки зору остаточного правонаступництва Греції щодо прав і зобов'язань концесії в 1923-1924 роках, хоча б з тієї причини, що відповідні події відбулися за межами кордонів концесії або, з більш загальної точки зору, її переходу до територіальному суверенітету Криту в 1913 році. Зв'язок між цим територіальним правонаступництвом, з одного боку, і порядком і його скасуванням критським урядом в 1903 і 1908 роках, з іншого боку, занадто далекий, щоб виправдати рішення, яке покладе на Грецію колективну відповідальність за дії і бездіяльність інших, які були їй абсолютно невідомі» [233, с. 196].

Однак щодо остаточного позову суд визнав Грецію винною. Йшлося про надання критським урядом монополії на каботаж грецькій судноплавній компанії з явною умовою, що її судна будуть звільнені від зборів за маяки, які підлягають сплаті відповідно до концесії. На думку трибуналу, ця вимога відрізнялася від інших трьох чинників. По-перше, протиправність дій Криту жодним чином не була двозначною; виключення явно стало грубим порушенням умов концесії – факт, про який Крит знав, про що свідчить його невиконана обіцянка відшкодувати збитки французам. По-друге, обізнаність про правопорушення легше приписати Греції, оскільки одержувачем вигоди була грецька судноплавна компанія, а грецький уряд «повинен був бути в курсі того, що відбувалося», з огляду на його тісні відносини з урядом Криту. Нарешті, замість того щоб вживати дії для виправлення помилки, Греція

зберегла виключення в силі і, таким чином, санкціонувала незаконну практику під своєю прямою відповідальністю після набуття територіального суверенітету над Критом і до 1914 року. Не можна сумніватися в тому, що, діючи таким чином, Греція взяла на себе відповідальність за період після здобуття суверенітету в кінці травня 1913 р. Наведений вище аналіз, однак, не дав відповіді на питання про те, чи може Греція також нести відповідальність за шкоду, завдану до травня 1913 року. Вирішивши, що Греція несла таку відповідальність за дії критського уряду, трибунал досить докладно роз'яснив питання про правонаступництво. Він почав з того, що відзначив, що така відповідальність «може виникнути тільки ... відповідно до норм звичаєвого права або загальних принципів права, що регулюють правонаступництво держав» [233, с. 197]. Суд міркував, що це питання має вирішуватися на підставі фактів конкретної справи: питання про правонаступництво щодо відповідальності в разі територіальних змін представляє всі труднощі предмета, який ще не досить дозрів для свого певного вирішення, яке може бути однаково застосовним в усіх можливих випадках. Визнати принцип правонаступництва як загальне правило не менш не виправдано, ніж заперечувати його. Це скоріше питання, відповідь на яке залежить від безлічі конкретних факторів.

Точно так же він ухвалив, що різноманітність потенційних фактичних ситуацій і різноманітність думок з цього питання зробили прецедент малоцінним. Трибунал, таким чином, прямо відкинув будь-який прецедент у справі Брауна і прийшов до висновку, що будь-яка спроба сформулювати загальне правило для всіх випадків є марною.

Прихильники традиційного підходу неправонаступництва зосереджують свій аналіз справи на відмові від відповідальності в перших двох позовах, на незалежній відповідальності Греції в третьому і на відмові трибуналу прийняти універсальне правило на користь правонаступництва щодо міжнародно-правової відповідальності [248, с. 84-85; 153, с. 344-345]. Проте, хоча суд в кінцевому підсумку обґрунтував своє рішення про

покладання на Грецію відповідальності за дії, вжиті як до, так і після її правонаступництва щодо критського суверенітету, на конкретних фактах третього позову, він категорично відкинув недвозначний принцип правонаступництва, якій відстоюються прихильниками традиційної точки зору і втілений в справах Брауна і Редворда. Як заявив суд: «Теза, скоріше теоретична, ніж практична, згідно з якою не може бути питання про передачу ... відповідальності державі-наступнику, в цілому не є добре обґрунтованою. Рішення повинно залежати від конкретних обставин кожної справи ... Яка справедливість або навіть яка юридична логіка могла б існувати, наприклад, в разі міжнародного правопорушення, вчиненого проти іншої держави державою, яка згодом розпадається на дві нові незалежні держави, вважаючи останні вільними від міжнародного зобов'язання по виплаті компенсації, яке, поза всяким сумнівом, лежало б на першій, державі-попередниці, яка вчинила правопорушення?» [233, с. 197].

Таким чином, Справа про маяки, в порівнянні з рішеннями по справам Брауна і Редворда, являє собою явну еволюцію доктрини правонаступництва щодо міжнародно-правової відповідальності. Хоча в рішенні по Справі про маяки майже не йдеться про правонаступництво щодо відповідальності, необхідно відзначити, що воно дійсно поклато на Грецію відповідальність за дії свого попередника по одному з позовів, який трибунал зміг охарактеризувати як дійсно деліктне зобов'язання.

При винесенні рішення суд оцінив, чи були зобов'язання договірними або деліктними за своїм характером, чи були вимоги визнані або ліквідовані, чи виникли вони в приватному або публічному праві, і чи була ситуація ситуацією відділення, злиття або анексії. Цей список містить низку вирішальних факторів і являє собою серйозну спробу надати керівництво в цій складній галузі, і він отримав початкову підтримку з боку низки фахівців з цього питання [153, с. 356-357; 248, с. 79-85; 290, с. 373-511]. Однак подальший аналіз виявив обмеженість критеріїв трибуналу при вирішенні питання про правонаступництво відповідальності.

Пропонована відмінність між ліквідованими і непогашеними претензіями, яка вже піднімалася судом у справі Брауна, є помилковою. Будь-яка спроба провести остаточне розмежування між дійсними і недійсними претензіями виключно на підставі того, чи були вони остаточно розглянуті і встановлено фіксований розмір збитку, неминуче призведе до серйозних проблем. Д. П. О'Коннелл проілюстрував складність розмежування двох типів вимог в кожному конкретному випадку [259, с. 164], що знайшло підтримку серед інших вчених, який підкреслив істотну несправедливість правила, згідно з яким правонаступництво щодо відповідальності буде ґрунтуватися на кількох довільному найменуванні вимог як «державних» або «приватних», «договірних», «деліктних» або «квазі-договірних» в державному національному праві [260, с. 483]. Також примітна одностайність серед членів Комітету Комісії міжнародного права ООН з питання про правонаступництво зобов'язань, відмінних від договорів [115].

Проведенню відмінності між погашеними і непогашеними вимогами з міжнародних правопорушень перешкоджає низка додаткових факторів. Перш за все, міжнародний контекст, майже певна причетність уряду і часто складні факти, що лежать в основі таких позовів, роблять їх, як правило, набагато важчими для судового врегулювання відповідно до внутрішнього законодавства. На практиці ця різниця також не підтримується. Як уже зазначалося, більшість вимог, раніше визнаних державами- правонаступниками відповідно до договору або оплачених в результаті розрахунків, були явно непогашеними. Нарешті, виникає питання про те, чи слід взагалі розглядати повністю ліквідовану вимогу як деліктне зобов'язання або її краще розглядати як адміністративний борг держави- попередниці за фіксовану суму збитків.

Подібні побоювання виступають проти будь-яких правил, що визначають результати на основі характеристики розглянутого «типу» правонаступництва. Як наголошується в коментарях до Віденських

конвенцій, класифікація в окремих випадках може бути проблематичною, і майже неможливо уявити всі можливі фактичні обставини їх появи.

Хоча рішення у Справі про маяки є певним кроком вперед у визнанні правонаступництва щодо відповідальності, його не можна вважати остаточним з цього питання. Обмежений обсяг вирішення найбільш переконливо підкреслюється подальшим відхиленням низки його аргументів. У більш пізніх роботах наводяться аргументи на користь відмови від традиційної доктрини «неправонаступництва» [329, с. 523] на користь набагато більш широкого правила правонаступництва, ніж те, яке згадувалося в цьому рішенні [329, с. 523-524]. Таким чином, складно погодитися з твердженням про «одностайну» або «цільну» прецедентну практику в підтримку традиційного погляду про відсутність правонаступництва щодо відповідальності.

Рішення національних судів. Що стосується національної судової практики, то національні суди при розгляді справ між приватними особи іноді повинні приймати рішення або робити висновки з питань міжнародного публічного права, які зачіпають права або обов'язки сторін.

Статут Міжнародного Суду прямо дозволяє посилання на такі рішення при встановленні норм міжнародного звичаєвого права, і автори з питання про правонаступництво щодо міжнародно-правової відповідальності традиційно наводять декілька обмежену національну судову практику з цього питання в якості доповнення до рішень міжнародних трибуналів.

Не дивно, що висновки з цього питання неоднозначні.

У справах до 1950 року, на які найчастіше посилаються прихильники традиційного підходу, можна знайти підтримку обох сторін питання. У серії рішень, що впливають з дій, скоєних австрійськими та російськими залізничними службовцями до 1919 року на території, яка згодом стала польською територією, Верховний суд Польщі послідовно ухвалив, що не існує загального принципу правонаступництва відповідальності за правопорушення і що Польща пов'язана тільки тими зобов'язаннями, які

вона прямо прийняла в мирних договорах, які вона уклала під час передачі суверенітету [264]. Верховний суд Німеччини прийшов до аналогічного висновку про відсутність будь-якого загального принципу в справі про правопорушення, вчинені пруськими посадовими особами [112]. Касаційний суд Румунії провів відмінність між справами про часткове і повне правонаступництво, ухваливши, що, хоча відповідальність не може переходити, якщо держава-попередниця продовжувала існувати, при відсутності чітко вираженої угоди між сторонами, вона буде передана, якщо держава зникне [250].

Однак інші національні суди підтримали теорію універсального правонаступництва деліктних зобов'язань. В одній з перших справ, пов'язаних з правопорушеннями, скоєними турецькими митниками на острові Самос, грецький суд ухвалив, що Греція успадкувала суверенітет над Самосом і, отже, несе відповідальність за правопорушення попередньої адміністрації [292]. Точно так же італійські суди в низці справ відразу після Другої світової війни підтвердили принцип універсального правонаступництва, вперше встановлений в рішеннях XIX століття [197, с. 175-177]. При розгляді позову проти післявоєнної Італійської Республіки у справі *Rainoldi v. Ministero della Guerra* про відшкодування шкоди, заподіяної посадовими особами фашистського військового міністерства, суд зазначив, що «міжнародне право покладає на державу-наступника обов'язок прийняти на себе зобов'язання держави-попередниці, як перед іншими державами, так і перед приватними особами іноземного громадянства». Хоча суд у справі Райнольдї в кінцевому підсумку ухвалив, що позов проти італійської адміністрації військового часу повинен бути відхилений, оскільки ця адміністрація не була ні державою, ні урядом, інший італійський суд дійшов протилежного висновку в справі *Costa v. Ministero della Guerra*, що також підтверджує принцип правонаступництва щодо деліктної відповідальності [275].

Після Другої світової війни тенденція до визнання правонаступництва

виникла в результаті прийняття рішень в цілій низці юрисдикцій, оскільки сучасні судді беззастережно відкинули традиційну теорію правонаступництва. У справі, пов'язаній з правопорушеннями, скоєними колоніальними посадовими особами до набуття Індонезією незалежності від Нідерландів, голландський суд витлумачив відповідну угоду про передачу повноважень як таку, що вимагає передачі всіх деліктних зобов'язань державі-наступнику [323]. Верховний суд Німеччини аналогічним чином визнав доктрину «функціонального правонаступництва», згідно з якою влада земель Федеративної Республіки несе відповідальність за деліктні зобов'язання своїх попередників, навіть якщо попередник Лендер більше не існує [255, с. 79-80]. Теоретична основа цієї доктрини полягає в тому, що наступник по суті виконує ті ж функції, що і їх попередники. Навіть в тих справах, в яких в силу певних обставин відповідальність не присуджувалася, суди часто вказували на прийняття загального правила правонаступництва щодо відповідальності [216].

Можна зробити висновок, що, як і в випадку договірної і дипломатичної практики, прецедентна практика демонструє розвиток і зміцнення звичаєвої норми на користь правонаступництва щодо відповідальності. Відносна послідовність цих рішень в низці національних судів переконливо підтверджує цей принцип.

Загальні принципи права. Прихильники традиційного підходу висунули також низку загальних принципів права в підтримку правила правонаступництва відповідальності. Кожна з цих теорій, проте, піддавалася різкій критиці, і жодна з них не забезпечує необхідної теоретичної основи для універсального правила.

Найбільш впливова і глибоко розроблена з цих теорій заснована на «суто особистому» характер деліктної відповідальності – концепції, введеної Максом Хубером при дослідженні питань правонаступництва держав [196, с. 95].

Деліктні зобов'язання, стверджував М. Хубер, є занадто особистими для правопорушника, щоб дозволити їх правонаступництво будь-якою іншою

організацією [196, с. 95]. Держава, яка прийняла на себе зобов'язання, була юридичним формуванням, яке припинило своє існування після інциденту, що призвів до правонаступництва. Хоча існує певна соціальна спадкоємність, що підтримує наступність зобов'язань, які приносять користь в цілому (наприклад, ті, які містяться в договорах про кордони), було б несправедливим зобов'язувати це суспільство вимогами, які були суворо особистими для зниклого суб'єкта. Доречна тут аналогія з приватним правом щодо правонаступництва деліктних позовів, які згідно з римським і німецьким законодавством припинялися після смерті заподіювача шкоди.

Теорії М. Хубера були розширені видатною групою континентальних вчених, досягнувши, можливо, найбільш повного і крайнього викладу в роботі А. Кавальєрі, який стверджував, що всі міжнародні зобов'язання держави-попередниці, будь вони засновані на деліктному, договірному або звичаєвому праві, є «настільки особистими, так тісно пов'язаними з ситуацією, якими і інтересами держави, яка зникла, і, таким чином, укладені *intuitu personae*, що абсолютно логічно, що вони перестають існувати разом з нею» [139, с. 374]. На думку А. Кавальєрі, було нерозумним накладати такі зобов'язання на іншу сторону, яка не порушила ніяких своїх зобов'язань та інтереси якої можуть бути абсолютно несумісними з інтересами її попередника. Цей «італо-німецький» погляд на правонаступництво служив однією з теоретичних основ правила *tabula rasa*, схваленого новими незалежними державами в період деколонізації, і цитується деякими коментаторами як фундаментальне теоретичне обґрунтування правила правонаступництва [139, с. 536-562].

Хоча «суто особиста» доктрина, можливо, спочатку приваблива в якості основи для теорії правонаступництва, вона надмірно спрощена і була відкинута як така більшістю сучасних теоретиків [233, с. 199; 260, с. 485; 248, с. 87-88; 329, с. 524].

Незважаючи на те, що аналогія між приватними особами і суверенними державами могла мати деяку цінність в епоху абсолютних монархів, зараз

вона безнадійно анахронічна. Фундаментальна відмінність між римськими *pater familias* і сучасною суверенною державою просто занадто велика, щоб аналогія була ефективною. Не можна так легко проводити аналогії між міжнародним публічним правом і національним приватним правом, з огляду на глибокі відмінності в джерелах, предметах і відповідальності в цих двох сферах. Крім того, положення сучасного прецедентного права і законодавства майже повсюдно перевернули ту саму римську доктрину, на якій була заснована особистісна теорія. Як континентальне право, так і країни загального права в даний час зазвичай передбачають збереження позовів щодо померлих заподіювачів шкоди. Залишилася теорія, яка «залишається не більше ніж цікавою інтелектуальною вправою, яка за останні кілька століть стала джерелом академічних спекуляцій» [195, с. 44], а не теоретичною основою звичаєвої норми міжнародного права.

Оскільки континентальні юристи зосередилися на «особистій» природі деліктних зобов'язань, їх британські колеги розробили аналогічну теорію, яка враховувала природу інтересу, який держава-наступниця отримала від свого попередника. Для Сесіла Херста цей інтерес був обмежений територією і не включав нічого іншого: «Завойовник приєднує до себе територію колишньої держави, а не саму державу і тим більше її уряд. Коли цей принцип буде реалізований, стане ясно, що в здоровій теорії неможливо залучити переможця до відповідальності за правопорушення уряду, який він змістив, тому що правопорушення були правопорушеннями уряду, а не правопорушеннями території» [197, с. 178].

Такі побоювання були особливо актуальні в контексті англійської версії доктрини про акт держави, відповідно до якої англійські суди постановили, що судовий розгляд правових наслідків набуття державою території буде неприпустимим посяганням на її суверенну владу [262, с. 735].

Ця теорія не тільки занадто легко підтримує імперіалістичне втручання, але і заснована на довільній і необґрунтованій дихотомії між суверенітетом і контролем над територією, на якій цей суверенітет заснований [248, с. 87-88].

Судове визнання поділу цих двох елементів означало б схвалення повної відмови держави-попередниці від всіх своїх міжнародних зобов'язань, будь то борги, договірні зобов'язання або її фундаментальні обов'язки в рамках міжнародної правової системи. Теоретична крихкість цієї доктрини і нестабільність, яку може викликати її прийняття, демонструються її повною відмовою як в теорії, так і на практиці.

Подібні побоювання з приводу суверенітету спонукали інших вчених розглядати відповідальність правонаступника як нападки на основні принципи самовизначення або суверенної рівності держав. На думку цих авторів, автоматичне накладення будь-якого із зобов'язань держави-попередниці знижує нові держави до статусу «другого сорту», несправедливо обмежуючи їх здатність діяти відповідно до того, що вони вважають «своїми найкращими інтересами» [237, с. 351-363]. Спроба кодифікації цих принципів в статті 33 Віденської конвенції про правонаступництво власності з'явилася основним чинником відмови від цієї конвенції розвиненими державами.

Цій теорії також не вистачає теоретичної строгості, і вона нагадує теорію абсолютного суверенітету, яка була відкинута міжнародним співтовариством. Її застосування вимагало б скасування найосновніших принципів відповідальності держави, оскільки будь-яка ситуація, в якій держава несе відповідальність за свої дії, може розглядатися як «порушення суверенітету». Як зауважив шановний член Міжнародного Суду суддя Альварес: «Ми більше не можемо розглядати суверенітет як абсолютне й індивідуальне право кожної держави, як це робилося відповідно до старого права, заснованого на індивідуалістичному режимі, згідно з яким держави були пов'язані тільки тими правилами, які вони прийняли. Сьогодні через соціальну взаємозалежність і домінування загальних інтересів держави пов'язані безліччю правил, що не були передбачені їх волею» [146, с. 43]. Загальновизнано, що кожна держава при вступі в міжнародне співтовариство пов'язана певними базовими зобов'язаннями, які вона несе як перед

спільнотою в цілому, так і перед її окремими членами (приклад, що найчастіше наводиться – це обмеження на застосування сили, закріплені в статті 2 (4) Статуту ООН). Прийняття такої теорії абсолютного суверенітету підірвало б самі основи міжнародної системи.

Традиційна доктрина неправонаступництва не має необхідного практичного і теоретичного обґрунтування, щоб її можна було прийняти в якості звичаєвої норми міжнародного права. І положення міжнародних угод, і історія дипломатичної практики з цього питання є суперечливими і часто неправильно розуміються. Рішення міжнародних трибуналів та національних судів не забезпечують достатньої підтримки теорії неправонаступництва міжнародно-правової відповідальності. Більш того, різні теоретичні основи, пропоновані для такого принципу, страждають фундаментальними недоліками. Проте можна дійти висновку, що визнані джерела міжнародного права забезпечують достатню підтримку норми, яка встановлює спростовувану презумпцію правонаступництва щодо міжнародно-правової відповідальності.

1.3. Перспективи встановлення презумпції правонаступництва держав щодо відповідальності згідно із загальними принципами права

Хоча міжнародна дипломатична та прецедентна практика XX-XXI століть досить послідовна, щоб підтримувати звичаєву норму, яка встановлює спростовувану презумпцію правонаступництва щодо відповідальності за делікти, її не можна справедливо охарактеризувати як «безумовну», і така презумпція не повинна застосовуватися жорстко у всіх випадках. У деяких випадках правильний принцип – це правило суворої правонаступності; в інших випадках строгі принципи перешкоджають визнанню відповідальності.

З огляду на політичний характер питання і відсутність повної історичної послідовності, особливо важливо, щоб будь-яка пропонована доктрина мала міцну теоретичну основу в загальних принципах права.

Справді, відсутність такої послідовної теоретичної бази – один із фатальних недоліків традиційної теорії правонаступництва. Навпаки, презумпція правонаступництва підтримується рядом добре встановлених принципів як міжнародного, так і внутрішньодержавного права, включаючи концепцію набутих прав, зв'язок між правами та обов'язками, доктрину міжнародних сервітутів, принцип безпідставного збагачення та принципи відповідальності за правопорушення, що розвиваються.

Спростовувана презумпція правонаступництва щодо відповідальності є як найбільш практичним, так і найбільш логічно послідовним вирішенням проблеми правонаступництва. Довга історія правонаступництва держав ясно продемонструвала, що застосування будь-якого єдиного жорсткого правила у всіх можливих обставин приречене на отримання результатів, які часом за своєю суттю несправедливі і в кінцевому підсумку неспроможні. Питання правонаступництва в більшій мірі, ніж інші традиційні проблеми міжнародного права, схильні бути результатом несподіваним і незвичайним. Зумовлені категорії і фіксовані правила, які могли спрацювати в попередній ситуації, з меншою ймовірністю будуть доречні в нових умовах. Невдача Віденських конвенцій в питанні регулювання правонаступництва відповідальності продовжує доводити обґрунтованість попередження Д. П. О'Коннелла про те, що «правонаступництво держав є предметом, що в цілому не підходить для процесів кодифікації, не кажучи вже про прогресивний розвиток» [262, с. 725, 727-729].

Як зазначає В. Н. Денисов, «після Другої світової війни світ перейшов на мирні рейки міжнародного співробітництва у вирішенні міжнародних проблем, і це стало обов'язком держав, віднесеним Статутом ООН до його основних принципів. Віднині цей мирний процес супроводжувався безпрецедентним в історії міжнародних відносин розвитком міжнародного права на основі його кодифікації та прогресивного розвитку, охоплюючи як традиційні сфери регулювання міжнародних відносин, так і інші їх напрями, привівши до виникнення в ньому багатьох нових сфер правового

регулювання» [21, с. 23].

Аналізуючи спробу кодифікувати правила правонаступництва щодо договорів, Д. П. О'Коннелл засудив процес, «який може тільки зупинити історичний розвиток права та помістити його в певні часові рамки і певну ідеологічну середу» [262, с. 739]. Замість цього він відстоює спростовувану презумпцію на користь наступництва договорів [260, с. 275-276]. Така презумпція, звичайно, не перешкоджає державі- правонаступнику посилається на будь-які з визнаних засобів захисту від відповідальності держави, включаючи згоду, форс-мажор, випадкові події, лихо і необхідність [207, с. 536-541]. Обґрунтуванням аналогічного підходу щодо питання про відповідальність за правопорушення ще більш переконливо.

При визначенні меж презумпції важливо відзначити, що майже всі прихильники традиційного підходу визнають обмежену кількість випадків, в яких повинно застосовуватися суворе правило наступництва відповідальності. Держави- правонаступники явно несуть відповідальність за правопорушення, які вони приймають на себе після створення [289, с. 768], а також за правопорушення, що скоєні під час революції або перевороту, які призводять до їх незалежності, або правопорушення, скоєні державами, діючими під їх керівництвом або контролем. Такі держави також мають, в якості важливого атрибуту суверенітету, здатність укласти міжнародні угоди, за якими вони прямо зобов'язуються виконувати деліктні зобов'язання своїх попередників і нести за них відповідальність. Відповідальність також зазвичай визнається у випадках, коли держава-попередниця продовжує існувати, зберігаючи свою ідентичність після втрати частини своєї території, або коли держава- правонаступниця є результатом злиття двох або більше держав-попередників.

Наприклад, В. Чаплинський описує випадок Австрії, яка продовжувала існувати після Першої світової війни, незважаючи на втрату більшої частини того, що було Австро-Угорською імперією [153, с. 357]. Цей принцип був також визнаний судом Сполучених Штатів щодо створення Югославії після

Першої світової війни. Відзначаючи, що договір про створення Югославії прямо накладав зобов'язання і обов'язки колишньої Сербської держави на нову націю, Дев'ятий окружний суд ухвалив, що Югославія була просто розширенням Сербії і, отже, стала « правонаступником Сербії в її міжнародних правах і зобов'язаннях » [209].

Таке суворе правило правонаступництва відповідальності має також застосовуватися у випадках відповідальності, що виникає в результаті порушення норм *jus cogens*, імперативних норм міжнародного права, таких як норми заборони геноциду і рабства. Кожна держава-правонаступниця пов'язана такими нормами як неявною умовою її вступу в міжнародне співтовариство і приймає разом з ними зобов'язання забезпечувати їх дотримання і забезпечувати засоби правового захисту в разі їх порушення. Підтримка таких норм необхідна для стабільності міжнародної системи і не може залежати від примх історії, які іноді визначають обставини правонаступництва держав. Міжнародне право також не може дозволити державі уникнути такої відповідальності, розділившись на два нібито « нових » формування або іншим чином зробивши « державне самогубство ».

Аналогічні побоювання свідчать на користь спростовуваної презумпції відповідальності в низці випадків, коли, можливо, краще за все визнати, що, як і у випадках злиття і продовження існування держави, не може бути істинного питання про « правонаступництво держави ». У більшості « істинних » випадків правонаступництва баланс конкуруючих справедливих міркувань з надання компенсації жертві і покладання відповідальності на кілька віддалену сторону сильно схиляється на користь першої. Такий підхід добре знайомий всім юристам. Аналогічний висновок щодо належного балансу лежить в основі доктрин суворої і субсидіарної відповідальності в деліктному праві. Як влучно зазначає Р. Паунд: « Існує сильна і зростаюча тенденція, коли жодна зі сторін не винна, питати, зважаючи на вимоги соціальної справедливості, хто може найкраще перенести втрату, і, отже, перекласти збитки, створивши відповідальність там, де не було провини »

[270, с. 500]. В національному праві субсидіарна відповідальність належним чином покладається на роботодавця, тому що «це він, а не невинний потерпілий позивач повинен нести збитки» [220, с. 500]. Однак теорія і практика показують, що в деяких випадках цей баланс був і повинен бути порушений. У разі колонізації або окупації було б явно несправедливо покладати на державу, що вийшла з-під гніту тиранії, відповідальність за дії свого колишнього господаря.

Послідовна практика держав і судова практика показують, що основна відповідальність у таких випадках залишається за державою-попередницею і що колишні колонії і жертви окупації будуть нести відповідальність за правопорушення свого попередника тільки в тому випадку, якщо вони прямо погодилися прийняти її на себе. Принцип, встановлений міжнародним арбітражним судом, який поклав на Францію відповідальність за незаконне захоплення судів Сполучених Штатів Америки в портах Голландії, яке мало місце в період французького панування в 1809 і 1810 роках, підтверджено низкою рішень національних судів і міжнародних трибуналів.

Так, післявоєнна Австрійська республіка не несла відповідальності за порушення нацистської адміністрації країни [216], а післявоєнна Югославія ухвалила не бути наступником нацистської маріонеткової держави Хорватія [298, с. 60-63].

Аналогічними були рішення судів у справах, що стосуються колишніх колоній і метрополій. Наприклад, державний суд Бельгії відмовився визнати нову незалежну Республіку Конго відповідальною за деліктні дії колишніх колоніальних властей [218]. У випадках, передбачених угодами про передачу повноважень, національні суди тлумачать обмежувально положення, які, як видається, покладають відповідальність на колишню колонію, або настійно закликають визнати принцип солідарної відповідальності, згідно з яким колишня держава не втече від відповідальності. Так, в рішенні по Справі *Van der Have v. State of the Netherlands* суд оголошує, що Нідерланди несуть спільну відповідальність з Індонезією, незважаючи на положення Угоді про

передачу повноважень, за якими відповідальність покладається на колишню колонію [323].

При виявленні тих випадків, в яких повинен застосовуватися цей пом'якшувальний принцип, корисно послатися на міжнародно-правову доктрину *rebus sic stantibus* – доктрину фундаментальної зміни обставин, яка виправдовує припинення міжнародного зобов'язання на основі угоди. Широко прийняте визначення цієї доктрини міститься у Віденській конвенції про право міжнародних договорів (ст. 62):

На докорінну зміну, яка сталася щодо обставин, що існували при укладенні договору, і яка не передбачалась учасниками, не можна посилається як на підставу для припинення договору або виходу з нього, за винятком тих випадків, коли:

а) наявність таких обставин становила істотну підставу згоди учасників на обов'язковість для них договору; і

б) наслідок зміни обставин докорінно змінює сферу дії зобов'язань, які все ще підлягають виконанню за договором [9].

Суд, що оцінює будь-який випадок правонаступництва, який включає в себе таку «фундаментальну зміну», яка «радикально змінює» характер держави, повинен взяти до уваги цей пом'якшувальний чинник. Застосування цієї доктрини в галузі правонаступництва держав було запропоновано рядом вчених і схвалено міжнародними трибуналами [142]. Наприклад, в деяких випадках процеси деколонізації приводили до певних змін статусу співдружності або протекторату і не мали значних суттєвих змін в адміністрації країни; в інших же випадках процеси деколонізації супроводжувалися дійсно радикальною трансформацією поза контекстом колонізації або окупації. Можна було б очікувати, що колишні радянські республіки будуть посилається на такий принцип при захисті від будь-яких претензій, що стосуються їх правонаступництва за правопорушення Радянського Союзу. При оцінці питання правонаступництва відповідальності слід враховувати безліч факторів, зокрема правонаступництво населення,

міжнародних зобов'язання держав, можливий зв'язок джерела правопорушення з будь-якою минулою або майбутньою вигодою, отриманою новою державою. Очевидно, що кожен випадок буде включати свої конкретні факти. Саме за рахунок забезпечення такої гнучкості пропонований принцип може задовольнити основну вимогу будь-якого правила – врахувати безліч можливих непередбачених ситуацій.

У деяких випадках суд також повинен буде розглянути питання про те, чи є проміжок часу між правопорушенням і моментом пред'явлення позову істотним, щоб схилити чашу терезів на користь визнання неспроможності правонаступництва. Така концепція, приблизно аналогічна терміну давності, використовувалася Постійною палатою третейського суду в Справі про маяки, але її слід застосовувати з великою обережністю, щоб не порушити весь принцип правонаступництва відповідальності. Її слід зарезервувати для випадків, що демонструють сильний елемент *rebus sic stantibus*, в якому проміжні зміни дійсно можуть розглядатися як фундаментальні і радикальні. При застосуванні такого принципу тимчасові проблеми повинні бути явно підпорядковані оцінці характеру і ступеня обставин, що змінилися, що лежать в основі доктрини *rebus sic stantibus*. Цей принцип, можливо, найкраще застосовувати у випадках «перевтілених» держав, таких як Австрія, Хорватія чи країни Прибалтики, які знову з'являються як суверенні держави після тимчасового зникнення з карти. Такі держави можуть по праву вважатися правонаступниками своєї колишньої ідентичності, а не тимчасових урядів окупації або анексії. Як і кожен з цих елементів, він ніколи не повинен бути більше ніж фактором, що пом'якшує презумпцію відповідальності, а не виправданням для автоматичного рішення проти правонаступництва.

Розглянемо принципи міжнародного права, що підтримують презумпцію правонаступництва держав щодо відповідальності.

1. *Доктрина придбаних прав.* Принцип, згідно з яким придбані права переживають ситуацію правонаступництва держави і мають дотримуватися

державою- правонаступником, є однією з найбільш усталених норм у цій галузі. Придбані права – це права, якими володіють приватні громадяни під час правонаступництва суверенітету, права «власності чи володіння активами, їх вимоги до інших приватним особам або їх вимоги до держави». На думку Д. П. О'Коннелла, принцип, згідно з яким придбані права повинні дотримуватися, «лежить в основі всієї проблеми правонаступництва держав» [261, с. 237].

Доктрина придбаних прав отримала своє підґрунтя у роки напередодні та під час Першої світової війни, яка, за слушним зауваженням В. Н. Денисова, «була неминучою, оскільки наприкінці XIX – початку XX ст. національний капітал великих держав досяг свого найвищого розвитку, трансформувавшись у монополістичну форму як фінансовий капітал. Цей процес супроводжувався виникненням нерівності економічного розвитку великих держав, змушуючи кожен з них вживати жорстких заходів для захисту національного капіталу в його протистоянні з монополістичним капіталом інших держав. В умовах вільної торгівлі ареною цієї безкомпромісної боротьби великих держав став весь світ і кожна з них намагалася розв'язати свої проблеми за рахунок суперників і найслабших шляхом загарбання чужих територій з їх ринками збуту і природними ресурсами разом з переділом колоній» [22, с. 377-378].

Стабільність таких правил правонаступництва затверджувалася майже безперервною одностайністю доктрини міжнародного права, принаймні з XIX століття, і була підтверджена рішенням Постійної палати міжнародного правосуддя у Справі про німецькі поселення [96], яка стосувалася виселення Польщею німецьких поселенців з території, яку вона отримала від Німеччини після Першої світової війни. Аналізуючи договори з колишньою прусською владою, на яких ґрунтувалися орендні відносини німців, суд постановив, що: «Приватні права, придбані відповідно до чинного законодавства, не припиняються при зміні суверенітету. Ніхто не заперечує, що цивільне право Німеччини продовжувало безперервно діяти на цій території. Навряд чи

можна стверджувати, що, хоча закон зберігся, приватні права, придбані відповідно до нього, зникли. Таке твердження не ґрунтується на якихось принципах і суперечило б майже універсальній думці та практиці ... Навіть ті, хто заперечує існування у міжнародному праві загального принципу правонаступництва держав, не заходять так далеко, щоб стверджувати, що приватні права ... є недійсними стосовно правонаступника суверенітету» [96, par. 36].

Цей принцип також визнаний національними судами. Зокрема, Д. П. О'Коннелл вважає, що прецедентна практика судів Сполучених Штатів Америки має фундаментальне значення для утвердження цієї доктрини на міжнародному рівні [320, с. 240-241]. Як підсумовує Д. П. О'Коннелл, «доктрина придбаних прав, можливо, є одним з небагатьох принципів, міцно закріплених в праві правонаступництва держав, і принципом, що допускають найменшу кількість спорів» [261, с 267].

Хоча доктрина придбаних прав застосовувалася в справах, пов'язаних з такими різними інтересами, як оренда землі, право користування лісовими ресурсами і право займатися професійною діяльністю або бізнесом [210, с. 138, 139-140], вона не використовувалася для обґрунтування правонаступництва щодо відповідальності. Крім того, вчені-правознавці з нових незалежних держав виступили з узгодженою атакою на доктрину набутих прав в контексті деколонізації [114, с. 536-561; 115, с. 99-100].

У законодавстві ЄС придбані права (*acquis communautaire*) включають всі права, якими володіють громадяни Співтовариства відповідно до законодавства та постанов ЄС [317, с. 9-10]. Такі права включають свободу пересування в межах ЄС, свободу створення підприємств і право на виплату соціальної та медичної допомоги [27]. З цієї точки зору, такі права пов'язані з громадянством – вони необов'язково повинні бути «закріплені» або мати «грошову оцінку» [261, с. 245] для того, щоб бути дійсним.

У цьому контексті доктрина придбаних прав забезпечує міцну теоретичну підтримку презумпції правонаступництва відповідальності за

міжнародні правопорушення. «Право» в таких випадках – це не право на автоматичну компенсацію, а, скоріше, право подати позов, який буде розглянутий. Як зауважує Е. Фейльхенфельд, міжнародне право гарантує у випадках правонаступництва «наявність боргу і боржника, але не наявність гарного боргу і багатого боржника» [178, с. 657]. Що стосується деліктів, доктрина придбаних прав гарантує наявність позову і відповідача, але не обґрунтовану вимогу і відповідача, здатного її задовольнити.

2. *Перехід прав та обов'язків.* Права, властиві суверенітету, тягнуть за собою певні зобов'язання, якими пов'язані всі держави. Зобов'язання поважати і забезпечувати дотримання імперативних норм *jus cogens*, наприклад, автоматично покладаються на кожну державу, коли вона приєднується до міжнародного співтовариства. Однак багато вчених стверджували, що цей принцип виходить далеко за рамки таких фундаментальних норм і охоплює широке коло зобов'язань, які не можна відокремити від прав, що здійснюються кожною національною державою [198, с. 358-438; 334, с. 95-96].

Такі «теоретики вигоди і тягаря» [186, с. 12-14] обґрунтовують свої аргументи основними принципами справедливості, які також вважаються одним з джерел міжнародного права. Для цих вчених «фундаментальний критерій» дійсності правонаступництва за зобов'язаннями «залежить від доказів вигод, які були накопичені на території, переданої в результаті зобов'язання» [198, с. 413-414]. Цей принцип знайшов відображення в низці рішень міжнародних трибуналів і закріплюється в угодах про передачу повноважень, які об'єднують «права і обов'язки» при визначенні тих інтересів, які переходять до держави-наступниці.

Передача таких прав і обов'язків може відбуватися кількома способами: прямо, як у випадках передачі повноважень; неявно в силу дії звичаєвого міжнародного права, як у випадку *jus cogens*; або побічно щодо конкретних обставин правонаступництва.

Наприклад, як і в випадку з рішенням колишнього Радянського Союзу

взяти на себе деяку відповідальність за царські борги, держави можуть також прийняти рішення про взяття на себе певних зобов'язань, щоб підвищити своє міжнародне визнання або членство в міжнародних організаціях і форумах.

Держава- правонаступниця може також виявити, що її бажання реалізувати певні права свого попередника тягне за собою зобов'язання виконувати відповідні обов'язки. Це основний принцип, що лежить в основі загального правила правонаступництва у випадках злиття і продовження існування. Так, приєднання Туреччини до певних прав колишньої Османської імперії спричинило за собою зобов'язання по виплаті залишкової частини боргу Імперії, не виділеної прямо за Лозаннським договором [98, с. 529]. Або вважається, що нові держави, які бажають стати членами Міжнародної організації праці (МОП), приєдналися до всіх зобов'язань, що містяться в існуючих конвенціях МОП [262, с. 731-732].

Хоча він найбільш часто застосовується при аналізі правонаступництва державного боргу, цей принцип може мати більш широкі наслідки, як показано на прикладі конвенцій МОП. Незважаючи на рідкісне застосування цього принципу до проблеми правонаступництва щодо міжнародно-правової відповідальності, зв'язок між правами і обов'язками забезпечує істотну підтримку презумпції на користь правонаступництва відповідальності.

Так, у Справі про залізничну аварію Федеральний верховний суд Західної Німеччини в своєму *dicta* допускав, що держава- правонаступниця несе відповідальність за всіма зобов'язаннями (в тому числі щодо правопорушень), які можуть бути пов'язані з певною частиною переданої території. Оскільки справа, що розглядається в суді, стосувалося дій, що мали місце в межах Німецького Рейху, але за межами нинішніх кордонів Федеративної Республіки, суд, отже, відмовився від відповідальності Федеральних залізниць як правонаступників Рейхських залізниць [273, с. 49-51].

У найширшому сенсі правонаступництво щодо деліктних зобов'язань

можна розглядати як неявну частину правонаступництва нової держави щодо міжнародної ідентичності попередника і його прав на участь в міжнародній правовій системі, включно з правом пред'являти такі вимоги. У більш вузькому сенсі правонаступництво за певними деліктними зобов'язаннями може полягати в наступності інститутів або інституцій, які несли відповідальність за правопорушення. Відповідно до цієї інтерпретації, нова держава не могла, наприклад, претендувати на активи існуючого промислового комплексу, не беручи на себе відповідальність за пов'язані з цим претензії по екологічним правопорушенням. З огляду на загальну наступність таких інструментів у більшості випадків правонаступництва, навіть вузьке тлумачення принципу забезпечує потужну підтримку презумпції на користь правонаступництва.

3. *Принцип міжнародних сервітутів.* Одним з принципів міжнародного права, запозичених з національної юриспруденції, є «міжнародні сервітути», які обмежують використання державами своєї території і продовжують діяти, незважаючи на зникнення однієї з залучених сторін. Вихідною основою цього принципу є доктрина римського права *res transit cum honore suo* (річ переходить зі своїм тягарем) [228, с. 121-123] – принцип права, згідно з якими передача майна тягне за собою передачу зобов'язань, що пов'язані з майном. Істотними елементами міжнародного сервітуту є те, що «реальне право має належати нації; це повинно бути постійне право; він повинен бути таким, що надає територію одній державі для цілей іншої держави; і він повинен бути обмежувальним або дозволяючим» [259, с. 17]. Серед прикладів сервітутів, визнаних міжнародним правом, – «активні» сервітути, такі як право проїзду, право використовувати загальні водні шляхи для гідроелектроенергії, іригації або рибальства, а також «пасивні» сервітути, такі як ті, що вимагають демілітаризації або нейтралізації певної території.

Хоча сервітути традиційно беруть початок в договірних положеннях, міжнародні трибунали, слідуючи національній судовій практиці, роблять висновок про його формуванні з послідовної практики держав. Наприклад, у

Справі про претензії Португалії на право проходу через територію Індії в тій мірі, в якій це необхідно для здійснення нею свого суверенітету над двома португальськими анклавом, Міжнародний Суд постановив, що більш ніж столітня послідовна практика, що дозволяє такий прохід, була розпочата Британськими правителями Індії і залишилася без змін з боку індіанців після здобуття незалежності, встановивши, що сервітут «був прийнятий сторонами як закон і породив право і відповідне зобов'язання» [287, с. 39-40].

Саме з такого роду виникнення зобов'язань під впливом міжнародних сервітутів можна провести аналогію з відповідальністю за певні категорії міжнародних деліктів. Найбільш ефективна аналогія з відповідальністю, яка заснована на порушенні зобов'язань щодо використання або захисту території іншої держави. Заборону транскордонного забруднення міжнародним правом, наприклад, можна розглядати як створення «універсального» сервітуту, за допомогою якого кожна держава погоджується не дозволяти використовувати свою територію таким чином, щоб втручатися в навколишнє середовище своїх сусідів, так саме, як сторони, пов'язані традиційними сервітутами, погоджуються не використовувати води під їх контролем, щоб зірвати іригаційні або гідроелектричні проекти іншого. Наприклад, стаття 358 Версальського договору гарантувала право Франції черпати воду з Рейну і відповідне зобов'язання Німеччини не будувати канали на своїй території [28]. Подібно до того, як втручання в традиційний сервітут тягне за собою відповідальність за внутрішнім правом, порушення міжнародного або універсального сервітуту має розглядатися як підстава для відповідальності за міжнародним правом. Хоча цей принцип явно не може бути законно поширений на весь спектр міжнародних деліктів, він забезпечує додаткову підтримку презумпції правонаступництва щодо тих деліктів, які мають чіткий територіальний елемент. В цьому відношенні застосування принципу сервітуту до деліктів дозволяє уникнути багатьох проблем, пов'язаних з його застосуванням до договорів або боргів, які часто важче охарактеризувати як «локалізовані». Наприклад, Д. П. О'Коннелл обговорює

«невловимість» тесту локального зв'язку в контексті договорів [262, с. 735-736].

4. *Загальні принципи національного права, що підтверджують презумпцію.* Посилаючись на «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями», Статут Міжнародного Суду підтверджує, що серед джерел міжнародного права є певні принципи внутрішньодержавного права, які ще не можуть бути визнані в якості принципів міжнародного права. Розпізнавання і застосування таких принципів, однак, є важким і в деякій мірі небезпечним процесом, оскільки потрібно завжди пам'ятати про суттєві відмінності між двома сферами права [78]. Як слушно зазначає К. В. Громовенко, «Загальні принципи міжнародного права є об'єктивними, безумовними, основоположними нормами, що віддзеркалюють характеристики міжнародного права, його суттєвий зміст, і що мають вищу юридичну силу ... Загальні принципи права відіграють значну роль у правотворчій діяльності. Вони характеризуються як «загальні», тобто відкриті для цінностей. Відповідно до цих принципів моральні, соціальні та інші запити перетворюються до потреб правової системи» [14, с. 176-177].

Традиційне заперечення проти запозичення таких принципів полягало в тому, що вони не визнавали фундаментальної відмінності між суверенними державами, які є суб'єктами міжнародного права, і юридичними особами, які є суб'єктами внутрішнього права. Таке втручання в національні прерогативи також розглядалося як явне порушення принципів суверенітету. Хоча такі заперечення здаються менш сильними в міжнародній системі, яка тепер визнає чіткі обмеження доктрини абсолютного суверенітету (наприклад законодавства Сполучених Штатів є Закон про іноземний суверенний імунітет США 1976 р. прямо обмежує вимоги про суверенний імунітет іноземних держав в судах США, включаючи, серед іншого, обмеження імунітету в справах, заснованих на комерційній діяльності держави в США) [193, с. 228-239] і вважає людину специфічним суб'єктом міжнародного права [227, с. 27-47], залишаються значні обмеження на використання

внутрішньодержавного права в якості джерела міжнародного права. Такі принципи повинні бути не тільки загальними для значної кількості систем внутрішньодержавного права, вони також повинні відображати основні юридичні принципи і не повинні ґрунтуватися на конкретних положеннях або доктрині будь-якої окремої правової системи. Можливо, найголовніше, вони повинні бути «придатними для міжнародних відносин» [293, с. 79] і при необхідності адаптовані до вимог застосування у відносинах держав.

Серед таких інститутів – *безпідставне збагачення*. Заснований на фундаментальних поняттях справедливості, а не на конкретних положеннях законодавства будь-якої однієї країни, принцип безпідставного збагачення особливо добре підходить для застосування в міжнародному праві і фактично був визнаний в якості важливого принципу деякими теоретиками проблематики правонаступництва держав [195, с. 46-47]. Наприклад, Д. П. О'Коннелл зазначає: «Принципи компенсації [за порушення придбаних прав] найкраще можуть бути раціоналізовані на основі невинуватого збагачення» [261, с. 267]. Це один із основних і найбільш універсальних принципів справедливості, що бере свій початок в римському праві і знаходить вираз майже в усіх системах національного права. Цей загальний принцип права може дати інформацію для аналізу тих деліктів, які включають елемент безпідставного збагачення, шляхом встановлення зв'язку між прийняттям вигоди від будь-якої дії і зобов'язаннями, які можуть виникати з неї.

Цікаво відзначити, що деякі традиційні теоретики, які зазвичай відкидають будь-яку концепцію правонаступництва міжнародно-правової відповідальності, роблять виняток для тих випадків, які можна легко охарактеризувати як пов'язані з безпідставним збагаченням [248, с. 89-90]. Проте, обмеження застосування концепції тільки відносно невеликим класом конкретних деліктів, таких як привласнення, є надмірно вузьким. Те ж саме можна сказати і про погляди інших теоретиків, які, хоча і не підписуються під абсолютною заборобою на правонаступництво відповідальності, проте

обмежують сферу аналізу несправедливого збагачення очевидними випадками, такими як випадки неправомірного позбавлення власності [260, с. 483].

Одна з основних цінностей принципу несправедливого збагачення при аналізі деліктної відповідальності полягає в тому, що, як і сама концепція міжнародних деліктів, він зазвичай застосовується у випадках, які перетинають традиційні межі загального права: делікт, договір і квазіконтракт [157, с. 23-24]. Обмеження його застосування очевидними випадками позбавляє доктрину здебільшого її корисності. Принцип безпідставного збагачення повинен визначати рішення про правонаступництво щодо відповідальності в кожному випадку, коли держава, обвинувачувана у вчиненні правопорушення, заробила або може отримати деяку вигоду від вчинення правопорушення. Отримання переваг від таких дій, будь то генерування влади або отримання ресурсів, без прийняття на себе відповідальності за супутні деліктні зобов'язання, має бути кваліфіковано як несправедливо збагачення.

У цьому контексті, вважаємо, що ця універсальна доктрина справедливості забезпечує додаткову підтримку презумпції на користь правонаступництва щодо відповідальності.

Еволюція принципів цивільно-правової відповідальності. Хоча завжди потрібно пам'ятати про відмінність між деліктною відповідальністю у внутрішньому праві та деліктною відповідальністю в міжнародному праві, низка широко поширених принципів деліктної відповідальності може бути корисний при розробці теорії правонаступництва щодо міжнародно-правової відповідальності держав.

Особливо цікаво відзначити, що застосування одного такого принципу, який служив однією з основних засад традиційної теорії неприйняття правонаступництва, призвело б до протилежного висновку. Правило римського права про те, що деліктні зобов'язання не переходять до спадкоємців після смерті, постійно згадувалося як фундаментальний принцип

традиційними теоретиками, які відстоювали «суто особисту» теорію деліктної відповідальності. Аналогія була незвичайною в кінці XIX – початку XX століть, коли теорія «суто особистого» характеру деліктних зобов'язань була на піку, оскільки це положення римського права залишалося в силі в переважній більшості юрисдикцій як цивільного, так і загального права. З того часу, однак, сталася загальна зміна доктрини, і тепер майже всі держави передбачають спадкування зобов'язань заподіювача шкоди як в загальному праві, так і в країнах цивільного права.

Важливість цього доктринального зсуву не в тому, що нову норму слід сліпо застосовувати в міжнародному праві, оскільки аргументи проти аналогій, заснованих на «індивідуальності» держави, з часом тільки посилюються. Швидше, скасування правила про виживання деліктних дій повинна розглядатися як частина більш широкої зміни парадигми щодо того, що вважається належними основами системи делікту – перехід від системи, зосередженої на покаранні винних заподіювачів шкоди, до системи, що фокусується на компенсації шкоди жертвам і запобіганні інцидентів [220, с. 20-26]. У Сполучених Штатах це зрушення найбільш яскраво проявилось в розширенні суворой відповідальності за продукцію і претензій з приводу нещасних випадків. Можливо, класичною судовою заявою колишньої доктрини є думка судді Трейнора в Справі *Escola v. Coca Cola Bottling Co.*: «Однак навіть при відсутності недбалості державна політика вимагає, щоб відповідальність була зафіксована там, де це найбільш ефективно знизить небезпеку для життя і здоров'я, притаманну дефектній продукції, що надходить на ринок. Очевидно, що виробник може передбачити одні небезпеки і оберігатися від повторення інших, на відміну від громадськості. Ті, хто зазнав шкоду через дефектну продукцію, не готові до її наслідків. ... В інтересах суспільства перешкоджати збуту продукції, що має дефекти, що представляють загрозу для суспільства. Якщо такі продукти, тим не менш, потрапляють на ринок, в інтересах суспільства покласти відповідальність за будь-які збитки, які вони можуть завдати, на виробника, який, навіть якщо

він не проявив недбалість при виготовленні продукту, несе відповідальність за його потрапляння на ринок» [175, с. 436, 440-441].

Це зрушення, що відбулося в цивільному праві, а також у країнах загального права, представляє собою сукупні зусилля юристів і вчених в обговоренні та вирішенні питань, що лежать в основі питання про правонаступництво відповідальності за делікти.

Яскравим прикладом є гармонізація Європейським співтовариством законів держав-членів про відповідальність за якість продукції навколо принципу суворої спільної і роздільної відповідальності виробників, продавців і імпортерів дефектних товарів. Директива Ради 85/374/ЄЕС «Про наближення законів, постанов та адміністративних положень держав-членів щодо відповідальності за неякісну продукцію» визнала, що «відповідальність без вини є єдиним засобом адекватного вирішення проблеми, властивої нашому віку зростаючої техніки, справедливого розподілу ризиків, властивих сучасному технологічному виробництву». Конкуруючі підходи в обох випадках однакові: виплата компенсації потерпілому або покладання відповідальності на сторону, чия «вина» не була б достатньою для виникнення відповідальності відповідно до традиційних понять делікту, – тому відповіді, що були отримані в одному випадку (в національному праві), можуть пролити світло на рішення в іншому (в міжнародному праві).

Таке же зрушення можна спостерігати в еволюції правил про правонаступництво щодо корпоративної деліктної відповідальності, які зазнали аналогічну трансформацію протягом останнього століття. З початкової позиції загального неприйняття правонаступництва правова доктрина та практика США перетворилися в вимогу наступності в багатьох випадках. Ця тенденція особливо яскраво проявляється в галузі правопорушень, пов'язаних з навколишнім середовищем, трудових зобов'язань, відповідальності за продукцію, і такий підхід знову знайшов відображення в розвитку правової доктрини держав континентального права.

Якщо говорити про застосування таких положень національного права

в міжнародному праві, то аналогія між сучасними суверенними державами і корпораціями проводиться доволі часто: обидва є витворами закону, і все більш ймовірно, що джерело деліктної відповідальності буде лежати в діяльності, традиційно пов'язаної з корпораціями, а не з державами. Відповідно, деякі держави вже застосовують принципи корпоративного правонаступництва до державних корпорацій в своєму внутрішньому законодавстві.

Хоча аналогія між державою і корпорацією недостатньо близька, а закони різних держав ще недостатньо узгоджені, щоб підтримувати пряме введення правила про корпоративне правонаступництво в міжнародне право щодо правонаступництва відповідальності, цей принцип є цінним, оскільки як і інші з розглянутих принципів деліктної відповідальності, він являє собою результат колективних зусиль по вирішенню одного і того ж невід'ємного справедливого конфлікту між компенсацією і виною. Доктринальне зрушення в бік принципу компенсації забезпечує потужну теоретичну підтримку презумпції на користь правонаступництва держави щодо відповідальності за міжнародні правопорушення.

1.4. Робота Комісії міжнародного права ООН з кодифікації норм про правонаступництво держав щодо міжнародної відповідальності

Питання правонаступництва держав залишається одним із «найскладніших у міжнародному праві». Зазначена складність зумовлена особливостями кожної ситуації, її політичними аспектами, ставленням третіх держав та фактором потенційних розбіжностей у їхньому тлумаченні. Так, для дослідження ситуації виходу як випадку правонаступництва, за якого держава-попередниця продовжує існувати, відправними прикладами практики держав можуть бути: розпад Австро-Угорської імперії після Першої світової війни [171, с. 145-146]; рішення національних судів щодо відділення Польщі [168, с. 429-430], виключення з позиції НДР щодо Третього рейху; практика у зв'язку з розпадом СРСР і Справа «Про

застосування Конвенції про геноцид» (Боснія та Герцеговіна проти Сербії та Чорногорії) [105].

«Новий міжнародний правопорядок, встановлений в Статуті ООН, – як справедливо зазначає В. Н. Денисов, – докорінно відрізнявся від правопорядку Ліги Націй, який майже від початку свого існування виявив свою неефективність і був приречений на неуспіх. Так, принципово важливою відмінністю його від Статуту Ліги Націй є те, що він прийнятий від імені народів Об'єднаних Націй і його необхідно розуміти не тільки як договір, що охоплює максимум обмежень стосовно свободи дії держави внаслідок того, що нації на цій стадії історії, виходячи з власного досвіду, виявили готовність визнати ці обмеження сумісними з їх національними інтересами; але також як конституційний документ, що встановлює зовні основоположні принципи майбутнього розвитку... Статут таким чином забезпечив конституційну основу для досягнення міжнародного миру, безпеки та благополуччя, визнавши для цього конкретний шлях, хоча останній вердикт був покладений на самих акторів» [21, с. 21].

Питання про включення правонаступництва щодо міжнародної відповідальності за правопорушення як одну з можливих тем розгляду в Комісії міжнародного права ООН (далі також – КМП ООН, КМП, Комісія) розвивалося складно. Пропозиція голови підкомітету КМП з правонаступництва держав та урядів Манфреда Лахса про включення теми до програми роботи ще у 1963 році зустріла суттєву розбіжність у думках щодо доцільності, у зв'язку з чим було прийнято рішення про її виключення зі сфери охоплення теми.

Під час роботи над темою про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння Комісія також розглядала ситуації, коли після скоєння протиправного дії відбувається правонаступництво держав. Як зазначає Дж. Кроуфорд, «статті ARSIWA (Статті про відповідальність держав. – К. М.) не дають відповіді на питання, чи може держава-наступниця замінити державу-попередника у нових правових відносинах (вторинних

зобов'язаннях або правах, залежно від обставин), що виникають внаслідок скоєного міжнародно-протиправного діяння» [312, с. 433].

Рішення Комісії зайнятися цією важливою, але недостатньо вивченою темою не зустріло і в поточному періоді однорідної позиції у держав. Ряд делегацій послалися на згадані попередні рішення Комісії не включати питання про правонаступництво у сферу застосування статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (далі – Статті про відповідальність держав) [283, с. 260]. І все ж на своїй шістдесят дев'ятій сесії у травні 2017 року КМП ООН ухвалила включити тему «Правонаступництво держав щодо відповідальності держав» до поточної програми роботи та призначила пана Павела Штурму спеціальним доповідачем. Раніше, у 2016 році, відбулося визначення теми та включення її до довгострокової програми роботи Комісії відповідно [144, par. 76-77].

Слід зазначити, що у 1998 році КМП сформулювала низку критеріїв при виборі тем для довгострокової програми роботи: «Тема повинна відображати потреби держав щодо прогресивного розвитку та кодифікації міжнародного права, тема має бути досить дозрілою з погляду практики держав для прогресивного розвитку та кодифікації, тема має бути конкретною та реалізованою з метою прогресивного розвитку та кодифікації» [281, с. 130-131].

США погодилися з тим, що робота Комісії може призвести до більшої ясності у цій галузі права. Проте американська делегація заявила, що вона не має впевненості в тому, що ця тема буде користуватися широкою підтримкою, враховуючи малу кількість держав, що ратифікували Віденську конвенцію про правонаступництво держав щодо договорів 1978 року та Віденську конвенцію про правонаступництво держав у щодо державної власності, державних архівів та державних боргів 1983 року. Виходячи з цього, Комісії слід чітко обговорювати, у яких випадках вона розглядає свою роботу як кодифікацію існуючих норм права, а в яких – як прогресивний розвиток права [304, п. 6-7].

Великобританія як попереднє зауваження зазначила, що приклади, що наводяться спеціальним доповідачем у першій доповіді, сильно прив'язані до конкретних обставин і торкаються дуже непростих проблем. Одночасно вона погодилася з тим, що результатом роботи над темою можуть стати типові положення, які будуть корисними як відправна точка для визначення сфери відповідальності держав [304, п. 112-116]. Зауважимо схожість позиції Великобританії під час роботи Комісії з темою відповідальності держав. У зауваженнях на проект статей про відповідальність держав, констатувавши відображення в багатьох статтях норм міжнародного права, Великобританія зазначила, що «інші частини стосуються областей, в яких право все ще розвивається і в яких практично відсутня усталена практика держав. Важливо, щоб у проектах статей не робилася спроба визначати норми там, де їх немає, а в тих випадках, коли норми тільки розвиваються, не ставили за мету жорстко закріпити їх параметри» [187, с. 16-17].

Данія зазначила, що держави Північної Європи підтримають подальше дослідження практики держав з метою обґрунтування ідеї передання прав та зобов'язань у контексті відповідальності держав. Деякі делегації активніше підтримали ідею дослідження теми: Ізраїль, Республіка Корея, Словенія, ПАР. Зокрема, делегація Словенії погодилася зі спеціальним доповідачем у тому, що приклади із практики держав та судової практики підтверджують його висновок про еволюцію традиційної норми відсутності правонаступництва. Словенія також запропонувала розглянути у майбутніх доповідях деякі питання, такі як угоди про правонаступництво, прецедентне право Європейського суду з прав людини, множинність відповідальних чи потерпілих держав та питання про солідарну відповідальність.

Делегації держав, серед яких Російська Федерація, Австрія, Білорусь, Китай, Іспанія та Туреччина, висловили більш скептичні оцінки готовності теми для кодифікації, можливих результатів роботи або окремих аспектів, що відбулися у першій доповіді.

Низка заяв, незважаючи на критику, що містилася в них, включали

також важливі пропозиції щодо майбутньої роботи спеціального доповідача. Австрія вказала, що було б доречніше говорити про тему «Проблеми відповідальності держав у випадках правонаступництва держав» та висловила сподівання, що робота Комісії над цією новою темою сприятиме проясненню концепції відповідальності держав та наслідків правонаступництва держав.

Предметом аналізу до теперішнього часу є: проекти статей КМП, доповіді спеціального доповідача про правонаступництво держав щодо відповідальності держав, коментарі та зауваження держав, доктринальні дослідження, судова практика держав [303]. Зазначимо напрацювання Інституту міжнародного права на тему правонаступництва держав щодо міжнародної відповідальності, зокрема, резолюцію «Про правонаступництво держав у питаннях міжнародної відповідальності».

Зауважимо, що на відміну від зарубіжної доктрини міжнародного права, досліджень проблем міжнародної відповідальності в ситуації правонаступництва держав у вітчизняній доктрині наразі зазначено не було.

Дослідження Комісією теми правонаступництва щодо міжнародно-правової відповідальності держав відбувається при переважному підході, що полягає в обґрунтуванні «необхідності в нормах міжнародного права, які служили б рамками, здатними забезпечити правову захищеність та стабільність у міжнародних відносинах» [296, par. 13]. І далі: «обставина, що випадки правонаступництва держав рідкісні, не повинно завадити Комісії сформулювати деякі загальні та/або спеціальні норми про правонаступництво чи відсутність правонаступництва щодо відповідальності держав» [296, par. 16].

Керуючись зазначеним підходом, Комісія розглядає цю тему як сферу перетину двох областей міжнародного права, раніше досліджених у її роботі: існуючі загальні норми чи принципи, що регулюють одночасно правонаступництво держав та міжнародну відповідальність держав.

Слід погодитися з думкою більшості фахівців, що принципове

завдання, яке має бути вирішене Комісією під час роботи над темою, полягає в обґрунтуванні законності правонаступництва щодо відповідальності [150, с. 37; 246, с. 165; 308, с. 99]. Питання про законність правонаступництва за міжнародним правом вперше було внесено на розгляд Комісії у 1972 році під час обговорення питання про правонаступництво щодо частини території (згодом стаття 15 Конвенції 1978 року). Деякі члени Комісії запропонували включити до тексту слово «законно», щоб уточнити, що це положення застосовується лише у випадку правомірної передачі. Інші члени визнали таке доповнення зайвим, оскільки, на їхню думку, це й так уже малося на увазі в цьому положенні. Але по суті всі члени погодилися з тим, що стаття, що розглядається, застосовується тільки до випадків правомірної передачі. Зрештою більшість членів погодилися з включенням цього уточнення до загальних положень, вважаючи, що відсутність будь-якої згадки законності стосовно інших форм правонаступництва могла б бути витлумачена, начебто ці інші ситуації розглядаються Конвенцією як незаконні ситуації. Одне із загальних питань, які порушуються у загальних положеннях обох Віденських конвенцій 1978 і 1983 років (стаття 6 і стаття 3, відповідно), – це питання законності правонаступництва з міжнародним правом. Відповідно до зазначених статей «Ця Конвенція застосовується лише до наслідків правонаступництва держав, що здійснюється відповідно до міжнародного права та особливо відповідно до принципів міжнародного права, втілених у Статуті Організації Об'єднаних Націй». Таке саме положення міститься у статті 3 статей про громадянство фізичних осіб у зв'язку з правонаступництвом держав [284].

Інститут міжнародного права у резолюції «Про правонаступництво держав у питаннях міжнародної відповідальності» (пункт 2 статті 2) також майже дослівно відтворює формулювання статті 6 Віденської конвенції 1978 року: «Ця резолюція застосовується лише до наслідків правонаступництва держав, що здійснюється відповідно до міжнародного права та особливо відповідно до принципів міжнародного права, втілених у Статуті ООН» [303].

Примітно, що Спеціальний доповідач Комісії міжнародного права ООН не пропонує відмовлятися від загальної теорії відсутності правонаступництва щодо відповідальності [148, с. 149-150] на користь такої ж загальної теорії, яка підтримує ідею правонаступництва, однак вважає обґрунтованим визначення сфери застосування проектів статей про правонаступництво держав щодо відповідальності у наступній редакції статті 5 (за зразком статті 6 Віденської конвенції 1978 року) [296]. Зазначемо, що традиційна доктрина заперечення правонаступництва щодо відповідальності склалася переважно у період, що передував кодифікації Комісією норм про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії. Можливим вирішенням проблемних ситуацій, наприклад, у зв'язку з передачею зобов'язань, що впливають із міжнародної відповідальності у «нейтральних зонах», у разі повстанського руху, якому вдається створити нову державу, може стати підтвердження правила про відсутність правонаступництва у певних правовідносинах, що виникають із відповідальності держав, та вироблення спеціальних норм (або можливих винятків), що стосуються правонаступництва в інших випадках.

З основних змістовних підходів розгляду теми виділимо такі:

- у сучасному міжнародному праві поняття відповідальності держави можна визначити як комплекс принципів та норм вторинного характеру, що регулюють: а) встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння та його присвоєння тій чи іншій державі; б) зміст та форми відповідальності (нові обов'язки, а саме щодо припинення діяння та надання відшкодування у всіх формах); та с) покликання держави до відповідальності. Структура концепції відповідальності держав у цілому відповідає структурі (частинам) Статей про відповідальність держав [65]. При встановленні законності правонаступництва (або відсутності правонаступництва) поняття «відповідальності» необхідно розглядати не абстрактно, а в контексті її основних складових – присвоєння, змісту та покликання до відповідальності держави, чи то держава-попередниця чи держава-наступниця;

- правонаступництво держав щодо відповідальності означає перехід

зобов'язання щодо відшкодування від держави-попередниці до держави-наступниці;

- забезпечення одноманітності у вживанні термінів з попередніми доповідями Комісії не обов'язково означає, що загальний підхід повинен слідувати структурі двох Віденських конвенцій (1978 та 1983 років) та інших документів про правонаступництво держав у сферах, не пов'язаних з відповідальністю держав.

Вибір такого підходу під час розгляду питань правонаступництва щодо відповідальності держав обумовлений складним правовим режимом відповідальності країн за міжнародно-протиправні дії. Він відрізняється від режимів правонаступництва щодо державного майна, державних архівів, міжнародних договорів чи громадянства фізичних осіб [309, par. 47-48].

Наступна та заключна частина цього проекту статей правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності присвячена змісту та формам правових наслідків, що впливають із відповідальності держави у контексті правонаступництва держав. З цією метою Спеціальний доповідач у своїй Четвертій доповіді запропонував проекти статей 16 (Реституція), 17 (Компенсація), 18 (Сатисфакція) та 19 (Засвідчення та гарантії неповторення) [187]. Всі ці проекти статей були передані Комісією до Редакційного комітету на сімдесят другій сесії.

У Четвертій доповіді розглянуто питання про те, як правонаступництво держав впливає на форми міжнародної відповідальності держав. За зразком Статей про відповідальність країн за міжнародно-протиправні дії 2001 року у Доповіді досліджено всі форми відповідальності і всі юридичні наслідки, які можна застосовувати навіть у ситуаціях правонаступництва країн. Ці наслідки описуються як такі, що породжують «нові правові взаємини, що виникають після здійснення державою міжнародно-протиправного діяння» [187, с. 86].

Основну увагу у Четвертій доповіді приділено формам відшкодування збитків як ключового питання у ситуаціях правонаступництва держав.

Застосовність різних форм відшкодування в кожному конкретному випадку багато в чому залежить не тільки від того, передаються зобов'язання та права, що виникають із відповідальності, чи ні (це питання розглядалося у другій та третій доповідях), а й від наявності матеріальної (фактичної) можливості у відповідальних держав надати відшкодування у тій чи іншій формі. Іншими словами, нові проекти статей у доповіді враховують як *правові* обмеження, і *матеріальну* реальність, що виникає з факту правонаступництва. Обидва ці фактори впливають на можливість надання державою-попередницею та/або державою-наступницею або державами-наступницями відшкодування у тій чи іншій формі.

Доповідь має на меті зберегти відповідність зі Статтями про відповідальність країн за міжнародно-протиправні дії, включаючи норми про форми відповідальності. Вона будується на висновках, зроблених на основі обговорення питання про можливість переходу зобов'язань або прав стосовно різних категорій правонаступництва держав. По-перше, у ній визнається застосовність загальних норм про відповідальність держав щодо держави-попередниці, якщо ця держава не має матеріальної можливості надати ту чи іншу конкретну форму відшкодування. По-друге, у Доповіді враховуються особливі обставини, наявність яких є підставою для надання державою-наступницею або державами-наступницями певних форм відшкодування.

Розділи доповіді та пропоновані в них відповідні проекти статей структуровані не за категоріями правонаступництва і не прив'язуються до конкретних випадків, коли держава-попередниця продовжує або перестає існувати. Натомість у них розглядаються загальні форми правових наслідків міжнародно-протиправних діянь. Отже, проекти статей та аналіз, що лежить в їх основі, покликані відобразити наявність у сучасному праві про відповідальність держав двох комплексів наслідків, що передбачає проведення різниці між відшкодуванням у вузькому значенні слова та його трьома формами – реституцією, компенсацією та сатисфакцією – та

обов'язком щодо припинення та неповторення дії [187].

У Доповіді розглянуто три форми відшкодування як такі, що мають загальне застосування. З одного боку, навіть у ситуаціях правонаступництва держав держава-попередниця чи держава-наступниця чи обидві ці держави, залежно від обставин, повинні нести обов'язок щодо надання відшкодування в одній чи більше формах. Те, в яких саме формах (якщо це взагалі можливо) відшкодування може бути ефективним чином витребувано державою-попередницею або державою-наступницею залежить від фактичних обставин кожного конкретного випадку.

З іншого боку, обов'язки щодо припинення та надання запевнень і гарантій неповторення потребують більш глибокого аналізу щодо їх застосовності у ситуаціях правонаступництва держав. Це пояснюється тим, що вони залежать від низки правових і фактичних умов, таких як те, чи залишається порушене зобов'язання в силі для цієї держави і чи протиправне діяння має триваючий характер.

Спеціальний доповідач особливо зупиняється на співвідношенні принципу повного відшкодування, що закріплено у праві міжнародної відповідальності держав, у тому числі у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (ст. 31 Статей), та практикою угод про одноразову виплату.

Аналіз взаємозв'язку між угодами про одноразову виплату компенсації, укладеними до дати правонаступництва держав, та принципом повного відшкодування збитків, дозволяє зробити висновок, що наявність угоди про одноразову виплату необов'язково передбачає повне відшкодування. Це важливо, тому що у разі правонаступництва держав угоди, що укладаються між відповідними державами, набагато частіше передбачають не відшкодування в повному обсязі, а механізм врегулювання, що характерно для угод про одноразові виплати. Дійсно, у міжнародній практиці порівняно часто зустрічаються угоди про одноразові виплати, за умовами яких у порядку погашення вимог у повному обсязі виплачується певна грошова

сума. Це має місце і в багатьох інших випадках, не пов'язаних із правонаступництвом держав.

Загалом можна відзначити два моменти. По-перше, хоча такі угоди також є практикою держав, ця практика варіюється і визначається багатьма неюридичними міркуваннями. Звідси випливає, що, хоча вони є дійсними міжнародними угодами, судити з них про існування тієї чи іншої норми міжнародного звичаєвого права може бути важко [223, с. 155]. По-друге, хоча принцип повного відшкодування залишається загальною нормою міжнародного права, ця норма носить диспозитивний, а не імперативний (*jus cogens*) характер. З огляду на це відповідні держави мають право домовлятися про відшкодування у меншому обсязі. Зокрема, ключове значення має позиція постраждалої держави, оскільки вона може відмовитися від своїх вимог повністю або зажадати їх задоволення лише певною часткою.

Ці міркування повною мірою застосовуються у ситуаціях правонаступництва держав. Навіть у пропонованих проектах статей, незважаючи на те, що перевага надається повному відшкодуванню, визнається також, що в рамках *lex specialis* між відповідними державами можуть існувати різні види угод про порядок врегулювання питань, що стосуються шкоди, яка не була відшкодована потерпілій державі в повному обсязі до моменту правонаступництва держав.

На Сімдесят третій сесії Комісії міжнародного права ООН (Женева, 18 квітня – 3 червня і 4 липня – 5 серпня 2022 року) була представлена П'ята доповідь [179], в якій розглянуто правові проблеми, що виникають у ситуаціях, коли є кілька держав-наступників, – проблема множинності потерпілих держав-наступниць та множинності відповідальних держав-наступниць.

Правонаступництво держав може торкатися однієї чи кількох потерпілих держав. У Доповіді зазначається, що у цій ситуації право на відшкодування збитків є лише наслідком міжнародно-протиправного діяння відповідальної держави. Ця держава (та її протиправне діяння) залишається

тим самим і не зачіпається територіальними змінами, що тягнуть за собою правонаступництво держав.

Коли держава-попередниця, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, продовжує існувати, «потерпіла держава зберігає за собою право закликати державу-попередника до відповідальності навіть після дати правонаступництва». Однак у разі розпаду держави множинність відповідальних держав є реальною та серйозною проблемою. Потерпіла держава може вимагати відшкодування від однієї, кількох чи всіх держав-наступниць.

Основним принципом врегулювання різних аспектів правонаступництва є *зобов'язання вести сумлінні переговори* з метою досягнення відповідної угоди. Цей принцип може бути пом'якшений *територіальним принципом*, який, здається, переважає у ситуації розпаду чи відділення держави.

Ілюстрацією першого випадку є розпад Чехословаччини, коли Міжнародний суд розглянув питання щодо одноосібної відповідальності Словаччини у справі Габчикова-Надьмароша [189]. Однак навіть недавній приклад відокремлення Південного Судану від Судану прямо підтверджує територіальний принцип, поряд з необхідністю проведення сумлінних переговорів для досягнення домовленості щодо розподілу зовнішнього боргу в Угоді з деяких економічних питань 2012 року, зокрема у статтях 3 та 4 [100].

Інші фактори, які фігурують, зокрема, у правовій практиці Європейського суду з прав людини, який, за висловлюванням В. Н. Денисова, «видіграє провідну роль в європейській інституційній архітектурі» [160, с. 9], включають *інституційний зв'язок* (або передачу повноважень) між органом територіальної одиниці (республіки) Югославської федерації як винуватцем порушення та органом держави-наступниці. Це було підтверджено у нещодавньому рішенні Суду у Справі Заклан проти Хорватії [138]. У цій справі уряд Хорватії стверджував, що порушення не може ставитися державі-

відповідачці, оскільки воно є результатом дій федеральної влади (Федеральної інспекції з валютних операцій) колишньої Югославії до проголошення Хорватією своєї незалежності, а також оскільки Хорватія не прийняла на себе провадження у справі про адміністративне правопорушення, порушене колишньою федеральною владою [138, п.п. 66-68]. Уряд також заявив, що оскільки гроші, тимчасово конфісковані у заявника 28 січня 1991 року, знаходилися на території сучасної Сербії, він мав вимагати повернення своїх грошей від Сербії, а не від Хорватії. Однак Суд встановив, що Хорватія взяла на себе провадження у справі про адміністративне правопорушення стосовно заявника, громадянина Хорватії. Суд дійшов висновку, що «ситуація, на яку скаржився заявник, стосується компетенції хорватської влади, при тому розумінні, що Сербія не є стороною розгляду, порушеного заявником у Суді, і що тому Суд не може висловитися з питання про те, чи може Сербія також нести відповідальність за цю ситуацію» [138, п.п. 86].

П'ята доповідь про правонаступництво держав щодо відповідальності держав стала останньою доповіддю, підготовленою Спеціальним доповідачем з метою прийняття Комісією всього зведення проектів статей у першому читанні. Питання щодо подальшої роботи над цією темою вирішуватиме Комісія міжнародного права ООН. Програма роботи на наступне п'ятиріччя має бути обговорена та прийнята Комісією у її новому складі у 2023 році.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВІ КАТЕГОРІЇ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА ДЕРЖАВ ЩОДО ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИПЛИВАЮТЬ ІЗ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Загальні норми про правонаступництво держав щодо відповідальності

Під час попередньої роботи з теми правонаступництва держав Комісія міжнародного права ООН зазначала: «Зобов'язання, які мають деліктний характер, що виникли внаслідок протиправних дій, вчинених державою-попередницею, становлять особливі проблеми правонаступництва держав. Вирішення цих проблем регулюється насамперед принципами, що стосуються міжнародної відповідальності держав». Зважаючи на це, важливо встановити, чи можуть застосовуватися загальні принципи та норми про відповідальність держав до правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності, і якщо так – то якою мірою.

Як зазначається вище, у сучасному міжнародному праві відповідальність держав розуміється як комплекс принципів та норм вторинного характеру, що регулюють: а) встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння та його присвоєння тій чи іншій державі; б) зміст та форми відповідальності; та в) покликання держави до відповідальності.

Традиційна доктрина заперечення правонаступництва щодо відповідальності склалася в основному в період, що передував кодифікації Комісією норм про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії [136, с. 374; 239, с. 11]. Цим частково можна пояснити тезу про «суто особистий характер» міжнародної відповідальності, яка не може бути передана від держави, яка вчинила протиправне діяння, до держави-наступниці. Справді, якщо говорити лише про статус держави як відповідальної або потерпілої, висновок традиційної доктрини є вірним.

Стаття 1 Статей про відповідальність держав за міжнародно-

протиправні діяння передбачає, що «кожне міжнародно-протиправне діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави». Тому для встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння держави необхідна присутність двох елементів, а саме: поведінка (дія чи бездіяльність), яка (1) присвоюється державі та (2) є порушенням міжнародно-правового зобов'язання цієї держави (ст. 2).

Очевидно, що як саме діяння (поведінка), яке є порушенням міжнародного зобов'язання, так і міжнародне зобов'язання, яке було порушено, повинні відноситися тільки до цієї держави та жодної іншої держави, включаючи держави-попередники або держави-наступниці. Звідси випливає, що в статтях першій та другій Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння міститься загальна норма про відсутність правонаступництва щодо міжнародно-правової відповідальності. Тому уявляється в цілому прийнятним, що у ситуаціях виходу частин держави з її складу загальною нормою, що регулює правонаступництво щодо зобов'язань, які виникають з міжнародно-протиправних дій держави-попередниці, що вчинені до правонаступництва, є принцип відсутності правонаступництва. Оскільки держава-попередниця продовжує існувати, «держава-продовжувач має залишатися відповідальною за власні міжнародно-протиправні діяння, вчинені до дати правонаступництва» [171, с. 142].

Це загальна норма знаходить підтвердження у доктрині міжнародного права [171, с. 142-143; 153, с. 339-358; 331, с. 2200] та у прикладах з практики, а також у статтях 4, пункт 1 та 2, та 12, пункт 1 резолюції Інституту міжнародного права 2015 року. Зокрема, у статті 4 цієї резолюції підтверджується, що «міжнародно-протиправне діяння, вчинене до моменту правонаступництва держав державою-попередницею, присвоюється цій державі»: «Якщо держава-попередниця продовжує існувати, потерпіла держава або потерпілий суб'єкт міжнародного права може, навіть після моменту правонаступництва, закликати державу-попередника до міжнародної відповідальності за міжнародно-протиправне діяння, вчинене

цією державою до моменту правонаступництва держав, і вимагати від неї відшкодування шкоди, заподіяної таким міжнародно-протиправним діянням» [337, с. 714].

З цього приводу, розглядаючи положення зазначеної резолюції Інституту міжнародного права, О. В. Трояновський слушно зауважує, що «резолюція стосується наслідків *після* дати правонаступництва міжнародно-протиправного діяння, яке мало місце *до* цієї дати. Зокрема, Резолюція розглядає наслідки міжнародно-протиправного діяння, вчиненого до дати правонаступництва державою-попередницею проти третьої держави (або іншого суб'єкта міжнародного права). Вона також аналізує наслідки міжнародно-протиправного діяння, вчиненого третьою державою (або іншим суб'єктом міжнародного права) *проти* держави-попередниці до дати правонаступництва. Тому сфера застосування Резолюції відрізняється від *статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння* Комісії міжнародного права ООН» [83, с. 184-186].

Разом з тим, можна зазначити дві групи винятків із цього загального правила. По-перше, у частині, що стосується присвоєння, загальна норма відсутності правонаступництва повинна доповнюватися спеціальними нормами про порушення, що тривають (див. Статті про відповідальність держав, ст. 14 «Час, протягом якого триває порушення міжнародно-правового зобов'язання» і ст. 15 «Порушення, що складається із складового діяння»), та про повстанські чи інші рухи (ст. 10 «Поведінка повстанського чи іншого руху»). По-друге, у частині покликання до відповідальності буде розглянуто конкретні ситуації, в яких, незважаючи на те, що міжнародно-протиправне діяння присвоюється державі-попереднику і залишається її діянням (незалежно від того, чи триває вона чи ні), потерпіла держава чи інший потерпілий суб'єкт може вимагати виконання певних зобов'язань, що випливають із відповідальності за це діяння, також або тільки від держави-наступниці чи держав-наступниць. Такий розвиток подій є особливо ймовірним у ситуаціях, коли держава-попередниця припинила своє існування.

Слід наголосити, що ця відмінність відображає істотну диференціацію правових зобов'язань, виконання яких одна держава може вимагати від іншої держави. Якщо міжнародно-протиправне діяння присвоюється державі-наступнику за однією з вищевказаних підстав, воно в принципі спричинить всі правові наслідки, що випливають із загальних норм про відповідальність держав. Іншими словами, ця держава несе зобов'язання, що виникають із відповідальності за її власне протиправне діяння, а не внаслідок правонаступництва (передачі зобов'язань) від держави-попередниці.

Навпаки, якщо міжнародно-протиправне діяння, яке вчинене до моменту правонаступництва держав державою-попередницею, як і раніше, присвоюється цій державі, то зобов'язання, до виконання яких може бути покликана держава-наступниця, повинні обмежуватися зобов'язаннями щодо надання відшкодування (і, можливо, лише у таких формах, у яких держава-наступниця може її надати). Як наслідок, потрібно розглянути різні форми відшкодування з урахуванням усіх відповідних факторів, таких як характер порушених зобов'язань, особливі обставини порушення та особливі види правонаступництва.

Перш ніж звернутися до винятків із загальної норми про відсутність правонаступництва, що стосується лише можливості вимагати відшкодування (в окремих випадках правонаступництва), ми розглянемо ситуації, у яких нова держава (наступник) несе відповідальність на підставі присвоєння їй міжнародно-протиправного діяння.

Іншими словами, цей підхід означає вивчення відповідних норм щодо відповідальності держав, зокрема норм про присвоєння та порушення міжнародного зобов'язання (на основі статей про відповідальність держав), які застосовуються в цілому, але можуть також мати особливий вплив на ситуації правонаступництва держав. Перший набір норм стосується порушення, що триває, та порушення, що складається із складового діяння. Ці норми кодифіковані, відповідно, у статтях 14 та 15 Статей про відповідальність держав.

У міжнародному праві відповідальності держав проводиться важлива різниця між миттєвим порушенням міжнародного зобов'язання та порушенням, що має тривалий характер. У коментарі до статті 14 Статей про відповідальність держав Комісія зазначає: «Проблема визначення початку протиправного діяння та його тривалості є однією з найпоширеніших проблем» [188, п. 77]. Це питання нерідко виникало перед Міжнародним Судом та Європейським судом з прав людини [134, с. 64; 233, с. 2216; 199, paras. 320-321], а також перед міжнародними третейськими судами, включаючи суди з інвестиційних спорів [131, с. 263-266].

Відмінність між миттєвим діянням і діянням, що триває, має наслідки для відповідальності держав, включаючи важливе питання про припинення протиправних діянь триваючого характеру. Крім того, воно може впливати на вторинні зобов'язання щодо відшкодування.

Відповідно до пункту 1 статті 14 Статей про відповідальність держав: «Порушення міжнародно-правового зобов'язання діянням держави, що не має тривалого характеру, відбувається в той момент часу, коли діяння вчиняється, навіть якщо його наслідки продовжуються». Тут важливо те, що закінчене діяння має місце на той час, коли діяння відбувається, хоча його наслідки можуть продовжуватися.

Відповідно до пункту 2: «Порушення міжнародно-правового зобов'язання діянням держави, що має тривалий характер, триває протягом усього періоду, під час якого це діяння продовжується і залишається таким, що не відповідає міжнародно-правовому зобов'язанню». Відомо безліч випадків протиправних діянь, що тривають, наприклад: незаконне утримання під вартою іноземної посадової особи або незаконне захоплення приміщень посольства іншої держави, підтримка за допомогою сили колоніального панування або незаконне зайняття частини території іншої держави.

До протиправних дій, що тривають, можна віднести і деякі інші порушення, залежно від обставин кожного конкретного випадку. Наприклад, Міжамериканський суд з прав людини кваліфікував насильницьке зникнення

як протиправне діяння, що триває [117, par. 67]. У випадках, коли йдеться про протиправне захоплення майна, кваліфікація залежить від обставин: якщо експропріація здійснюється на підставі офіційної юридичної процедури з передачею титулу власності на майно, що відчужується, така експропріація являє собою закінчене діяння. Однак у випадках фактичної або «повзучої» експропріації можна говорити про діяння, що триває.

У Справі Габчиково-Надьмарош при розгляді питання про час запуску «варіанту С» порушення не було визнано таким, що має характер. Міжнародний Суд визнав, що до моменту фактичного відведення вод Дунаю порушення не було. «Протиправному діянню чи правопорушенню нерідко передують підготовчі дії, які слід ототожнювати із самим діянням чи правопорушенням. Необхідно також проводити різницю між фактичним скоєнням протиправного діяння (миттєвого чи триваючого) і такою поведінкою до скоєння цього діяння, що має характер підготовки та не кваліфікується як протиправне діяння...» [189, с. 7, 54].

Відмінність між миттєвим та триваючим діянням має велике значення для цілей встановлення відповідальності у ситуаціях, пов'язаних з правонаступництвом держав. Як було визнано у Справі про маякі, теорія дії, що триває, «сприяє забезпеченню спадкоємності щодо міжнародної відповідальності, коли держава-наступниця, в результаті дії або бездіяльності, продовжує вчиняти те ж порушення міжнародного права» [289]. Порушення міжнародного зобов'язання, що має тривалий характер, породжує відповідальність держави-наступниці, якщо ця держава продовжує вчиняти дії, що розпочаті до моменту правонаступництва. При цьому залишається відкритим питання про те, чи йдеться у цьому випадку про виняткову відповідальність держави-наступниці чи вона несе цю відповідальність спільно з державою-попередницею.

У Справі Габчиково-Надьмарош, навпаки, відведення вод Дунаю внаслідок запуску «Варіанту С» у жовтні 1992 року було визнано одноразовим, а не триваючим діянням. Тому після дати правонаступництва

(1 січня 1993 року) Словаччина не понесла відповідальності за продовження порушення Чехословаччини. Як наслідок, її відповідальність, на думку Міжнародного Суду, може пояснюватися лише правонаступництвом щодо деяких зобов'язань, що впливають із протиправного діяння, вчиненого Чехословаччиною.

Різниця між цими двома ситуаціями проводиться і у рішеннях Європейського суду з прав людини. У Справі Шіліх проти Словенії [*Silih v. Slovenia*] (скарга № 71463/01) Суд посилався на статтю 14 Статей про відповідальність держав як таку, що є «відповідним міжнародним правом і практикою» у контексті розгляду питання про тимчасову компетенцію (*ratione temporis*) Суду [137]. Хоча в цій справі не йшлося про правонаступництво, Суд дійшов висновку, що в ситуації порушення, що триває (бездіяльність), мало місце порушення процедури за статтею 2 Європейської конвенції про права людини, незважаючи на те, що смерть сина заявника настала до ратифікації Конвенції Словенією. Водночас у своєму рішенні у Справі Блецич проти Хорватії [*Blecic – Croatia*] (№ 59532/00) 2006 року [118] Велика палата Суду послалася на текст статті 14 Статей про відповідальність держав і прийшла до висновку про те, що «припинення договору найму житла із заявником не призвело до виникнення ситуації, що триває». У зв'язку з цим Суд визнав скаргу несумісною *ratione temporis* з положеннями Конвенції.

І, нарешті, у справі Бієліч проти Чорногорії та Сербії [*Bijelić v. Montenegro and Serbia*] [116] – цього разу у безпосередньому зв'язку з правонаступництвом держав – Європейський суд з прав людини, маючи у своєму розпорядженні також письмовий висновок Венеціанської комісії (як третьої сторони, що вступила в справу) і посилаючись на порушення права на мирне користування майном, що мали місце до утворення двох окремих держав, визнав виняткову відповідальність за них за Чорногорією після її виходу з Державного союзу Сербії та Чорногорії.

Цікаво, що у цьому висновку Венеціанської комісії безпосередньо

порушується питання про правонаступництво щодо відповідальності держав, хоча доводи, що приводяться в ньому на користь переходу відповідальності, спираються не на положення про порушення, що має триваючий характер (ст. 14), а на положення про відповідальність руху, що досяг успіху за незалежність (ст. 10 Статтей про відповідальність держав) [116].

Порушення, які тривають, також можна було б проаналізувати у світлі положень статті 15 Статей про відповідальність держав, що стосується порушень, що складаються зі складового діяння. Справді, ці два типи порушень (які сьогодні кодифіковані у статтях 14 та 15 Статей про відповідальність держав) нерідко розглядаються як взаємопов'язані [116]. Питання про те, коли починається і закінчується міжнародно-протиправне діяння, не є суто теоретичним і може мати значення у певних ситуаціях – наприклад, при визначенні засобів правового захисту, таких як припинення або сума компенсації, а також з метою встановлення тимчасової компетенції суду (*ratione temporis*). Крім того, це питання має значення для можливого виникнення зобов'язань із відповідальності у контексті правонаступництва держав.

У статті 15 складове діяння визначається так: «Порушення державою міжнародно-правового зобов'язання за допомогою серії дій чи бездіяльності, визначених у сукупності як протиправні, відбувається, коли відбувається та дія чи бездіяльність, яка, взята разом з іншими діями чи бездіяльністю, є достатньою для того, щоб скласти міжнародно-протиправне діяння». Як пояснюється в коментарі Комісії до цієї статті, «складові діяння» обмежуються порушеннями зобов'язань щодо певної сукупної поведінки, а не окремо взятих діянь як таких [188].

Усі ситуації, охоплені статтями 14 і 15, об'єднує те, що порушення відбувається не миттєвим діянням і є порушенням, що поширюється у часі. Хоча в типових випадках порушення (за ст. 14) таке порушення є одиничним діянням, що утворює протиправне діяння, яке триває протягом тривалого часу, складове діяння держави вперше було визначено в щорічній доповіді

Комісії за 1976 рік як «діяння, що утворюється із серії окремих дій чи бездіяльності стосовно різних ситуацій, але сукупність яких є порушенням певного міжнародного зобов'язання» [339].

У коментарі 2001 року до цієї статті 15 уточнюється, що приклади зобов'язань, порушених складовими діями, включають «зобов'язання щодо запобігання геноциду, апартеїду або злочинів проти людства, систематичних актів расової дискримінації, систематичних актів дискримінації, забороненої торгівлі» [187]. Іншими словами, поняття «складового діяння» передбачає ситуацію, коли протиправне діяння полягає не в єдиній дії, а в «практиці» чи «політиці», що носить систематичний характер. Наприклад, у Справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (*Ireland v. the United Kingdom*) Європейський суд з прав людини визначив практику, несумісну з Конвенцією, як практику, яка полягає «в сукупності ідентичних або аналогічних порушень, які є досить численними та взаємопов'язаними для того, щоб скласти не просто самостійні інциденти чи винятки, а певну послідовність чи систему; практика як така не становить порушення, відмінного від зазначених порушень» [134, para. 159].

Тим часом складне діяння держави утворюється послідовністю дій або бездіяльності, які здійснюються одним або більше органами стосовно якоїсь конкретної справи і які разом узяті представляють позицію держави у цій справі. Саме це поняття було введено в теорію міжнародної відповідальності в аргументах, поданих Італією у Справі про фосфати у Марокко у Постійній Палаті Міжнародного Суду [269, с. 1234]. Попри те, що Постійна Палата Міжнародного Суду відхилила цю аргументацію, сама ідея знайшла закріплення в доктрині міжнародного права завдяки Р. Аго, який був повіреним у цій справі і продовжив відстоювати свою точку зору у своїх лекціях у Гаазькій академії у 1939 році [99, с. 415-554]. Згодом, як Спеціальний доповідач Комісії міжнародного права ООН, Р. Аго зміг переконати Комісію прийняти концепцію складного діяння держави.

Важливо зазначити, що концепція складного діяння пов'язувалася з

різницею між двома типами міжнародних зобов'язань: зобов'язаннями поведінки (зобов'язаннями засобів) та зобов'язаннями результату. Комісія міжнародного права ООН вбачала типові приклади складних діянь у порушеннях зобов'язань, які вимагають від держави забезпечити (з використанням засобів на її власний вибір) певний результат. Якщо з зобов'язання «випливає, що цей результат або еквівалентний результат може бути забезпечений наступною поведінкою держави, порушення зобов'язань є лише в тому випадку, якщо ця держава не забезпечує також своєю подальшою поведінкою передбачений цим зобов'язанням результат» [340, п. 2]. Приклади, наведені Спеціальним доповідачем Р. Аго та Комісією, включають: відмову у правосудді, порушення свободи проживання та економічної діяльності органом влади зі схвалення вищого органу, виправдання у всіх послідовних судових інстанціях осіб, які вчинили злочини проти представника іноземного уряду, і, загалом, випадки, коли структура зобов'язання дозволяє державі виправляти становище із застосуванням нових засобів (на прикладі вичерпання внутрішніх засобів правового захисту) або виконати зобов'язання, забезпечивши еквівалентний результат (наприклад, компенсацію) [339, п. 94].

Водночас поняття «складного діяння» піддалося критиці з боку різних урядів, а також у доктрині міжнародного права [291, с. 709-738]. Але з погляду правонаступництва різниця між складовим діянням і складним діянням може мати більше значення, ніж у сфері права відповідальності держав загалом. Наприклад, можна уявити ситуацію, в якій вчинення серії діянь починається до моменту правонаступництва, а завершується вже після нього. За умови, що зобов'язання, яке порушується в такий спосіб, має обов'язкову силу обох держав у момент скоєння діяння, як держава-попередниця, так і держава-наступниця понесуть міжнародну відповідальність за порушення, що складається з складового діяння. Тим часом у разі складного діяння відповідальність за порушення, яке завершилося останньою дією або бездіяльністю її органів (або іншим чином

їй приписується), понесе лише держава-наступниця, незалежно від кількості та значущості дій або бездіяльності, що присвоюються державі-попереднику, навіть якщо держава-попередниця продовжує існувати. Така гіпотеза навряд чи може бути підкріплена загальною теорією міжнародної відповідальності чи прикладами із практики держав.

Тому розумно погодитися зі скептичними зауваженнями у Другій доповіді Спеціального доповідача Дж. Кроуфорда [309, пп. 90 та 125], які призвели на етапі обговорення у другому читанні до виключення поняття складного діяння та прийняття остаточного варіанта Статей про відповідальність держав включаючи статтю 15, що стосується лише порушення, що складається з складового діяння. Це рішення меншою мірою обтяжене протиріччями та ускладненнями і вже отримало певну підтримку у судовій практиці. Крім того, воно дозволяє зберегти загальну норму про відповідальність держави-попередниці, якщо вона продовжує існувати, і в той же час допускає окреме присвоєння діянь із цієї підкатегорії порушень, що тривають, державі-наступнику.

На нашу думку, для цілей вирішення питання про правонаступництво держав щодо відповідальності немає необхідності робити різні висновки із статей 14 та 15 Статей про відповідальність держав. Справді, під порушенням, що триває, розуміється також порушення, що складається зі складового діяння. Тому зрозуміло, що держава-наступниця несе міжнародну відповідальність тільки в тому випадку, якщо порушене зобов'язання було для неї обов'язковим у час, коли це порушення відбувалося, або якщо ці дії чи бездіяльності є достатніми для того, щоб скласти міжнародно-протиправне діяння.

Питання про те, чи може потерпіла держава чи інша потерпіла сторона закликати до міжнародної відповідальності виключно державу-попередника (або державу-наступника), або до відповідальності можуть бути покликані обидві держави, залежить від кількох факторів.

Для ясності необхідно проводити різницю між випадками тривалого

порушення і порушення, що складається з складового діяння, та іншими випадками, коли потерпіла держава чи потерпілий суб'єкт можуть вимагати відшкодування, попри здійснення правонаступництва. В першому випадку мова – це норма про відповідальність держав (присвоєння), а не про правонаступництво держав. В останньому випадку, навпаки, мова йде про правонаступництво – яке передбачає лише можливість вимагати відшкодування заподіяної шкоди, але не настання всієї повноти наслідків міжнародно-протиправного діяння.

2.2. правонаступництво щодо міжнародно-правової відповідальності, коли держава-попередниця продовжує існувати

Однією з найбільш типових ситуацій правонаступництва, очевидно, є ситуація виходу держави зі складу держави-попередниці, яка продовжує існувати. Такі випадки мали місце як до, так і після періоду деколонізації, яка призвела до появи – принаймні в раніше кодифікованих сферах правонаступництва – спеціальних норм, що стосуються нових незалежних держав. Однак для цілей теми правонаступництва щодо міжнародної відповідальності видається більш логічним розпочати з тих категорій правонаступництва, які можуть мати практичне застосування сьогодні та в майбутньому. Справді, випадки виходу (і поділу) мали місце і в недавній практиці (1990-х років) і, можливо, відбуватимуться у майбутньому.

У працях з питань правонаступництва в міжнародному праві зазвичай використовується поняття “secession” («вихід»), тоді як у Віденських конвенціях 1978 та 1983 років йдеться про «відділення частини чи частин території держави», проте в ці поняття не вкладається різний зміст, тому, вважаємо, що вони можуть використовуватися як взаємозамінні.

Відправною точкою для аналізу ситуації виходу як прикладу випадків правонаступництва, у якому держава-попередниця продовжує існувати, має бути загальна норма відсутності правонаступництва, що підтверджується практикою міжнародних відносин.

Найчастіше на підтвердження норми про відсутність правонаступництва щодо відповідальності наводять такі приклади, як: а) розпад Австро-Угорської імперії після Першої світової війни; б) рішення національних судів, що стосуються відділення Польщі; в) виключення з позиції Німецької Демократичної Республіки щодо Третього рейху; г) практику правонаступництва у зв'язку з розпадом СРСР; та г) Справу про застосування Конвенції про геноцид (Боснія та Герцеговина проти Сербії та Чорногорії). Зважаючи на складність цих справ і потенційні розбіжності у їх тлумаченні, деякі з них (особливо ті, що відносяться до розпаду Австро-Угорської імперії та Радянського Союзу і Справи про геноцид) вимагають більш докладного розгляду.

Розпад Австро-Угорщини після Першої світової війни являє собою перший такий приклад, який можна вважати неоднозначним через розбіжності у поглядах між Австрією та союзними державами щодо того, як слід розуміти цю подію: як поділ чи як вихід?

Австрія вважала себе новою державою, а ситуацію з Австро-Угорською імперією поділом. Така позиція була нею обрана, щоб уникнути прийняття на себе будь-яких зобов'язань, що виникають у зв'язку з війною. Союзні держави, навпаки, вважали, що у цій ситуації мав місце вихід зі складу держави, і розглядали Австрію та Угорщину як продовжувачів правосуб'єктності Австро-Угорської імперії і, отже, покладали на них відповідальність за міжнародно-протиправні діяння, здійснені під час Першої світової війни [167, с. 99-100; 234, с. 220]. Хоча в доктрині приклад Австрії розглядається як неоднозначний, у міжнародних договорах післявоєнного часу Австрія була визнана відповідальною за розв'язання війни та завдану нею шкоду. Таке положення міститься у статті 177 Сен-Жерменського мирного договору [61]. Ту ж позицію зайняли Сполучені Штати, які уклали з Австрією окремий мирний договір у 1921 році: «Союзні та Об'єднані Уряди заявляють, а Австрія визнає, що Австрія та її союзники відповідальні за заподіяння втрат і збитків, завданих Союзним та Об'єднаним Урядам та їх

громадянам внаслідок війни, яка була їм нав'язана нападом Австро-Угорської імперії» (ст. 177 Договору) [23].

Угорщина від початку проголосила свою тотожність колишньому Угорському королівству. Сполучені Штати підписали з Угорщиною окремий мирний договір, в якому міститься таке саме положення, як у договорі з Австрією [25]. Крім того, після підписання мирних договорів з Австрією та Угорщиною Сполучені Штати уклали з цими двома державами угоду про порядок розрахунку компенсації за збитки, зазнані американськими національними особами під час війни [25]. Заснована відповідно до цієї угоди, Комісія з претензій також зазначила, що інші держави-наступниці (Чехословаччини, Польща та Югославія) не несуть відповідальності за ці збитки: «Усі держави-наступниці, за винятком Австрії та Угорщини, розглядаються як «Союзні та Об'єднані Держави», і з договорів цілком ясно, що жодна з них не притягається до відповідальності за будь-які збитки, зазнані американськими національними особами в результаті діянь австроугорського уряду чи його агентів як у період американського нейтралітету, так і у період американської участі у військових діях» [95].

Інший випадок, який також здатний викликати розбіжності, пов'язаний із розпадом Радянського Союзу у 1991 році. Тут виникає питання про те: чи слід розглядати розпад СРСР як поділ або як низку виходів? Спори викликає також правовий статус держав, що утворилися на місці колишнього СРСР. З погляду права правонаступництва держав вони зазвичай поділяються на три категорії.

Перша категорія – це три балтійські держави (Латвія, Литва та Естонія), які першими проголосили свою незалежність і вийшли зі складу Радянського Союзу у 1990 та 1991 роках (СРСР визнав їх незалежність 6 вересня 1991 року). Ці держави розглядаються не як нові держави (наступники СРСР), а як ідентичні трьом балтійським державам, що існували до 1940 року [238]. Ця думка явно переважає у доктрині, крім російської теорії міжнародного права, у якій балтійські держави вважаються державами-

наступницями (внаслідок відділення або виходу зі складу СРСР).

Що стосується решти 11 колишніх радянських республік (не рахуючи балтійських держав і Росії), то немає жодних сумнівів у тому, що вони є державами-наступницями СРСР. Цей висновок справедливий, незалежно від того, як кваліфікувати розпад СРСР – поділ чи вихід.

З одного боку, політичні процеси, що розгорталися у 1989-1991 роках у кількох республіках СРСР, з прийняттям їх парламентами декларацій чи актів про державний суверенітет чи незалежність, підтверджують думку, згідно з якою колишні радянські республіки вийшли зі складу СРСР. З іншого боку, висловлюються думки про перевагу використання поняття поділу. Ці думки ґрунтуються на тому, що СРСР припинив своє існування до кінця 1991 року в результаті ухвалення Алма-Атинської декларації [3] та Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав [93]. Разом з тим, з урахуванням процесів, що передували ухваленню цих актів, а також часової послідовності та формулювань Угоди та Декларації, вони можуть розглядатися як такі, що декларують процес, який завершився лише у грудні 1991 року. Тому, вважаємо, що є обґрунтованим розглядати розпад Радянського Союзу стався внаслідок серії виходів.

Головне питання, яке викликає розбіжності в доктрині, полягає в тому, чи слід вважати Росію державою, яка продовжує континуїтет СРСР. Низка фахівців, зважаючи на все, поділяють ідею континуїтету Росії [246, с. 824]. Інші дослідники вважають, що Росія – не «континуатор» СРСР, а нова держава [278, с. 36-65; 116, с. 354-361].

Вважаємо, що з юридичної точки зору, немає жодних підстав вважати Росію продовжувачем («континуатором») СРСР, оскільки Росія і СРСР – не одна держава, не один суб'єкт міжнародного права, а різні держави, котрі якійсь час існували паралельно. По відношенню до СРСР Росію можна вважати лише правонаступницею, так само як і інші колишні «радянські республіки».

Слід підтримати професора О. О. Мережко, який зазначає, що «питання

про істотне порушення Статуту ООН, яке сталося в результаті протиправного захоплення Росією місця СРСР у Раді Безпеки ООН, можна актуалізувати будь-коли. Порушення Статуту ООН, який є основоположним документом усієї системи сучасного міжнародного права, є настільки серйозним міжнародним порушенням, що фактор часу тут не відіграє вирішальної ролі» [59]. Росія також не може апелювати до принципу естопель, який пов'язаний з принципом добросовісності, оскільки сама діє недобросовісно [56, с. 32].

Зокрема, Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію, в якій Російська Федерація названа терористичним режимом [67]. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Агресія проти України» від 2 березня 2022 року закликала Російську Федерацію припинити збройну агресію проти України, деокупувати всі українські території, негайно, повністю та безумовно вивести всі свої збройні сили з території України в межах її міжнародно визнаних кордонів. Міжнародний суд ООН 16 березня 2022 року наказав Російській Федерації негайно вивести війська з території України і припинити бойові дії.

РФ регулярно здійснює терористичні акти проти громадян України та інших держав. Серед таких злочинів — збиття авіалайнера малайзійських авіаліній МН17, теракт під Волновахою, обстріли житлових кварталів мікрорайону Східний в Маріуполі, вибухи під час мітингу за соборність України у Харкові, вибухи у Харківському клубі «Стіна», масовані ракетні обстріли критичної цивільної інфраструктури України та інші терористичні акти.

Питання долі Росії в ООН має вирішуватися в загальному контексті її відповідальності за грубі порушення норм і принципів міжнародного права, а також за злочини, які вчиняються на території України, зокрема за воєнні злочини та злочини проти людяності, а також злочин геноциду.

У зв'язку з цим Україна закликає держави-члени ООН відновити застосування Статуту ООН у питанні легітимності перебування Російської Федерації в ООН, позбавити РФ статусу постійного члена Радбезу ООН та

виключити її з ООН у цілому, – йдеться у Заяві МЗС України.

Ця позиція цілком кореспондує думці О.Ю. Перевезенцева, висловленій у його кандидатському дослідженні ще у 2004 році, який, на наш погляд, цілком правильно констатує, що одними з головних особливостей фактичного (політичного) вирішення питання правонаступництва на пострадянському політико-правовому просторі виступають надання 11 державам-учасникам базових документів про створення СНД статусу держав- правонаступниць, що відділилися від колишнього СРСР, із закріпленням за ними права користуватися механізмом міжнародного правонаступництва, визначеного нормами Віденських конвенцій про правонаступництво 1978 та 1983 рр. стосовно відповідної категорії держав; з одночасним визначенням дещо особливого статусу для України та Білорусі як держав, що продовжили свою міжнародну особистість, обсяг якої розширився в результаті здобуття ними незалежності; визнання за трьома сучасними країнами Балтії – Естонією, Латвією та Литвою – статусу держав, що поновили свою первинну незалежність, у зв'язку з чим питання про правонаступництво ними міжнародно-договірних зобов'язань колишнього СРСР взагалі не ставиться [69, с. 11].

Концепція безперервності правосуб'єктності та відповідальності держави-продовжувача знаходить підкріплення також у одному з випадків правонаступництва у зв'язку з розпадом Югославії. Після відокремлення Чорногорії від Сербії 3 червня 2006 року Сербія продовжила правосуб'єктність Державного Союзу Сербії та Чорногорії, а Чорногорія стала його державою-наступницею. Як заявив Міжнародний Суд, оскільки Чорногорія не стала продовжувачем правосуб'єктності Сербії та Чорногорії, вона не могла набути статусу відповідача у Справі про застосування Конвенції про геноцид (Боснія та Герцеговина проти Сербії та Чорногорії) [105, пара. 76]. Такий самий висновок, зважаючи на все, було зроблено у рішенні арбітражу у Справі *Mytilineos Holdings SA* проти Державного Союзу Сербії та Чорногорії [*Mytilineos Holdings SA v. The State Union of Serbia &*

Montenegro and Republic of Serbia] [338]. Крім того, при розгляді кількох скарг, які були подані в період існування Державного Союзу Сербії та Чорногорії, але рішення щодо яких були винесені після виходу Чорногорії з його складу, Європейський суд з прав людини погодився з тим, що «Сербія залишається єдиним відповідачем у справах на розгляді Суду» [118].

На думку, що висловлюються в доктрині, «цей висновок імпліцитно визнає той принцип, що держава-продовжувач залишається відповідальною за дії, що мали місце до дати правонаступництва» [167, с. 143]. Цю думку підтримав також Інститут міжнародного права: «Що не викликає сумнівів у аргументації Суду, так це те, що держава-продовжувач має прийняти на себе зобов'язання у зв'язку міжнародно-протиправними діями, вчиненими до моменту правонаступництва, внаслідок відокремлення частини її населення та території з метою утворення нової держави» [337, para. 79].

Хоча норма про відсутність правонаступництва є одним із загальних принципів у цій галузі, вона може не мати абсолютного характеру [337, para. 56]. Тому слід з'ясувати, чи застосовується норма відсутності правонаступництва за всіх обставин або є ситуації, які б виправдовували застосування іншого підходу [166, с. 422].

Як впливає з огляду праць науковців та підходу, прийнятого в резолюції Інституту міжнародного права 2015 року, на виправдовування відступу від загальної норми відсутності правонаступництва наводяться такі обставини: а) вчинення міжнародно-протиправних діянь автономним формуванням держави-попередниці; б) зв'язок між міжнародно-протиправним діянням та територією; та в) питання безпідставного збагачення. Ці умови доповнюють звичайні винятки, які включають угоду та односторонню заяву, за допомогою яких держава-наступниця може приймати на себе зобов'язання.

А) Міжнародно-протиправні діяння, вчинені автономним формуванням держави-попередниці.

Ситуації правонаступництва дійсно різняться за характером, і деякі

тісно пов'язані з діяльністю повстанських чи інших рухів, ніж інші. Проте, незважаючи на те, що норма, що міститься в пункті 2 статті 10 Статей про відповідальність держав, не є нормою про правонаступництво, висловлюється пропозиція щодо застосування принципу, що лежить в її основі, за аналогією до «іншої ситуації, коли незалежність набувається внаслідок демократичного процесу, а не збройної боротьби» [166, с. 448]. Крім того, такий висновок також знаходить певну підтримку в доктрині, а також міститься у пункті 3 статті 12 Резолюції Інституту міжнародного права 2015 року: «Якщо цього вимагають особливі обставини, зобов'язання, які виникають із скоєння міжнародно-протиправного діяння державою-попередницею, переходять до держави-наступнику у разі, коли суб'єктом діяння є орган територіальної одиниці держави-попередниці, який згодом став органом держави-наступниці» [329].

На підтримку обґрунтування такого підходу можна навести арбітражне рішення у Справі про маяки (Lighthouses Arbitration) – вимога № 4 заявлена у контексті поступки території [166, с. 448; 337, para. 75]. Крім того, що стосується інших аспектів цього виключення, у доповіді Інституту міжнародного права 2015 року зазначається також, що «необхідно, щоб мав місце чіткий перехід повноважень до місцевої влади» [337, para. 65]. З урахуванням усіх цих застережень слід визнати, що дії автономного формування держави-попередниці становлять один із елементів, що підтримують концепцію правонаступництва щодо відповідальності.

Б) Зв'язок між міжнародно-протиправним діянням та територією.

Питання правонаступництва щодо відповідальності може виникнути також у випадках, коли міжнародно-протиправне діяння було вчинено державою-попередницею на конкретній території. У доповіді Інституту міжнародного права 2015 року підкреслюється, що тут справа ні в розмірі території, що відокремилася, ні в тому, що діяння було вчинено на території нової держави: більшою мірою це питання прив'язки міжнародно-протиправних діянь до конкретної території [337, para. 57-62].

Підхід, застосовуваний Інститутом, знаходить підтримку у низці наукових праць. Наприклад, Р. Дженнінгс і А. Уоттс вважають, що «у тих випадках, коли держава-попередниця не припиняє свого існування, відповідальність за «вимогами місцевого характеру, які невід’ємно належать до території нової держави», проте має нести нова держава-наступниця» [212, с. 224]. Проте, як зазначають деякі автори, «при обговоренні цього питання не наводилося жодних прикладів із практики держав чи з міжнародного прецедентного права» [167, с. 290]. Насправді можна згадати один доречний приклад із практики, пов’язаний із виходом Бельгії зі складу Королівства Нідерландів у 1830 році. Франція, Великобританія, Пруссія та Сполучені Штати тоді звернулися до Бельгії (держави-наступниці) із спільною заявою, зажадавши від неї компенсації виключно на тій підставі, що зобов’язання щодо відшкодування таких збитків лежить на державі, в межах якої було завдано шкоди» [167, с. 287].

У зв’язку з цим спірним залишається питання щодо неможливості вважати Справу Габчиково-Надьмарош безпосередньо релевантним прикладом. Навіть при тому, що в цьому випадку був поділ (а не вихід), сумнівно, що результат був би іншим, якби незалежність Словаччини була наслідком її відокремлення від Чехословаччини. У випадку з територіальними режимами різниця між цими двома категоріями правонаступництва здається менш важливою. Це також диктується практичними міркуваннями, оскільки в таких випадках, враховуючи природу реституції, лише держава-наступниця може мати можливість здійснювати таку реституцію.

Підсумовуючи, слід зазначити: відповідальність за зобов’язаннями, що впливають із міжнародно-протиправних діянь, вчинених державою-попередницею до моменту правонаступництва, не покладається автоматично на державу-наступник лише на тій підставі, що такі діяння відбувалися на території, яка тепер є її територією. Зв’язок цих діянь із територією є лише одним із суттєвих елементів, які необхідно враховувати [167, с. 287].

В) Питання про безпідставне збагачення.

Один з випадків відступлення від принципу відсутності правонаступництва щодо відповідальності є питання про безпідставне збагачення: було висловлено думку про те, що щоб уникнути несправедливих наслідків застосування норми відсутності правонаступництва слід враховувати принцип неприпустимості безпідставного збагачення. Перевага такого підходу полягає в тому, що тут не потрібно встановлювати наявності або відсутності позитивної норми про правонаступництво за певних обставин – замість цього необхідно відповісти на питання: «чи несе держава-наступниця, щодо якої може бути фактично доведено, що вона безпідставно збагатилася за рахунок публічних кредиторів держави-попередниці, «справедливе» зобов'язання вжити заходів для виправлення становища?» [167, с. 276-277].

Ідея передачі зобов'язання щодо відшкодування у випадках безпідставного збагачення держави-наступниці внаслідок міжнародно-протиправного діяння, вчиненого до моменту правонаступництва, знаходить певну підтримку у доктрині міжнародного права [166, с. 449]. Крім того, у Резолюції Інституту міжнародного права 2015 року безпідставне збагачення вказується як один із критеріїв, які необхідно враховувати для цілей справедливого розподілу прав та зобов'язань між державою-попередницею і державою-наступницею (у контексті виходу – ст. 12, п. 12).

Загалом, Дамберрі наводить всього чотири випадки, що відсилають до принципу безпідставного збагачення, але не є безпосередньо релевантними, оскільки вони стосуються головним чином правонаступництва щодо боргів [167, с. 269-273]. Тому доцільно слідувати резолюції Інституту міжнародного права, яка не розглядає безпідставне збагачення як самостійну підставу для правонаступництва щодо відповідальності. Необхідність уникати безпідставного збагачення слід брати до уваги як один із критеріїв та обставину, що мають значення для конкретного випадку правонаступництва щодо відповідальності.

Відповідальність за поведінку повстанського чи іншого руху. Найбільш сильний виняток із загальної норми відсутності правонаступництва щодо відповідальності пов'язаний з відповідальністю нової держави за поведінку повстанського чи іншого руху. Як добре відомо, держави несуть відповідальність за дії, що їм приписуються, що суперечать міжнародному праву. За змістом Статей про відповідальність держав прямого зв'язку, що дозволяє приписувати незаконні дії держави-попередниці державі-наступнику, немає. Однак із цього правила є важливий виняток, передбачений у пункті 2 статті 10: «Поведінка повстанського чи іншого руху, якому вдається створити нову державу на частині території вже існуючої держави або на певній території під його керуванням, розглядається за міжнародним правом як діяння цієї нової держави». І це незважаючи на те, що ця норма регулює присвоєння, а не правонаступництво держав щодо відповідальності.

На думку Ж. Д'Аспремона, «відповідальність держави за протиправні діяння бунтівників, які перемогли, завжди розумілася як норма присвоєння» [154, с. 427-442, 430]. Це, справді, здається переконливим аргументом, адже присвоєння поведінки повстанського руху, що переміг, державі дозволяє «спритно обійти проблему: озброєна опозиційна група відповідає за свою поведінку як група на підставі «прийнятного» механізму відповідальності держави» [317, с. 294].

Слід зазначити, що первинне обґрунтування, запропоноване Спеціальним доповідачем Р. Аго, значною мірою спиралося на ідею наступності між правосуб'єктністю повстанського руху і правосуб'єктністю новоствореної держави: «Існуючий суб'єкт міжнародного права просто переходить в іншу категорію: із простого ембріона держави він перетворюється на державу у власному розумінні слова без будь-якого переривання його міжнародної особистості внаслідок такого переходу» [314, п. 159]. Згодом, зважаючи на все, Аго звертав більше уваги на організаційну і структурну наступність, безпосередньо вказуючи на наступність «між

організацією повстанського руху та організацією держави, яка породжена цим рухом», між «ембріоном держави» та «державою у власному розумінні слова, хоча і тут не відбулося порушення наступності».

Разом з тим цікаво зазначити, що Аго також коротко порушив питання про правонаступництво як альтернативне рішення. «Якщо відмовитися від ідеї правонаступництва між міжнародною правосуб'єктністю повстанського руху та міжнародною правосуб'єктністю нової держави, то нам не залишається нічого іншого, як поставити тут питання про можливу наступність держави щодо зобов'язань, що випливають із правопорушень суб'єкта міжнародного права, місце якого вона зайняла» [314, п. 159].

Таким чином, є кращим, так само як Комісія надійшла кілька десятиліть тому, не вдаватися в питання про потенційну правосуб'єктність повстанців, а натомість дотримуватися принципу, вираженого в коментарі до остаточного варіанту статті 10 Статей про відповідальність держав. «Основу для присвоєння державі поведінки повстанського чи іншого руху з міжнародного права, що здобув перемогу, становить наступність між рухом і утворенням згодом урядом» [187, п. 77]. Той самий аргумент можна було б використовувати щодо державних органів держави-попередниці, які стали державними органами держави-наступниці, особливо якщо їх кадровий склад при цьому не змінився, як це відбувається в багатьох ситуаціях.

Звичайно, у рамках цієї теми для нас цікавим є лише другий зі сценаріїв, передбачених у статті 10, – описуваний у пункті 2 статті 10 (створення нової держави) та у відповідному коментарі: «У тих випадках, коли повстанському чи іншому руху вдається створити нову державу або на частині території існуючої раніше держави, або на будь-якій території, що раніше перебувала під її керуванням, присвоєння новій державі поведінки повстанського або іншого руху знову ж таки виправдовується наступністю між організацією цього руху та організацією держави, яка вона створила. По суті, те ж формування, яке раніше мало характеристики повстанського чи іншого руху, стало урядом держави, за створення якої воно боролось.

Держава-попередниця не нестиме відповідальності за такі діяння. Єдина можливість полягає в тому, що нова держава повинна буде прийняти на себе відповідальність за діяння, вчинені з метою власного створення, і це є визнаною нормою» [187, п. 6 коментаря до ст. 10]. Це пояснюється тим, що перший сценарій, описаний у пункті 1, стосується лише повстанського руху, який стає новим урядом у державі, тобто в тій самій державі, і, як наслідок, жодного правонаступництва держав не відбувається. На нашу думку, дуже важливо підкреслити цю різницю, оскільки, критикуючи статтю 10 статей про відповідальність держав, деякі дослідники не завжди достатньо розмежовують два сценарії, що розглядаються в ній [191, с. 265, 273-274, 300-302].

Зазначемо, що в літературі звертається увага на незадовільне формулювання статті 10, в якій йдеться лише про присвоєння поведінки руху, але не органів цього руху. З одного боку, було б логічніше слідувати моделі, за якої суб'єкту міжнародного права надається поведінка органів, осіб чи утворень. З іншого боку, Комісія міжнародного права ООН обрала цей підхід із метою обійти політично чутливе питання правосуб'єктності повстанських рухів.

Крім того, деякі вчені звертають увагу також на те, що у статті 10 не проводиться різницю між типами повстанських рухів з точки зору їх характеру або законності їх боротьби [152, с. 434]. Але у коментарі до статті 10 Комісія обґрунтовує якраз протилежний підхід. Причини, з яких всеосяжне визначення типів таких груп «ускладнюється великою різноманітністю форм, які можуть приймати повстанські рухи на практиці», не лише фактичні. На користь такого підходу є й деякі вагомі аргументи юридичного характеру:

«Для цілей статті 10 не слід проводити жодних відмінностей між різними категоріями рухів за критерієм будь-якої міжнародної «легітимності» чи будь-якої незаконності щодо їхнього перетворення на уряд, незважаючи на потенційну важливість таких відмінностей у інших

контекстах. З погляду розробки норм права, що регулюють відповідальність держав, видається зайвим і небажаним звільняти новий уряд чи нову державу від відповідальності за поведінку її персоналу, посилаючись на міркування законності чи незаконності його походження» [152, с. 434].

Тому при розгляді питання кодифікації норм про правонаступництво держав щодо відповідальності слід дотримуватись такого ж підходу.

Щодо практики, то Комісія зазначає: «Арбітражні рішення разом із державною практикою та літературою вказують на широке визнання двох позитивних норм присвоєння поведінки, викладених у статті 10». Водночас у резолюції Інституту міжнародного права 2015 року та в роботах деяких дослідників вказується на відносну мізерність подібної практики [152, с. 434].

Проте є принаймні три найчастіше згадуваних прикладів з відповідної практики держав, які підкріплюють норму, що міститься в пункті 2 статті 10. Вони включають: а) рішення французьких національних судів у зв'язку з незалежністю Алжиру, які покладають на Алжир відповідальність за протиправні діяння у період громадянської війни [166, с. 613-615]; б) *obiter dictum* у Справі *Socony Vacuum Oil Company Socony* у Комісії США з міжнародних претензій [202, с. 55]; та в) юридичний висновок Великобританії у контексті громадянської війни у США [261, с. 356-257].

Рішення французьких судів стосувалися статті 18 Декларації 1962 року, яка є частиною Євіанських угод, які поклали край національно-визвольній війні в Алжирі. Воно передбачало: «Алжир приймає зобов'язання і користується правами, які від імені чи від імені алжирських державних установ здійснювали компетентні французькі влади». Хоча Алжир здебільшого відмовляється виконувати зобов'язання щодо прийняття на себе відповідальності за дії Фронту національного визволення (ФНП), французькі суди завжди розглядали цю декларацію як документ, який по суті поділяє відповідальність за діяння, вчинені під час алжирської війни, між французькою та алжирською державами. Оскільки Алжир не був стороною у

справах у французьких судах, формально ці судові рішення не покладали на нього відповідальність за зобов'язаннями, що випливають із міжнародно-протиправних діянь, вчинених ФНП. Натомість французькі суди робили висновок, що Франція не може нести відповідальності за ті діяння, які стосувалися лише Алжиру.

Дж. Кроуфорд наводить ще один приклад із давнішньої практики – рішення Верховного суду США у Справі *Williams v. Bruffy*, винесене у контексті американської громадянської війни: «Інший тип держави *de facto* ... є такою державою, яка виникає, коли частина жителів держави відокремлюється від материнської держави і утворює незалежний уряд. Законність його актів як щодо материнської держави, так і щодо своїх громадян чи підданих зрештою залежить від того, чи зможе він встояти. Якщо він не утвердиться як постійно діючий, всі подібні акти згинуть разом із ним. У разі успіху та визнання його акти визнаються як акти незалежної держави з початку її існування. Так було у випадку з владою штатів у складі колишньої конфедерації після їхнього виходу з-під влади Британської корони. Після того, як вони відстояли проголошену ними незалежність, все, що вони робили, починаючи з цієї дати, було так само законно, якби їхня незалежність була визнана відразу. Отже, здійснене ними вилучення майна ворога було прийнято, начебто воно було здійснене незалежною державою. Але якби вони не змогли захистити свою незалежність і влада Короля в нашій країні була б відновлена, ніхто не стверджував би, що їхні дії, спрямовані проти нього або його вірнопідданих, можуть бути підтримані як юридично обґрунтовані» [149, с. 176-177].

На додаток до цих історичних прикладів із практики, що передувала прийняттю Статей про відповідальність держав, важливо згадати й не такі давні справи, що відсилають до пункту 2 статті 10.

Наприклад, посилення на пункт 2 статті 10 було нещодавно зроблене Хорватією у Справі про застосування Конвенції про геноцид (Хорватія проти Сербії), але Міжнародному Суду в кінцевому підсумку не довелося дослідити

звичаєвий характер цього положення або питання про виконання передбачених у ній умов стосовно цієї конкретної справи [118, с. 3, 51-53]. Проте рішення Суду може бути частково корисним для роз'яснення потенційного змісту пункту 2 статті 10 та його зв'язку зі статтею 13 Статей про відповідальність держав. Суд чітко зазначає, що «ця стаття стосується лише присвоєння діянь новій державі»: «...вона не створює жодних зобов'язань, які мають обов'язкову силу для нової держави або руху, якому вдалося створити нову державу. Вона також не торкається принципу, заявленого у статті 13 зазначених статей, згідно з яким “ніяке діяння держави не є порушенням міжнародно-правового зобов'язання, якщо це зобов'язання не пов'язує цю державу під час здійснення діяння”» [118, пара. 104]. Іншими словами, немає жодної суперечності між положеннями пункту 2 статті 10 та статті 13, оскільки перше стосується присвоєння, а друге – порушення існуючих міжнародних зобов'язань. Це означає, що норма, яка міститься в пункті 2 статті 10, застосовується в повному обсязі у випадках, коли порушене зобов'язання зберігає обов'язкову силу для нової держави. Це завжди так у загальному звичаєвому праві, а також може включати зобов'язання за договірним правом у випадках, коли застосовується принцип автоматичного правонаступництва.

Зазначене особливо стосується багатосторонніх конвенцій з прав людини. К. В. Громовенко з цього приводу зауважує, що «рівень розвитку свободи та демократії у суспільстві визнається не стільки декларуванням цінності прав та свобод людини, ратифікацією міжнародних нормативно-правових документів в області прав людини та громадянина, скільки наявністю дієвого, ефективного механізму реалізації прав та свобод людини, котрий передбачає гарантії їх забезпечення та захисту» [15, с. 121].

Висловлюючись з питання зобов'язань, що впливають із Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Комітет з прав людини чітко зазначив, що основні права, які захищаються міжнародними договорами, «належать людям, які проживають на території держави-

учасниці». Зокрема, «щойно населенню надається захист прав відповідно до Пакту, сфера дії такого захисту поширюється на територію і продовжує діяти щодо населення, що проживає на ній, незважаючи на зміни у державному устрої держави-учасниці, включаючи розчленування на кілька держав або правонаступництво держав» [219, с. 476-477].

Цей підхід знайшов підтвердження в практиці Європейського суду з прав людини. Так, при розгляді питання щодо відділення Чорногорії у Справі *Bijelic v. Serbia and Montenegro* Суд мав у своєму розпорядженні, серед іншого, письмовий висновок Венеціанської комісії, яка виступила третьою стороною. Цей висновок значною мірою спирається на статтю 10 Статей про відповідальність держав і містить таке положення: «Комісія міжнародного права таким чином встановлює загальне правило, згідно з яким відповідальність переходить до руху за незалежність, що досяг успіху, при цьому у держави-наступниці залишається можливість доводити необґрунтованість цього переходу стосовно конкретних порушень через відсутність реальної наступності між рухом за незалежність і новим урядом» [105, para. 43]. У своєму рішенні Суд погодився з цим аналізом і, виходячи також зі своєї попередньої практики та з урахуванням зауваження загального порядку Комітету з прав людини, дійшов висновку про відповідальність Чорногорії [116, paras. 68-70]. Після розгляду Справи *Bijelic v. Serbia and Montenegro* Європейський суд з прав людини визнав нормою, що наступником щодо відповідальності за протиправні діяння, вчинені органами Чорногорії в період існування Державного Союзу Сербії та Чорногорії, є Чорногорія [135; 136; 239].

На закінчення слід зазначити, що вищевикладений аналіз вказує на необхідність розробки статті, у якій загальний принцип відсутності правонаступництва доповнювався б низкою винятків стосовно ситуації виходу. На додаток до можливих винятків, що стосуються автономних утворень у складі держави-попередниці та територіальних режимів, слід також визначити порядок присвоєння поведінки повстанського чи іншого

руху нову державу. Водночас ще належить розглянути питання, чи застосовуються ті ж правила та виключення *mutatis mutandis* до ситуації нових незалежних держав.

Нові незалежні держави. В обох Віденських конвенціях з питань правонаступництва (1978 та 1983 років) ситуація нових незалежних держав регулюється інакше, ніж інші категорії правонаступництва, – включаючи відокремлення частин держави (вихід). На нашу думку, за кодифікації норм про правонаступництво щодо відповідальності держав, можливо, немає необхідності проводити жорстке розмежування між принципом автоматичного правонаступництва та принципом *tabula rasa*, оскільки загальна норма відсутності правонаступництва діє і у разі виходу, і у разі утворення нової незалежної держави.

Перш ніж звернутися до відповідної практики та можливих норм, що впливають з неї, необхідно дати визначення поняття «нових незалежних держав». Відповідно до стандартних положень про вживання термінів обох Віденських конвенцій з питань правонаступництва 1978 і 1983 років, цей термін означає «державу-наступник, територія якої безпосередньо перед моментом правонаступництва держав була залежною територією, за міжнародні відносини якої була відповідальна держава-попередниця» (ст. 2, п. 1 f) Віденської конвенції 1978 року та ст. 2, п. 1 e) Віденської конвенції 1983 року). Вважаємо, що таке розуміння «нових незалежних держав» цілком може бути використане й для питань правонаступництва щодо відповідальності.

У ході попередньої роботи з кодифікації права правонаступництва держав цьому терміну було надано широке визначення. Як зазначила Комісія у своєму коментарі до тексту положення, яке згодом стало пунктом 1 (f) статті 2 Віденської конвенції 1978 року, це визначення включає будь-який випадок досягнення незалежності будь-якими колишніми залежними територіями, до якого б типу вони не належали [колонії, підопічні території, мандатні території, протекторати тощо]. Хоча визначення наводиться в

однині з метою спрощення, його слід читати як таке, що охоплює також випадок... утворення нової незалежної держави з двох або декількох територій. З іншого боку, це визначення не охоплює випадки виникнення нової держави внаслідок відокремлення частини існуючої держави або об'єднання двох чи кількох існуючих держав.

Проте може виникнути питання, чи застосовується повною мірою категорія «нових незалежних держав» до випадків міжнародного протекторату. Загальновизнано, що «міжнародні протекторати – це території, влада яких, погодившись на захист, зберігає самостійний міжнародний статус, але в деяких відносинах не має встановлених ознак державності» [149, с. 294]. З одного боку, навіть міжнародний протекторат належить до ширшої категорії залежних територій. З іншого боку, статус самих міжнародних протекторатів може змінюватись. Одним із найцікавіших, складних і, можливо, неоднозначних прикладів була ситуація з Марокко [149, с. 294-295].

Статус Марокко, яке загалом визнавалося державою, визначався комплексом договорів і капітуляцій, укладених з урахуванням Альхесираського Генерального акта (1906 р.). Потім на підставі Феського договору (1912 р.) над більшою частиною Марокко було встановлено французький протекторат. Найменший за розміром прибережний район був визнаний таким, що входить у сферу впливу Іспанії. Як впливає із відповідних договорів, а також із прецедентного права, Марокко залишалося державою і певні міжнародні зобов'язання могли покладатися на Марокко та Францію окремо [269, с. 25-27]. Можна стверджувати, що після припинення міжнародного протекторату діє принцип правонаступництва, а не *tabula rasa*. Проте менш ясно, чи можуть висновки, які застосовуються до правонаступництва щодо договорів, поширюватися на правонаступництво щодо відповідальності. У принципі, держава-протектор відповідає за свої власні дії в рамках протекторату і, як її представник у міжнародних зносинах, також за міжнародні правопорушення держави, що захищається [97, с. 648-

649]. Але за певних обставин відповідальність протекторату може породжувати правові наслідки. Міжнародні зобов'язання, що таким чином виникають, можуть продовжувати діяти навіть після скасування протекторату.

Незважаючи на особливу ситуацію Марокко та деяких інших територій, всі випадки міжнародного протекторату стосуються старого міжнародного права періоду, що передував деколонізації. Тому уявляється, що ситуація міжнародного протекторату не потребує окремої норми про правонаступництво, яка відрізняється від норми, яка застосовується до інших нових незалежних держав. Водночас такі випадки можуть враховуватися, коли йдеться про можливі винятки із правила про відсутність правонаступництва. У виняткових випадках акти міжнародного протекторату можуть бути прирівняні до актів автономних територіальних одиниць у складі держави-попередниці.

Справді, загальна норма відсутності правонаступництва повною мірою застосовується щодо нових незалежних держав. У літературі здебільшого визнається, що саме державі-попереднику, що продовжує існувати (у цьому випадку колоніальній і захищаючій державі), слід нести наслідки її власних міжнародно-протиправних діянь, вчинених до моменту правонаступництва [331, с. 2201]. Цей висновок підтверджується також прикладами з практики держав та практики національних судів [170, с. 172-184].

Зрозуміло, це також не перешкоджає застосуванню правила присвоєння за пунктом 2 статті 10 Статей про відповідальність держав до дій визвольного руху, якому вдається створити нову незалежну державу. Широке поняття повстанського чи іншого руху, безсумнівно, охоплює також визвольні рухи.

Більш складне питання може виникнути стосовно інших можливих винятків із загальної норми відсутності правонаступництва. Як було сміливо заявлено суддею Беджауї, ні про яке правонаступництво щодо колоніального порядку не може бути й мови без згоди наступника [114, с. 455-486]. Цей

висновок, зважаючи на все, знаходить підтвердження в практиці держав, нехай і обмеженої.

Крім низки рішень французьких судів, згаданих у зв'язку з присвоєнням діянь руху, єдиний інший відомий приклад – це приклад Намібії, який безпосередньо пов'язаний з обставинами здобуття незалежності Намібією в 1990 році. Варто зазначити, що у пункті 3 статті 140 Конституції Намібії 1990) передбачається, що дії південноафриканського уряду слід розглядати як дії нової Республіки Намібія: «Будь-які дії, вчинені відповідно до таких законів до дати здобуття незалежності Урядом, міністром чи іншою посадовою Південно-Африканською Республікою, вважаються вчиненими урядом Республіки Намібія або відповідним міністром або посадовою Уряду Республіки Намібія, за винятком таких дії згодом анулюються актом Парламенту» [41].

Сфера застосування цього положення була досліджена Високим судом Намібії у Справі *Mwanderinghi v. Minister of Defence, Namibia*, а також Верховним судом Намібії у Справі *Minister of Defence, Namibia v. Mwanderinghi*. Справа стосувалася вимоги про відшкодування шкоди, завданої громадянину Намібії, якого було поранено внаслідок стрілянини військовослужбовцями сил оборони Південної Африки у 1987 році. Високий суд погодився, що за загальним правилом «у міжнародному праві нова держава не несе відповідальності за делікти, вчинені її попередником» [250, с. 346], але у цій справі він дійшов висновку, що у пункті 3 статті 140 Конституції нова держава висловила свою згоду на присвоєння їй міжнародно-протиправних діянь, здійснених державою-попередницею [250, с. 354].

Згодом Верховний суд відхилив апеляцію і залишив у силі рішення Високого суду, знову пославшись на пункт 3 статті 140. Це правильно, незважаючи на посилення на проекти статей про відповідальність держав, а саме на положення, яке пізніше стало пунктом 1 статті 10 і який стосується лише правонаступництва урядів, але не держав.

На думку деяких авторів, пункт 3 статті 140 Конституції Намібії ілюструє принцип, що держава-наступниця завжди може погодитися взяти на себе зобов'язання, що впливають із міжнародно-протиправних діянь, вчинених державою-попередницею [166, с. 232]. Конституція Намібії та Справа *Mwadinghi v. Minister of Defence* згадуються також у доповіді Інституту міжнародного права 2015 року, в якій міститься наступний висновок: «Незалежно від суті цієї справи вона вказує на те, що від загальної норми міжнародного права можливі відступи» [332, с. 67].

Передача частини території держави (поступка). Остання категорія правонаступництва, у якому держава-попередниця продовжує існувати, має місце у разі передачі частини території держави. До цієї категорії, яка зазвичай називається «поступкою», належить ціла низка ситуацій, у яких частина території держави передається цією державою іншій державі. Вона може включати угоди про незначні коригування ліній кордону або обмін частинами територій між відповідними державами, але буває і так, що предметом передачі стають великі та густонаселені ділянки. Форма та умови такої передачі можуть варіюватися час від часу, наприклад практикувалися в минулому (до Другої світової війни) договори поступки територій за плату (наприклад, за умовами Договору про поступку Аляски 1867 року Росія продала свої північно-американські володіння Сполученим Штатам Америки за 7,2 мільйона дол. США; Договір про поступку Луїзіани 1803 року передбачав поступку Францією Луїзіани Сполученим Штатам за 15 мільйонів дол. США.) або добровільні безкоштовні поступки (наприклад, Договір між Бразилією та Уругваєм про зміну кордонів у районах Лагоа-Мірін та річки Жагуаран та про загальні принципи регулювання та судноплавства в цих районах (Ріо-де-Жанейро, 30 жовтня 1909 року) передбачає поступку без компенсації різних водойм, островів та острівців; добровільна безкоштовна передача Францією Сардинії Ломбардії за Договором між Францією та Сардинією про поступку Ломбардії). У зв'язку з цим важливо нагадати про те, що оскільки примусова передача території

заборонена з міжнародного права, такі випадки не регулюються Статтями про відповідальність держав.

Слід звернути увагу на те, що «державо-попередниця продовжує існувати після передачі чи поступки території, і на момент правонаступництва держава-наступниця уже існувала. Жодна нова держава не створюється» [337, пара. 72]. Цей випадок є ще одним очевидним прикладом застосування загального принципу відсутності правонаступництва. Відповідальність лежить на державі-попереднику.

На підтримку норми відсутності правонаступництва можна навести поступку Ельзасу-Лотарингії Франції за Версальським договором 1919 р. [28]. Згідно зі статтею 67 Версальського договору, до Франції переходили всі права на залізничні лінії в Ельзасі-Лотарингії, але не відповідальність за будь-які платежі. У Справі *Alsace-Lorraine Railway v. Ducreux Es-qualite* французький касаційний суд (Cour de Cassation) ухвалив, що Франція не пов'язана зобов'язаннями, що існували до правонаступництва, на підставі загального принципу міжнародного права про те, що держава не відповідає за діяння, які вона не робила [139, с. 1034]. Той самий метод був застосований франко-німецьким змішаним третейським судом у Справі *Levy проти Німеччини* [232, с. 726-890].

Можливі випадки, коли це питання регулюється договором, який передбачає відступлення. Наприклад, відповідно до Договору про мир з Італією 1947 р. Італія поступилася Греції Додеканезськими островами. У період їхньої окупації Італією (1912-1924 роки) та перебування під її суверенітетом (1924-1947 роки) було експропрійовано кілька об'єктів власності місцевих грецьких громадян. Відповідно до статті 38 мирного договору Італія була зобов'язана надати компенсацію особам, які постраждали внаслідок експропріації їхнього майна в період, коли острови перебували під її суверенітетом чи контролем [60].

Цей принцип було підтверджено франко-грецьким третейським судом у Справі про маяки (*Lighthouses Arbitration*, 1956 р.), а саме в рішеннях з двох

вимог, що їм розглядалися. У рішенні на вимогу № 11, у якій Франція вимагала від Греції (держави-наступниці щодо території) відшкодувати витрати, понесені французьким власником концесії під час будівництва двох нових маяків на Криті у 1903-1908 роках, суд ухвалив, що відповідальність за понесені збитки ділиться між французькою компанією та владою Криту та Османської імперії. Суд ухвалив, що Греція не повинна відповідати за ці діяння [233, с. 89]. Той самий висновок можна зробити з рішення на вимогу № 12-а, у якій Франція вимагала від Греції відшкодування збитків за діяння, вчинені владою Османської імперії (як держави-попередниці). Третейський суд ухвалив, що османська влада не вчинила будь-якого міжнародно-протиправного діяння. Проте при ухваленні рішення суд зазначив, що, навіть якби Османська імперія вчинила якесь протиправне діяння, відповідальність за нього не могла б бути покладена на Грецію. Відповідальність за свої власні діяння, вчинені до втрати частини своєї території, у такому разі несла Туреччина (держава-продовжувач Османської імперії): «Вирішальною датою явно служить термін припинення турецької відповідальності та настання грецької відповідальності в тому сенсі, що все, що мало місце до вирішальної дати і могло стати підставою для вимог щодо фірми-концесіонера, продовжує ставитися до відповідальності турецької держави» [233, с. 108]. Це рішення було прийнято з посиланням на «вирішальну дату», встановлену статтею 9 Протоколу XII до Договору про мир 1923 р.

Тим часом, у своєму рішенні на вимогу № 4 щодо податкових пільг, наданих грецькій судноплавній компанії та її судну згідно із законом, прийнятим місцевою владою Криту в 1908 році, третейський суд дійшов іншого висновку. Після офіційного входження острова до складу Греції 1913 року цей закон продовжував діяти. Французька компанія стверджувала, що надання пільг порушує її концесійні права. У цьому випадку третейський суд не посилався на Лозанський мирний договір, але ухвалив, що відповідальність Греції «могла виникнути лише внаслідок передачі відповідальності відповідно до норм звичаєвого права або загальних

принципів права, що регулюють правонаступництво держав загалом» [233, с. 90].

Потім суд визнав Грецію відповідальною за незаконні дії щодо французької компанії на Криті: «Суд єдино може дійти висновку, що Греція, прийнявши протиправну поведінку Криту в його недавньому минулому як автономну державу, зобов'язана як держава-наступниця взяти на себе фінансові наслідки порушення договору концесії» [233, с. 92]. Ця справа дійсно є підставою для можливих винятків із загальної норми відсутності правонаступництва також у ситуації поступки частини території. Подібне рішення було прийнято внутрішнім судом за багато в чому подібних обставин у зв'язку зі поступкою Егейських островів Греції [292, с. 70].

Звичайно, рішення на вимогу № 4 у Справі про маяки можна тлумачити по-різному. Поряд з характером дії, що триває є й інші особливі обставини, які можуть бути виправданням для передачі зобов'язань, що впливають із протиправних діянь держави-попередниці (що продовжує існувати), державі-наступнику. У рішенні по цій справі суд особливо підкреслює автономний статус території у складі Османської імперії. Іншим аспектом може бути прямий зв'язок між наслідками цього діяння та переданою територією. Останній аспект може мати навіть більше значення, якщо держава, що потерпіла, (потерпілий суб'єкт) вимагає не просто фінансового відшкодування, а відновлення у правах власності, що явно виходить за межі повноважень держави-попередниці після поступки відповідної території. У той же час цей можливий виняток є обмеженим, оскільки фінансова компенсація збитків, завданих до моменту правонаступництва, може бути витребована у держави-попередниці.

2.3. правонаступництво щодо міжнародно-правової відповідальності, коли держава-попередниця перестає існувати

Ситуації правонаступництва, коли держава-попередниця перестала існувати, включають об'єднання (але тут слід розрізняти включення та

злиття) та поділ держав. На відміну від розглянутих вище категорій правонаступництва, у якому загальна норма відсутності правонаступництва передбачає відповідальність держави-попередниці, цей сценарій представляє іншу проблему. Держава-порушниця більше не існує, але наслідки вчинених нею міжнародно-протиправних діянь продовжуються. Застосування загальної норми відсутності правонаступництва в такому разі означало б, що жодна держава не несе зобов'язання, що виникають із міжнародно-протиправних діянь. Таке рішення навряд чи узгоджується з цілями міжнародного права, які включають справедливе та розумне врегулювання спорів.

З одного боку, навіть у цих випадках правонаступництво держав не впливає на присвоєння міжнародно-протиправного діяння, скоєного до правонаступництва держав. Іншими словами, міжнародно-протиправне діяння як присвоювалося, так і продовжує присвоюється державі-попереднику. Однак, з іншого боку, правові наслідки діяння (зокрема зобов'язання щодо відшкодування) не зникають. У зв'язку з цим загальну норму відсутності правонаступництва слід замінити презумпцією правонаступництва щодо зобов'язань, які витікають з відповідальності держав. Зрозуміло, не йдеться про безумовне або абсолютне правонаступництво, оскільки презумпція такої передачі зобов'язань може бути підтверджена, спростована або скоригована за умовами угод, включаючи, у відповідних випадках, угоди про розподіл (спільне несення) таких зобов'язань.

Об'єднання держав. «Об'єднання держав» (Unification of States) означає ситуації, коли дві чи кілька держав об'єднуються і утворюють одну державу-наступник, незалежно від того, чи є держава-наступниця новою державою чи її суб'єктність тотожна суб'єктності однієї з держав, що об'єдналися. Ця ситуація відповідає категорії «об'єднання держав» (Uniting of States), яка використовувалася Комісією міжнародного права ООН у проектах статей про правонаступництво держав щодо договорів 1974 року та у проектах статей про правонаступництво держав щодо державної власності,

державних архівів та державних боргів 1981 року. Цей термін використовується у Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 року (ст. 31-33) та Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 року (ст. 16, 29 та 39).

У частині II статей про громадянство фізичних осіб у зв'язку з правонаступництвом держав передбачаються різні категорії правонаступництва держав, і прийнятий Комісією раніше термін “uniting of States” замінений на “unification of States”. На засіданні в ході сорок дев'ятої сесії Комісії Спеціальний доповідач на цю тему пан Микулка запропонував визначити поняття «об'єднання держав» як дві ситуації: «злиття двох держав в одну нову державу або поглинання однієї держави іншою відповідно до міжнародного права; зрозуміло, мова не може йти про анексію із застосуванням сили» [340, п. 39]. Відповідно, «об'єднання держав» може означати ситуацію об'єднання держав з метою створення нової держави, чії держави-попередники перестали існувати (т.зв. злиття), а також ситуацію включення однієї держави до складу іншої існуючої держави.

Цей же підхід був прийнятий Інститутом міжнародного права в його резолюції 2015 року, в якій передбачені дві окремі статті: стаття 13 (Злиття держав) та стаття 14 (Включення держави до іншої існуючої держави). Для обох гіпотез Інститут міжнародного права встановлює те саме правило, а саме: зобов'язання, які витікають з міжнародно-протиправного діяння, переходять до держави-наступнику.

У сучасній практиці прикладів об'єднання держав небагато, і вона не завжди послідовна – ці приклади включають деякі випадки в Африці, Азії, а також у Європі. Випадків злиття держав більше, ніж випадків включення.

Один із прикладів – Об'єднана Арабська Республіка, що виникла внаслідок об'єднання Єгипту та Сирії у 1958 році. Є три справи, у яких Об'єднана Арабська Республіка як держава-наступниця прийняла на себе відповідальність за зобов'язаннями, що виникли з міжнародно-протиправних

діянь, вчинених державами-попередниками. Всі ці справи стосувалися заходів, вжитих Єгиптом щодо майна західних компаній у контексті націоналізації Суецького каналу у 1956 році та націоналізації майнових об'єктів, що належали іноземним власникам. Перший випадок – Справа про націоналізацію Єгиптом компанії «Сосьєте фінанс'єр де Сюез», яка була врегульована угодою між Об'єднаною Арабською Республікою та цією приватною компанією 1958 р. Іншими словами, нова держава виплатила акціонерам компенсацію за діяння, вчинене державою-попередницею [185, с. 161-204]. Інший приклад – угода між Об'єднаною Арабською Республікою та Францією щодо відновлення культурних, економічних та фінансових відносин між цими двома державами 1958 р. Угода передбачала, що Об'єднана Арабська Республіка як держава-наступниця поверне власність та майно французьких громадян, вилучені Єгиптом, і що за будь-яку власність та майно, які не будуть повернуті, буде виплачено компенсацію [88]. Аналогічна угода була підписана у 1959 році між Об'єднаною Арабською Республікою та Сполученим Королівством.

Ще один цікавий приклад пов'язаний з об'єднанням В'єтнаму. Після ухвалення в 1954 році угоди про припинення військових дій між ворогуючими силами Франції та Демократичної Республіки В'єтнам [92]. В'єтнам був розділений «попередньою військовою демаркаційною лінією» на дві держави – Демократичну Республіку В'єтнам на півночі та Республіку В'єтнам на півдні. 30 квітня 1975 року збройним силам Тимчасового революційного уряду Республіки В'єтнам вдалося повалити перехідний уряд. Незабаром після цього відбулося спільне засідання нових Національних зборів Республіки В'єтнам (законодавчий орган) та Національних зборів Демократичної Республіки В'єтнам, на яких було ухвалено рішення про спільне проведення загальних виборів у масштабі всієї країни. Новообране Національні збори перейменували єдиний В'єтнам на Соціалістичну Республіку В'єтнам [276, с. 37]. Це приклад злиття двох держав-попередників та утворення держави-наступниці. Питання, таким чином,

полягає в тому, чи відбулася передача прав та обов'язків держав-попередників, а саме Північного В'єтнаму та Південного В'єтнаму, Соціалістичній Республіці В'єнам як державі-наступнику.

Свого часу південно-в'єнамський уряд експропріював кілька об'єктів власності, які належали американським інвесторам і були залишені ними, коли їм довелося поспіхом втекти з держави незадовго до 30 квітня 1975 року [181, с. 28]. За підсумками проведених перевірок Комісія Сполучених Штатів Америки із міжнародних претензій оцінила загальну вартість експропрійованого майна у 99 мільярдів дол. США плюс відсотки [181, с. 36]. Тим часом 30 квітня 1975 року на підставі ухвали міністра фінансів в американських банках були частково заморожені активи Республіки В'єнам. З метою врегулювання цих претензій 28 січня 1995 року єдиний В'єнам та Сполучені Штати уклали угоду про одноразову компенсацію. Відповідно до цієї угоди В'єнам обіцяв виплатити в повному обсязі компенсацію за вимогами національних осіб США, тобто прийняв на себе повну відповідальність за протиправні дії з експропріації, вчинені його державою-попередницею [101; 226, с. 266-268]. Сполучені Штати Америки, своєю чергою, мали розблокувати активи Південного В'єтнаму в американських банках на суму 240 мільйонів доларів США.

Серед інших прикладів злиття держав – випадки об'єднання Танзанії та Ємену. Єменська Арабська Республіка (Північний Ємен) і Народно-Демократична Республіка Ємен (Південний Ємен) злилися воєдино 26 травня 1990 року, утворивши єдину державу, що називається Єменською Республікою.

Танганьїка і Занзібара, на той час дві нові незалежні держави, об'єдналися в 1964 році, створивши нову Республіку Танзанія. Ні в тому, ні в іншому випадку не вдалося знайти заяви від імені держав-наступниць щодо правонаступництва щодо відповідальності держав-попередників. Єдина заява, зроблена обома державами, стосувалася правонаступництва щодо договорів. У листі на ім'я Генерального секретаря ООН від 19 травня 1990

року Ємен підтвердив, що «всі договори та угоди, укладені Єменською Арабською Республікою або Народно-Демократичною Республікою Ємен з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до міжнародного права залишатимуться чинними» [90, с. 280]. Танзанія також заявила, що всі договори, укладені її попередниками, зберігають повну силу та дію «в межах території, на яку поширювалась їхня дія в момент укладання, та відповідно до принципів міжнародного права» [321, с. 24].

Включення однієї держави до іншої існуючої держави. Зовсім інша справа – возз'єднання Німеччини. Підписаний 31 серпня 1990 року Договір між Німецькою Демократичною Республікою та Федеративною Республікою Німеччини про встановлення єдності Німеччини передбачав об'єднання двох держав до 3 жовтня 1990 року [26]. Відповідно до статті 1 договору Німецька Демократична Республіка припинила своє існування як незалежна держава та її територія у складі п'яти земель була включена до вже існуючої Федеративної Республіки Німеччини. У статті 1 Договору про встановлення єдності Німеччини передбачено, що «після приєднання Німецької Демократичної Республіки до Федеративної Республіки Німеччини ... землі [Німецької Демократичної Республіки] стають землями Федеративної Республіки Німеччини». Возз'єднання двох частин Німеччини зазвичай сприймається як «об'єднання» держав. Однак це не було злиттям, оскільки жодної нової держави в результаті не виникло [171, с. 85]. Тут мала місце інтеграція однієї держави до складу іншої, вже існуючої держави, яка стала продовжувачем її правосуб'єктності з міжнародного права [192, с. 33]. Федеративна Республіка Німеччини, що існувала до входження до її складу земель Німецької Демократичної Республіки, продовжила своє існування і після об'єднання [171, с. 85].

Пункт 1 статті 24 Договору про встановлення єдності Німеччини говорить: «Вимоги та зобов'язання, що впливають із монополії зовнішньої торгівлі та валютної монополії або з виконання інших державних функцій Німецької Демократичної Республіки у її відносинах із зарубіжними

державами та Федеративною Республікою Німеччини і не погашені на момент набрання чинності рішенням про приєднання, підлягають врегулюванню під керівництвом та наглядом федерального міністра фінансів».

У доктрині це положення розглядається як те, що Федеративна Республіка Німеччина визнає вимоги третіх держав щодо «вимог і зобов'язань», що впливають з «виконання державних функцій» Німецькою Демократичною Республікою [171, с. 86]. При цьому думки, як і раніше, розходяться в питанні про те, чи передбачає це положення також прийняття Федеративною Республікою Німеччини на себе зобов'язань, що впливають із міжнародно-протиправних діянь, вчинених Німецькою Демократичною Республікою. Деякі автори, які підтримують тлумачення цього положення як такого, що поширюється на такі зобов'язання [263, с. 381]. Інші автори, навпаки, тлумачать це положення як таке, що не зачіпає питання про правонаступництво щодо зобов'язань, що впливають зі скоєння міжнародно-протиправних діянь, і вважають, що це положення застосовується лише до «міжнародних контрактних зобов'язань» [273, с. 477].

Особливе питання, яке виникло у зв'язку з об'єднанням Німеччини, полягало в тому, чи Федеративна Республіка Німеччина відповідає за зобов'язаннями, що стосуються реституції та компенсації за дії Німецької Демократичної Республіки з експропріації та націоналізації, вчинені нею в період після 1949 року до моменту об'єднання [163, с. 834]. Це питання було розглянуто у рішенні федерального адміністративного суду (Bundesverwaltungsgericht) від 1 липня 1999 року. У цій справі суд не погодився з тим, що Федеративна Республіка Німеччина несе відповідальність за зобов'язаннями, що впливають з міжнародно-протиправних діянь, що полягали у відчуженні Німецької Демократичної Республіки нерухомого майна у голландського громадянина. Водночас суд зазначив, що невиконане зобов'язання Німецької Демократичної Республіки

щодо виплати компенсації потерпілій особі відтепер перейшло до держави-наступниці, оскільки вилучене майно тепер є частиною «об'єднаної» Німеччини. Суд також заявив, що зобов'язання держави-наступниці обмежується виплатою компенсації і не поширюється на відновлення права власності. Таким чином, «ця вимога була зрештою відхилена судом на тій підставі, що потерпілий голландський підданий раніше вже отримав певну компенсацію за своє втрачене майно від [Німецької Демократичної Республіки]. Оскільки у потерпілої сторони не було підстав для пред'явлення вимоги у зв'язку з експропріацією до [Німецької Демократичної Республіки] до моменту правонаступництва, суд просто ухвалив, що вимога потерпілого до Федеративної Республіки Німеччина після правонаступництва також не має підстав» [171, с. 90]. Це рішення передбачає виняток із традиційної концепції відсутності правонаступництва. Воно, на нашу думку, підтверджує, що правонаступництво поширюється на зобов'язання виплатити компенсацію, але не на саме протиправне діяння.

Обов'язок виплатити компенсацію в рамках зобов'язань, що впливають із міжнародно-протиправних діянь держави-попередниці (у даному випадку Німецької Демократичної Республіки), може виникнути з угоди про врегулювання претензій із третьою державою або бути підтверджена такою угодою.

Прикладом такої угоди стала Угода 1992 року між Федеративною Республікою Німеччина та Сполученими Штатами Америки щодо порядку врегулювання деяких майнових претензій. Сума угоди становила до 190 мільйонів дол. США, а розмір первісного платежу 160 мільйонів дол. США (ст. 2). Стаття 1 Угоди гласила: «Ця угода стосується вимог національних осіб Сполучених Штатів Америки (включаючи фізичні та юридичні особи), що впливають із будь-яких актів націоналізації, експропріації, втручання або відчуження в іншій формі майна національних осіб Сполучених Штатів Америки або вжиття спеціальних заходів щодо такого майна до 18 жовтня 1976 року та охоплюваних Програмою Сполучених Штатів Америки за

претензіями до Німецької Демократичної Республіки, заснованої публічним законом Сполучених Штатів Америки 94-542 від 18 жовтня 1976 року» [87].

Ще один приклад – включення Сінгапуру до Малайської Федерації. 9 липня 1963 року Сполучене Королівство Великої Британії та Малайська Федерація, Північне Борнео, Саравак та Сінгапур підписали Угоду, що стосується Малайзії. Малайська Федерація на той час вже була незалежною державою: вона здобула незалежність 31 серпня 1957 року. 16 вересня 1963 року до неї приєдналися держава Сінгапур та британські залежні території Сабах (Північне Борнео) та Саравак, і вона стала Малайзією [49, п. 102]. Хоча Сінгапур іменувався «державою Сінгапур», він, як і раніше, був територією Сполученого Королівства Великої Британії. У додатку А до Угоди, під назвою «Білль про Малайзію», визнавалося правонаступництво щодо відповідальності – воно було передбачено у статті 76 (Правонаступництво щодо прав, зобов'язань та обов'язків): «1) Усі права, зобов'язання та обов'язки щодо будь-якого питання, що безпосередньо перед днем незалежності Малайзії входило до сфери відповідальності уряду штату Борнео або уряду Сінгапуру, але яке в цей день стало відповідальністю федерального уряду, з цього дня переходять до Федерації, якщо федеральний уряд та уряд штату не домовляться про інше».

У резолюції Інституту міжнародного права 2015 року містяться дві статті щодо об'єднання держав. У статті 13 розглядається випадок «злиття держав», а у статті 14 – випадок «включення однієї держави до складу іншої існуючої держави». У цій резолюції категорія «злиття держав» означає випадки, коли об'єднуються дві чи кілька держав, утворюючи цим одну державу-наступника, а держава-попередниця внаслідок такого об'єднання перестає існувати. Під «включенням однієї держави до іншої існуючої держави» розуміється ситуація, коли одна з держав-попередників продовжує існувати. У разі включення однієї держави в іншу існуючу державу перестає існувати лише перша держава-попередниця. Її наступником є існуюча держава, суб'єктність якої при цьому залишається незмінною. В обох статтях

міститься висновок про те, що права та зобов'язання, що виникають з міжнародно-протиправного діяння, яке було вчинено державою-попередницею або від якої держава-попередниця постраждала, переходять до держави-наступниці незалежно від того, чи перестала існувати сама держава-попередниця чи вона продовжує існувати.

Хоча ми не знайшли відповідних прикладів правонаступництва держав щодо міжнародної відповідальності у контексті об'єднання держав (як злиття, так і включення), у працях юристів майже не висловлюється сумнівів щодо правонаступництва за зобов'язаннями, що впливають із міжнародно-протиправних діянь держави-попередниці або держав-попередників [150, с. 357; 329, с. 219-220]. У зв'язку з цим доречним погодитися з презумпцією того, що зобов'язання, що впливають із міжнародно-протиправного діяння держави-попередниці, переходять до держави-наступниці, якщо зацікавлені держави (включаючи потерпілу державу) не домовляться про інше.

Поділ держави. Категорія поділу держави є останньою і, можливо, найважливішою проблемою для традиційної норми відсутності правонаступництва. Поділ має місце, коли держава-попередниця розпадається і припиняє своє існування і частини її території утворюють дві або кілька держав. Є багато прикладів поділу держави у різних регіонах, зокрема в Африці, Європі та Латинській Америці. Серед них: поділ Великої Колумбії (1829-1831 роки), розірвання унії між Норвегією та Швецією (1905 рік), припинення існування Австро-Угорської імперії (1918 рік), припинення існування Федерації Малі (1960 рік), поділ Об'єднаної Арабської Республіки (рік) та поділ Федерації Родезії та Ньясаленда (1963 рік). Однак приклади, за якими можна було б судити про практику держав у зв'язку з правонаступництвом за зобов'язаннями з міжнародно-протиправних діянь, скоєних державою-попередницею до правонаступництва, менш численні.

Рання практика, крім розпаду Великої Колумбії 1831 року, не підтримує принцип правонаступництва. Сучасна практика держав, яка нехай і не дуже часто має місце, навпаки, допускає відмову від суворого та

автоматичного застосування принципу відсутності правонаступництва. Згідно з справедливою думкою, що висловлюється в доктрині і розділяється Спеціальним доповідачем Комісії міжнародного права ООН, суворе «застосування принципу відсутності правонаступництва в контексті поділу держави повністю суперечило б самій ідеї справедливості». Як справедливо зазначає П. Дамберрі, «у такому разі потерпіла третя держава опиниться в ситуації, коли їй нема з кого вимагати компенсацію за шкоду, заподіяну їй внаслідок вчинення міжнародно протиправного діяння. Крім того, подібні наслідки дій держави-попередниці будуть вигідні державі-наступнику (державам-наступникам)» [171, с. 104]. Але це не означає схвалення зворотного підходу, що передбачає автоматичну передачу всіх зобов'язань, що випливають із відповідальності держави-попередниці, всім новим державам-наступникам. Питання, чи можуть зобов'язання, які витікають з міжнародно-протиправних діянь, передаватися державі-наступнику, залежить від обставин кожного конкретного випадку.

Одним із прикладів з ранньої практики є розпад Колумбійського союзу (1829-1831 роки), після якого Сполучені Штати Америки закликали до відповідальності три держави-наступниці (Венесуелу, Колумбію, яка в той час іменувалася Новою Гранадою, та Еквадор). Це спричинило укладення угод про виплату компенсації за незаконне присвоєння американських морських суден. Усі три держави-наступниці погодилися визнати і розділити між собою зобов'язання щодо виплати компенсації у зв'язку зі збитками, про які заявили США. Кожна з цих держав (Венесуела в 1852 році, Нова Гранада/Колумбія в 1857 році та Еквадор в 1862 році) підписала зі Сполученими Штатами окремий договір, за яким вони погодилися розділити між собою відповідальність пропорційно своїм часткам в національному боргу Колумбійського союзу [260, с. 158]. Розділ боргу було зроблено на підставі Боготської конвенції, яку 23 грудня 1834 р. підписали Нова Гранада і Венесуела і до якої 17 квітня 1857 р. приєднався Еквадор. За умовами цих угод зобов'язання було поділено в наступній пропорції: Нова Гранада 50

відсотків, Венесуела 28,5 відсотка та Еквадор 21,5 відсотка [39].

У статті 1 договору між Сполученими Штатами Америки та Венесуелою передбачається, що Венесуела зобов'язується виплатити Сполученим Штатам Америки певну суму за незаконні дії, вчинені щодо цих судів. З історичного контексту цього договору випливає, що конфіскація судів мала місце у той час, коли Венесуела була частиною Колумбійського союзу; як наслідок, Венесуела зобов'язалася виплатити частину відшкодування за шкodu, заподіяну першою державою. На відміну від договору з Венесуелою, угода, укладена у 1862 році між Сполученими Штатами Америки та Еквадором з метою «залагодити претензії громадян зазначених Штатів до Еквадору» і навпаки, не дає чіткої відповіді на питання про передачу відповідальності. Цією угодою було лише засновано тимчасову комісію для врегулювання претензій від імені «корпорацій, компанії чи індивідів» щодо двох відповідних держав [329, с. 21-75]. В ухвалі у справі про шхуну «Меканік» комісія, заснована на підставі вищезгаданої угоди між США та Еквадором, зобов'язала Еквадор виплатити 21,5 відсотка від суми, що належить як компенсацію за протиправне діяння, відповідальність за яку несли Колумбія [133, с. 108-114].

Інший приклад – Об'єднана Арабська Республіка, створена в результаті об'єднання Єгипту та Сирії у 1958 році. Об'єднана Арабська Республіка проіснувала лише до 1961 року, коли Сирія вийшла зі складу єдиної держави. Після розпаду Єгипет як одна з двох держав-наступниць уклав угоди з іншими державами (наприклад, з Італією у 1965 році, Швецією у 1972 році, Сполученим Королівством Великої Британії у 1972 році та Сполученими Штатами Америки у 1976 році) про компенсацію іноземним національним особам, чиє майно було націоналізовано Об'єднаною Арабською Республікою (державою-попередницею) у період 1958-1961 років [130]. Інші види угод були укладені Арабською Республікою Єгипет також зі Швейцарією (1964 р.), Ліваном (1964 р.), Данією (1965 р.), Грецією (1966 р.) і Нідерландами (1971 р.). Всі ці угоди надавали іноземним національним

особам можливість стягнення компенсації у розмірі 65 відсотків (50 відсотків у випадку Нідерландів) від суми, яка їм належала б за законами Об'єднаної Арабської Республіки [171, с. 110]. Варто звернути увагу і ще на один аспект: здається, не викликає сумніву той факт, що учасники цих угод, хай і імпліцитно, керувалися застереженням про «територіальне обмеження» з метою поширити відповідальність лише на ті активи, які перебували на території держави, яка підписала угоду, а саме Єгипту [332, с. 56].

Більш недавні приклади з практики держав пов'язані з розподілом Чехословаччини та Югославії. Розпад Чехословаччини 1 січня 1993 року майже одноголосно визнається випадком поділу держави. Розподіл Чехословаччини відбувся за згодою та навіть відповідно до її конституції. Перед поділом і чеський, і словацький національні парламенти заявили про готовність прийняти на себе права та зобов'язання, що впливають із міжнародних договорів держави-попередниці [34]. Більше того, у статті 5 Конституційного закону № 4/1993 було заявлено: «Чеська Республіка приймає на себе права та зобов'язання Чеської та Словацької Федеративної Республіки з міжнародного права, що існували на момент припинення її існування, за винятком зобов'язань, пов'язаних із територією, що перебувала під суверенітетом Чеської та Словацької Федеративної Республіки, але не під суверенітетом Чеської Республіки» [34].

Можливо, найважливішим судовим рішенням на користь передачі відповідальності було рішення Міжнародного суду у Справі Габчиково-Надьмарош (Угорщина/Словаччина). Щодо міжнародної відповідальності Словаччини Суд заявив таке: «Згідно з преамбулою до спеціальної угоди, сторони домовилися про те, що єдиною державою-наступницею Чехословаччини щодо прав та обов'язків, що стосуються проекту «Габчиково-Надьмарош» є Словаччина. Таким чином Словаччина може бути зобов'язана виплатити компенсацію не тільки у зв'язку зі своєю протиправною поведінкою, а й у зв'язку з протиправною поведінкою Чехословаччини, та має право отримати компенсацію за шкоду, заподіяну

Чехословаччині, а також їй самій внаслідок протиправної поведінки Угорщини» [190, para. 151].

Незважаючи на згадану ним спеціальну угоду між Угорщиною та Словаччиною, Суд таким чином визнає правонаступництво щодо вторинних зобов'язань (зобов'язань із відповідальності) та вторинних прав, що впливають із протиправних діянь. Звісно, тут не заперечується роль спеціальної угоди. Однак вона не була ідеальною угодою, яка охоплювала всі питання правонаступництва та відповідальності, які залишалися предметом розбіжностей. Наприклад, Угорщина, яка вважала, що Словаччина не може вважатися відповідальною за порушення договірних зобов'язань та зобов'язань за міжнародним звичаєвим правом, які присвоюються лише Чехословаччині, якої більше не існувало, водночас наполягала, що такі порушення «породили ряд вторинних зобов'язань, а саме зобов'язання відшкодувати збитки, заподіяні протиправними діями», і що «ці вторинні зобов'язання були анульовані зі зникненням Чехословаччиною» [171, с. 114]. Це означає, що можна зробити висновок про те, що йшлося не про відповідальність Чехословаччини як такої, а про вторинні зобов'язання, що виникли з протиправних діянь і збереглися після дати правонаступництва. Крім того, аргументи Угорщини були засновані на виключенні із загального принципу відсутності правонаступництва. Як підкреслив П. М. Дюпуї, повірений з боку Угорщини: «Словаччина послідовно стверджує, що вона стала правонаступником Чехословаччини за Договором 1977 року і таким чином є учасником цього договору... Якщо слідувати логіці словацької сторони, це, зрозуміло, дає достатні підстави для встановлення її відповідальності, якщо відмовитися від застосування загального принципу, згідно з яким правонаступництва у питаннях міжнародної відповідальності не існує, але з цього останнього принципу є один виняток. Цей виняток діє, коли держава приймає та продовжує незаконні дії свого попередника» [172, с. 372].

Крім того, цікаво відзначити, що Словаччина також заперечувала проти

свого правонаступництва щодо відповідальності Чехословаччини. Словаччина переважно посилалася на норми про правонаступництво держав щодо договорів. Проте вона коротко торкнулася і питання правонаступництва щодо відповідальності. Вона нагадала про «широко визнану ідею відсутності правонаступництва щодо деліктної відповідальності», пославшись на роботу Монье і вказавши на «практично одностайну думку, яка існує в доктрині» з цього питання [184].

Це означає, що Суд повинен був вирішити питання про відповідальність, незважаючи на суперечливі заяви сторін у цьому спорі. У зв'язку з цим видається, що роль презюмованої згоди (у спеціальній угоді) годі було переоцінювати. Хоч би якою важливою була ця угода, у справі були й інші значущі обставини. Серед них – той факт, що Договір 1977 року [24, с. 211] встановлював територіальний режим, – аргумент, який відстоювала Словаччина, заперечувала Угорщина і з яким зрештою погодився Міжнародний Суд. Справді, наявність тісного зв'язку між міжнародно-протиправним діянням або його наслідками та територією є ще одним фактором. І останнє, але не менш важливе, полягає в тому, що ця справа стосується також дій, вчинених у 1992 році (тобто до моменту правонаступництва) владою однієї з республік у складі Чехословацької Федерації, яка згодом стала незалежною та суверенною Словацькою Республікою.

Ще більш складними, ніж у Чехословаччині, були проблеми, що виникли у зв'язку з правонаступництвом держав після розпаду колишньої Югославії, який супроводжувався багаторічними збройними конфліктами. Як вірно зауважує К. В. Громовенко, «сучасне міжнародне право передбачає фундаментальну відповідальність кожної окремої держави за забезпечення правових стандартів під час збройних конфліктів як всередині країни, так і за її межами» [13, с. 102].

Однією з причин цього стало те, що 1992 року Союзна Республіка Югославія (Сербія та Чорногорія) проголосила себе продовжувачем

Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія. Проте інші колишні югославські республіки із цим не погодилися. У своїх резолюціях, ухвалених у вересні 1992 року, Рада Безпеки та Генеральна Асамблея також відмовилися визнавати Союзну Республіку Югославію державою-продовжувачем [276]. Арбітражна комісія (Комісія Бадінтера) зайняла таку саму позицію. У результаті в 2000 році Союзна Республіка Югославія змінила свою позицію, коли подала заявку про прийом до членів Організації Об'єднаних Націй як нової держави.

За рекомендацією Комісії Бадінтера держави-наступниці колишньої Югославії повинні були врегулювати всі спірні питання щодо правонаступництва держав на основі угоди. Угода з питань правонаступництва була укладена 29 червня 2001 року. Як зазначалося в її преамбулі, Угода була досягнута після переговорів «з метою виявлення та визначення справедливого розподілу між ними прав, обов'язків, активів та пасивів колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія». Слід зазначити, що у статті 2 додатка F до Угоди розглядаються питання міжнародно-протиправних діянь проти третіх держав до дати правонаступництва: «Усі претензії до Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, які іншим чином не охоплюються цією Угодою, розглядаються Постійним об'єднаним комітетом, заснованим згідно зі статтею 4 цієї Угоди. Держави-наступниці інформують одна одну про всі такі претензії до Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія».

З цього положення можна зробити висновок про те, що зобов'язання держави-попередниці не зникли просто внаслідок розділу Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія [171, с. 121]. Крім того, у статті 1 додатка F розглядається питання щодо порядку переходу прав вимоги від держави-попередниці до держав-наступниць: «Усі права та інтереси, що належали [Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія] та які не охоплені інакше цією Угодою (включаючи, але не обмежуючись цим, патенти, товарні знаки, авторські права, роялті та права вимоги та боргові

зобов'язання [Соціалістичної Федеративної]), розподіляються серед держав-наступниць з урахуванням пропорцій, встановлених для поділу фінансових активів Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія у додатку С до цієї Угоди».

Питання про прийняття державою-наступницею відповідальності за протиправні діяння, вчинені державою-попередницею, обговорювалося під час розгляду Справи про застосування Конвенції про геноцид (Хорватія проти Сербії) [106]. Незважаючи на те, що Суд відхилив заяву Хорватії та зустрічну заяву Сербії на тій підставі, що відсутній елемент навмисного геноциду (*dolus specialis*), його рішення, здається, стало останнім судовим висловлюванням на користь доказу у тому, що відповідальність держави може наступити в порядку правонаступництва.

Міжнародний Суд нагадав, що у своєму рішенні від 18 листопада 2008 року він ухвалив, що має юрисдикцію для винесення рішення за заявою Хорватії щодо діянь, вчинених з 27 квітня 1992 року, тобто з того дня, коли Союзна Республіка Югославія почала існувати як окрема держава і стала в порядку правонаступництва учасником Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (далі – Конвенція про геноцид), але відклала рішення про свою юрисдикцію щодо зазначених у заяві порушень Конвенції, вчинених до цієї дати. У своєму рішенні 2015 року Суд спочатку зазначає, що до 27 квітня 1992 року Союзна Республіка Югославія не могла бути пов'язана зобов'язаннями Конвенції про геноцид, навіть як держава в процесі утворення, що було основним аргументом Хорватії.

Суд, однак, приймає до уваги альтернативний аргумент, висунутий заявником під час усного слухання у березні 2014 року, – про те, що Союзна Республіка Югославія (і згодом Сербія) могла стати наступником Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія щодо відповідальності за порушення Конвенції, вчинені до цієї дати. В обґрунтування свого твердження про те, що Союзна Республіка Югославія стала наступником Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія щодо відповідальності,

Хорватія представила два окремі аргументи. По-перше, вона стверджувала, що це правонаступництво є наслідком застосування принципів загального міжнародного права щодо правонаступництва держав [106, с. 107]. Як обґрунтування Хорватія послалася на рішення третейського суду у Справі про маяки (Lighthouses Arbitration), в якому говориться, що відповідальність держави може перейти наступнику, якщо обставини справи вказують на те, що держава-наступниця несе відповідальність за порушення держави-попередниці. Як зазначив у своєму виступі виступ адвоката Хорватії професор Дж. Кроуфорд: «Ми говоримо, що норма правонаступництва може мати місце у особливих обставинах, якщо це виправдано. Немає загальної норми правонаступництва щодо відповідальності, але немає і загальної норми, яка виключає її» [106, с. 108]. По-друге, Хорватія стверджувала, що Союзна Республіка Югославія у своїй заяві від 27 квітня 1992 року вказала, що «вона є наступником не лише щодо договірних зобов'язань Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, а й щодо відповідальності Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія за порушення цих договірних зобов'язань» [106, с. 107].

Суду не довелося виносити рішення щодо правонаступництва у зв'язку з тим, що заява Хорватії була відхилена на першому етапі розгляду за потрібним критерієм: «Суду необхідно буде вирішити: 1) чи справді дії, на які посилається Хорватія, мали місце; і якщо вони мали місце, чи суперечать вони Конвенції; 2) якщо так, то чи могли ці дії бути присвоєні Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія в той час, коли вони сталися, і спричинити її відповідальність; і 3) якщо вони спричинили відповідальність Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, чи є Союзна Республіка Югославія наступником щодо цієї відповідальності» [106, с. 108]. Проте, суд не відкинув і таким чином прийняв альтернативний аргумент Хорватії щодо його компетенції щодо діянь, вчинених до 27 квітня 1992 року.

Цікаво відзначити, що Сербія, при тому, що вона відкидала докази Хорватії, також стверджувала, що всі питання правонаступництва щодо прав

та зобов'язань Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія регулюються Угодою з питань правонаступництва (2001 рік), яке встановлює процедуру розгляду неврегульованих претензій до Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія. Це, зважаючи на все, підтверджує думку про значущість Угоди 2001 року та додатку F до неї для врегулювання питань правонаступництва щодо відповідальності держав.

Проблеми, пов'язані з позовами окремих осіб, які постраждали внаслідок поділу Югославії, стали підставою для розгляду в національних судах держав-наступниць Словенії та Хорватії, і згодом деякі з цих позовів надійшли на розгляд Європейського суду з прав людини. Декілька спорів виникло у зв'язку з діями Федеральної митної інспекції Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія на території нинішньої Словенії та діями Федеральної інспекції з контролю за валютними операціями у Хорватії [335, с. 265]. Наслідки цих дій або судові провадження у зв'язку з ними продовжилися після дати правонаступництва. Першою подібною справою став цивільний позов, поданий проти Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, інші позови були висунуті проти Словенії та Хорватії відповідно. Словенські суди та Європейський суд з прав людини визнали, що належною юридичною основою для врегулювання цих справ є додаток F або додаток C (фінансові активи та зобов'язання) Угоди з питань правонаступництва.

Враховуючи наведені вище міркування та приклади з практики, а також думки, що висловлюються у працях юристів, можна дійти висновку про те, що у випадках поділу держави зобов'язання, що впливають із міжнародно-протиправного діяння, не зникають і, як правило, переходять до однієї чи кількох держав-наступниць. Однак менш ясно, до кого з держав-наступниць вони переходять і якою мірою ці держави будуть пов'язані з такими зобов'язаннями.

У пункті 1 статті 15 (Поділ держави) резолюції Інституту міжнародного права пропонується відносно недвозначне рішення: «Коли держава

розпадається і припиняє своє існування і частини її території утворюють дві або кілька держав-наступниць, права або зобов'язання, що випливають із міжнародно-протиправної дії, щодо якої держава-попередниця є суб'єктом або потерпілою державою, переходять з урахуванням обов'язку провести переговори та відповідно до обставин, зазначених у пунктах 2 і 3 цієї статті, до однієї, кількох або всіх держав-наступниць» [337, с. 565]. У цій статті просто йдеться про те, що зобов'язання переходять до однієї, кількох чи всіх держав-наступниць. Оскільки в ній нічого не йдеться про угоди, все, що залишається, – це обов'язок провести переговори та врахувати відповідні обставини, щоб визначити, яка з держав-наступниць стане носієм прав чи зобов'язань. Ці відповідні фактори включають: існування прямого зв'язку між наслідками міжнародно-протиправного діяння та територією чи населенням держави-наступниці чи держав-наступниць; і той факт, що суб'єкт міжнародно-протиправного діяння був органом держави-попередниці, який згодом став органом держави-наступниці [337, пара. 2, 3].

Погоджуючись із презумпцією передачі зобов'язань від держави-попередниці до держави- або держав-наступниць, на нашу думку, особливу роль відіграють укладені між сторонами угоди. Слід нагадати про те, що можна виділити різні категорії угод, а саме: угоди між державою-попередницею і державою-наступницею (угоди про передачу), угоди між державами-наступницями та потерпілою державою (угоди про претензії) та угоди, за допомогою яких держави-наступниці домовляються між собою про спільне несення та врегулювання наслідків міжнародно-протиправних діянь держави-попередниці. Принцип *pacta tertiis* застосовується відповідним чином.

Що стосується факторів, які слід враховувати щодо носія зобов'язань, то аналіз практики держав також свідчить на користь обліку обох факторів: зв'язку з територією та перетворення органу держави-попередниці на орган однієї з держав-наступниць. Ідея обліку обох критеріїв знаходить підтримку у Справі про проект Габчиково-Надьмарош. У цьому випадку відбувся поділ

федерації із двох частин з урахуванням консенсусу. Крім того, протиправне діяння полягало у порушенні двостороннього договору про створення певного територіального режиму. Проте випадки розпаду Колумбії та Югославії породили складніші проблеми. Отже, вважаємо, ці випадки наголошують на важливості укладання угод з метою розподілу між державами-наступниками зобов'язань, які витікають з відповідальності.

З урахуванням вищесказаного, слід уточнити, що передача зобов'язань може відбуватися як за згодою, так і за її відсутності. Як мінімум держави-наступниці повинні добросовісно домовлятися між собою та з потерпілою державою. Вищезгадані обставини, безумовно, мають значення, але не є єдиними можливими факторами. У тих випадках, коли територіальний зв'язок відсутній, розподіл зобов'язань щодо відшкодування (зокрема, компенсації) може здійснюватися у справедливих частках, що відповідають часткам у державній власності та державних боргах. Крім того, слід враховувати інші фактори, такі як характер та форма відшкодування. Це може включати ситуації, за яких, через природу реституції, тільки одна конкретна держава-наступниця має можливість зробити таку реституцію.

РОЗДІЛ 3. ПИТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА НА БОЦІ ПОСТРАЖДАЛОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Питання відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням, вчиненим проти держави-попередниці, коли держава-попередниця продовжує існувати

В цьому розділі розглянуті питання відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням, яке було вчинено проти держави-попередниці та збитки від якої не було відшкодовано державі-попередниці в повному обсязі до моменту правонаступництва держав. Іншими словами, основна увага приділена випадкам, коли правонаступництво держав відбувається на боці потерпілої держави або потерпілих держав. Як і в другому розділі, в якому було розглянуто випадки міжнародно-протиправних діянь, вчинених самою державою-попередницею, ці проблеми будуть проаналізовані в контексті різних категорій правонаступництва держав.

Звичайно, важлива різниця між питанням про правонаступництво щодо права на відшкодування та питанням про правонаступництво щодо зобов'язань, що впливають із відповідальності держав, полягає в тому, що право на відшкодування – це лише наслідок міжнародно-протиправного діяння відповідальної держави. Ця держава (та її протиправне діяння) залишається тією самою і не зачіпається територіальними змінами, що тягнуть за собою правонаступництво держав [171, с. 312]. Крім того, на деякі вимоги може впливати застосування норми про національність (державну належність) вимог (стаття 44 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії) або норм, що стосуються множинності потерпілих держав (стаття 46 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії). Тому питання можливості передачі прав буде досліджено окремо від питання можливості передачі зобов'язань.

Зважаючи на той факт, що міжнародна правосуб'єктність держави-

попередниці, що продовжує існувати, зберігається, незважаючи на втрату частини території, і держава-наступниця (або держави-наступниці) з'являється поруч із цією державою (наприклад, відділення Пакистану від Індії 1947 року; відділення Бангладеш від Пакистану у 1971 році; вихід Еритреї з Ефіопії у 1991 році; серія відділень, що послідували за розпадом Союзу Радянських Соціалістичних Республік у 1991 році; відділення Чорногорії від Сербії у 2006 році; утворення Південного Судану внаслідок відокремлення від Судану у 2011 році), проблеми, що виникають у цьому випадку мають інший характер, ніж ті, що мають місце у випадку, коли держава-попередниця перестає існувати, і в результаті з невіршеними проблемами, що виникли внаслідок міжнародно-протиправного діяння проти держави-попередниці, доводиться мати справу одній державі-наступниці або державам-наступникам.

Загалом визнається, що правонаступництво держав не торкається права держави-попередниці, що продовжує існувати, вимагати відшкодування від держави-порушниці за її діяння, вчинені до моменту правонаступництва держав [301, с. 354; 248, с. 67]. Така вимога ґрунтується на загальнозастосовуваних нормах щодо відповідальності держав. У принципі ця теза вірна. Однак вона не відповідає на всі питання, що виникають у ситуаціях, коли шкода, заподіяна протиправним діянням, зачіпає в основному або виключно частину території, яка після правонаступництва держав стала територією держави-наступниці. Це може мати місце у випадках, коли шкода, заподіяна міжнародно-протиправним діянням проти держави-попередниці, зачіпає осіб, які згодом стали громадянами держави-наступниці, наприклад в результаті деколонізації, відділення частини території або передачі частини території (поступки території). Важко уявити собі можливість, що після дати правонаступництва держава-попередниця, як і раніше, вимагатиме відшкодувати шкоду, заподіяну міжнародно-протиправним діянням населенню території, що увійшла до складу держави-наступниці, на тій підставі, що таке протиправне діяння відбулося до

моменту правонаступництва держав.

Результати застосування цих доктринальних підходів у ситуаціях, коли потерпіла держава продовжує існувати і коли ця держава припиняє існувати (у випадках об'єднання та поділу), помітно різняться. Це особливо помітно, коли йдеться про відмінність, що проводиться між випадками поділу держави та випадками відділення (виходу) держави. Щодо різниці між цими двома категоріями правонаступництва держав, то під час своєї попередньої роботи на тему правонаступництва держав Комісія міжнародного права ООН зазначала, що питання про континуїтет міжнародної правосуб'єктності держави часто залежить від загального політичного контексту, а не від застосування критеріїв, що піддаються об'єктивній оцінці [245, с. 1219]. Як зазначає М. С. Вуд, «історія показує, що між державами часто немає згоди щодо того, чи є та чи інша ситуація ситуацією континуїтету чи правонаступництва. Прагматичне рішення ... може включати елементи як континуїтету, так і правонаступництва» [335, с. 242].

Наприклад, автори підручника з теорії міжнародного права за редакцією професора О. В. Бігняка, звертаючись до проблеми континуїтету України стосовно прав і зобов'язань СРСР, зазначають, що «континуїтет держави – це принцип, за яким держава як суб'єкт міжнародного права, незважаючи на зміни, пов'язані з її системою органів влади, назвою чи конституційним устроєм, залишається суб'єктом міжнародного права. Іншими словами, континуїтет держави має за мету продовження існування держави як суб'єкта міжнародного права та збереження її ідентичності» [82, с. 100-101].

Щодо України, то скасування назви «Українська Радянська Соціалістична Республіка», а також конституційні зміни, що відбулися після розпаду Союзу РСР 1991 року не зменшили обсяг її міжнародної правосуб'єктності. Про це свідчать Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р., Закони України «Про правонаступництво України» 1991 р., «Про дію міжнародних

договорів на території України» 1992 р. Відповідно до закону «Про правонаступництво України» наша держава підтверджувала свої зобов'язання за міжнародними договорами, що були ратифіковані УРСР до проголошення незалежності України (ст. 6) і проголошувала себе правонаступницею прав і обов'язків за договорами Союзу РСР, що не суперечать Конституції України й інтересам Республіки (ст. 7). Державним кордоном України був її державний кордон у складі Союзу РСР станом на 16 липня 1990 року. Але наша держава не несла відповідальності за кредитними договорами СРСР, укладеними після 1 липня 1991 року без згоди України [82, с. 101].

Оцінка тієї чи іншої ситуації щодо того, чи є вона ситуацією континуїтету, часто виноситься досить довільно. У зв'язку з цим багато авторів висловлюють думку, що концепція континуїтету держави (яка базується на ідеї тотожності юридичної особи) – це просто фікція. Відповідно, сліпе застосування критеріїв континуїтету юридичної особи може призвести до дискримінації щодо держав у ситуаціях, коли континуїтет оспорується [222, с. 73].

Крім того, викладені доктринальні позиції ґрунтуються, головним чином, на ідеї про те, що право вимагати відшкодування шкоди належить як свого роду «особисте» право лише державі-попередниці [290, с. 142]. Це, здається, відповідає позитивістській доктрині, яка розглядала відповідальність держав як один із аспектів або здатність, тісно пов'язану з правосуб'єктністю держави-попередниці, а не як комплекс прав та зобов'язань вторинного характеру [149, с. 109]. Саме цей підхід призвів до формування теорії, яка рішуче заперечує будь-яку можливість покликання до відповідальності перед державою-наступницею або покликання до відповідальності державою-наступницею.

Зазначимо, що в остаточному варіанті Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії (2001 р.) не дається загального визначення самого поняття «потерпіла держава», хоча у статті 40 проектів

статей, прийнятих у першому читанні (1996 р.), воно було присутнє: «Для цілей цих статей «потерпіла держава» означає будь-яку державу, право якої було порушено діянням іншої держави, якщо це діяння є відповідно до частини першої міжнародно-протиправним діянням цієї держави». Воно містилося у першому пункті цієї статті та уточнювалося у наступних пунктах, де вказувалися джерела виникнення порушеного права (проект ст. 40, п. 2) та поняття міжнародного злочину, коли потерпілими вважаються всі інші держави (проект ст. 40, п. 3).

При цьому в обох випадках цієї статті (прийнятих у першому та другому читаннях) поняття «потерпіла держава» визначається виходячи з порушеного права (або порушеного зобов'язання), а не (матеріального) збитку. Це неминуче відбивається на питанні передачі (спадкування) права на відшкодування.

Випадки, коли держава-попередниця продовжує існувати, включає випадки здобуття незалежності залежними територіями з утворенням нових незалежних держав (деколонізація), випадки передачі однією державою частини території іншій державі (відступлення території) та відділення частини території держави з утворенням нової держави (вихід) – «під такою територією розуміється територія держави, а не залежна територія, яка не була невід'ємною частиною держави-попередниці. Відділення має також призвести до появи щонайменше однієї нової держави на території, яка раніше була частиною первісної держави. Ці два критерії дозволяють розрізняти [ці ситуації] та ситуації нових незалежних держав... або ситуації відокремлення частини території держави (або залежної території), яка, не утворюючи нової держави, приєднується до іншої вже існуючої держави» [239, para. 52].

1. Відділення частин території. Коли йдеться про відокремлення частини або частин території держави, аналіз практики держав повинен охоплювати як випадки держав, які продовжують існувати, так і випадки держави або держав, що утворилися внаслідок відокремлення від цієї

держави [171, с. 323]. Право держави-попередниці вимагати відшкодування у держави, відповідальної за міжнародно-протиправне діяння, вчинене до правонаступництва, є загальновизнаним.

Один такий приклад із практики держав можна виявити в угоді 1997 року між урядами Росії та Франції про відшкодування збитків у зв'язку з експропріацією боргових зобов'язань після російської революції 1917 року. Хоча основним предметом угоди є позики та облігації, випущені чи гарантовані урядом Франції та французьким особам урядом Російської імперії до 7 листопада 1917 року, вона поширюється і на вимоги щодо інтересів та активів, які знаходилися на територіях, що керувалися Російською імперією та урядами, що прийшли їй на зміну, і на які французька влада або французькі фізичні та юридичні особи були позбавлені прав власності або володіння [305, с. 144-146]. Хоча в Угоді прямо нічого не йдеться про будь-яку юридичну відповідальність сторін, у пункті а) статті 2 згадуються також вимоги, пов'язані з інтервенцією у період 1918-1922 років. Цей приклад ілюструє ситуацію, коли врегулювання давніх претензій досягається через багато років після відокремлення великої кількості територій від Росії [245, с. 113-114]. В результаті розпаду СРСР у грудні 1991 року утворилося 11 нових держав, включаючи Азербайджан, Вірменію, Білорусь, Грузію, Казахстан, Киргизстан, Республіку Молдова, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан та Україну. Таким чином Російська Федерація, яка зберегла за собою правосуб'єктність Союзу, оголосивши себе його продовжувачем, постає як держава-попередниця, що продовжує існувати після дати правонаступництва держав. Щодо Білорусі та України є одна особливість: за часів існування СРСР ці дві республіки мали повноваження укладати від власного імені певні міжнародні договори, зокрема багато міжнародних конвенцій, прийнятих під егідою Організації Об'єднаних Націй. Очевидно, що це остаточне взаємне врегулювання ґрунтується на вихідній посилці про те, що Росія є юридичним «продовжувачем» Союзу Радянських Соціалістичних Республік [171, с. 324].

Що стосується країн Прибалтики – Латвії, Литви, Естонії, – нові

балтійські держави трактують своє перебування у складі СРСР як окупацію та одразу визнали себе правонаступницями довоєнних держав, які припинили своє існування з вторгненням радянських військ у 1940 році. Офіційні представники Латвії, Литви та Естонії неодноразово виступали з вимогами до Російської Федерації «про компенсацію збитків за період радянської окупації». В останній спільній заяві Естонії та Латвії від 21 серпня 2018 року зазначається: «Міністри юстиції Естонії та Латвії підкреслюють, як важливо пам'ятати період радянської окупації, та вивчають можливість вимоги відшкодування збитків з Російської Федерації як правонаступника Радянського Союзу» [44].

На відміну від вищенаведеного прикладу Росії, що ілюструє практику з точки зору держави, яка зберегла свою міжнародну правосуб'єктність, інші приклади ілюструють випадки, коли держави погодилися з тим, що державі-наступнику належить відшкодування, хоча б частково. У цих випадках практика також набуває форми угод.

Перший такий приклад стосується розподілу сум відшкодування, що належали до сплаті Німеччиною у зв'язку з відділенням Пакистану від Індії 1947 року. Британський домініон Індія був стороною Угоди про репарації з Німеччини, про заснування Міжсоюзницького агентства з репарацій та реституцію монетарного золота 1946 року. Метою цієї угоди був справедливий розподіл між кількома потерпілими державами загальних активів, доступних як репарації від Німеччини. Після здобуття Індією незалежності та розподілу території колишнього домініону в 1947 році Пакистан розглядався як нова держава (держава-наступниця), що відокремилася від Індії. У січні 1948 року уряди Індії та Пакистану домовилися про поділ частки відшкодування, належної Індії за Угодою 1946 року. Ця двостороння угода призвела до укладання додаткового протоколу до Угоди. Таким чином, було визнано право Пакистану (нової держави) вимагати відшкодування від Німеччини. Цей приклад показує, що і держава-продовжувач, і держава-наступниця мали право на відшкодування шкоди,

заподіяної внаслідок міжнародно-протиправних діянь, що мали місце до моменту правонаступництва [171, с. 325].

Наступний приклад ілюструє випадки відшкодування у формі реституції у зв'язку із закінченням Другої світової війни. «Встановлений в 1945 р. зі створенням Організації Об'єднаних Націй новий міжнародний порядок, – як зазначає В. Н. Денисов, – відобразив співвідношення світових сил, що склалося в результаті перемоги антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні. Це був компроміс між СРСР і США, які разом зі своїми союзниками заборонили в Статуті ООН війну як таку, встановивши в Статуті ООН принцип незастосування сили або погрози силою, та зобов'язалися розв'язувати міжнародні спори на основі принципу мирного їх розв'язання» [22, с. 381].

Після поразки Німеччини 1945 року радянська армія переправила до Радянського Союзу багато творів мистецтва та культурні цінності. Частина цих предметів була повернена у 1950-х та 1960-х роках у період існування Німецької Демократичної Республіки – нової держави, створеної в результаті відокремлення від Німеччини вже після того, як ці витвори мистецтва та інші предмети були вивезені. Домовленість про повернення була досягнута у 1958 році, коли Радянський Союз та Німецька Демократична Республіка підписали протокол про повернення деяких скарбів мистецтва, книг та архівів [171, с. 153-154, 325-326].

2. *Утворення нових незалежних держав.* Поява нових незалежних держав є найбільш численною категорією правонаступництва держав, коли держава-попередниця (колишня колоніальна держава) продовжує існувати. На відміну від розглянутих вище випадків поступки території або відділення залежна територія мала статус, відмінний від статусу держави, що управляє, – вона не вважалася частиною території метрополії і не знаходилася під суверенітетом колоніальної держави. Міжнародний статус залежних територій суттєво відрізнявся, особливо за рівнем автономії, яку вони мали. Тому в рамках нашого аналізу ми не розглядаємо випадки, коли міжнародно-

протиправні діяння відбувалися проти держави з керуючими повноваженнями, але не торкалися території її залежної території.

У разі відокремлення (виходу) держава-попередниця продовжує нести відповідальність за власні міжнародно-протиправні дії проти інших держав. Протилежна ситуація виникає, коли внаслідок протиправного діяння, вчиненого іншою державою, шкода завдається території, яка перебуває під керуванням держави-попередниці, і держава-попередниця перебувають у становищі, відмінному від того, у якому перебуває держава-попередниця у разі відділення. У практиці держав виявляються приклади ситуацій, коли нова держава-наступниця мала можливість вимагати відшкодування за скоєні до правонаступництва протиправні дії, у яких було заподіяно шкоди її території, що була на момент скоєння таких діянь залежною територією.

Одним із таких прикладів є Справа про деякі фосфатоносні ділянки на Науру (1992 р.) [140, с. 240; 220, с. 143]. У цьому випадку Науру порушила у Міжнародному Суді справу у зв'язку зі суперечкою про рекультивацию деяких районів родовищ фосфатних руд, вироблених до здобуття Науру незалежності в 1968 року. З 1947 до 1968 року Науру була підопічною територією Організації Об'єднаних Націй під спільним управлінням Австралії, Нової Зеландії та Сполученого Королівства Великої Британії. Варто зазначити, що цей позов не ґрунтувався лише на договорі. Науру стверджувала, що Австралія порушила багато своїх зобов'язань за загальним міжнародним правом, включаючи своє «зобов'язання поважати право науруанського народу на постійний суверенітет над своїми природними багатствами і ресурсами» [220, с. 155-156]. Постановивши, що він має юрисдикцію розглядати цей спір, Суд тим самим опосередковано визнав право нової держави (Науру) висунути вимогу. Однак рішення по суті цієї справи винесено не було, оскільки сторони дійшли згоди, за якою Австралія здійснила добровільну виплату, тому сторони потім просили Суд припинити розгляд [220, с. 322].

Ще один приклад із практики держав стосується мирних договорів,

укладених Японією з Індонезією, Малайзією та Сінгапуром після Другої світової війни. Цікаво, що протиправні діяння та збитки були заподіяні Японією окупованим територіям та групам населення, які на той час перебували під владою британської чи голландської колоніальних держав. Тобто держави, які мали право на відшкодування, були новими державами (державами-наступницями), які не існували, коли були скоєні міжнародно-протиправні діяння, що торкнулися їх території. Це показує, що критерієм визнання права тієї чи іншої держави на відшкодування шкоди, заподіяної в результаті акту агресії, була не триваюча правосуб'єктність держави-попередниці (колоніальної держави), а місце, у якому протиправним діянням були заподіяні реальні збитки та страждання населенню залежних територій.

Перший мирний договір, що містив відповідні положення, був укладений між Японією та Індонезією (колишньою колонією Нідерландів) у 1958 році. У статті 4 цього договору Японія заявила про свою «готовність виплатити репарації Республіці Індонезія з метою компенсації збитків та страждань, заподіяних Японією під час війни». У відповідь Індонезія відмовилася від своїх претензій до Японії. Це може бути підтвердженням точки зору, згідно з якою у цьому договорі є елементи угоди про одноразові виплати [333, с. 158].

Ще один мирний договір був підписаний Японією з Малайзією в 1967 році. Ця колишня британська колонія, яка стала незалежною державою в 1957 році, також постраждала під час Другої світової війни. За умовами договору Японія зобов'язалася виплатити репарації у розмірі 2,94 млрд ієн (частково товарами та послугами). Інший аналогічний договір був підписаний в 1967 році з Сінгапуром після виходу останнього зі складу Малайзії (1965 р.). В обох договорах також підтверджувався факт повного та остаточного врегулювання всіх питань, що виникли у зв'язку з подіями Другої світової війни.

Також можна згадати справу, що стосується Намібії та її права вимагати відшкодування після здобуття нею незалежності. Напередодні

здобуття Намібією незалежності у 1990 році Генеральна Асамблея прямо визнала, що майбутній уряд незалежної Намібії має право вимагати відшкодування збитків від Південної Африки у зв'язку з незаконною окупацією та порушеннями прав людини, за які остання несе відповідальність. Рада Організації Об'єднаних Націй для Намібії визнала також за Намібією право вимагати відшкодування від інших держав, окремих осіб та корпорацій [222, с. 140].

На закінчення слід зазначити, що розглянута практика держав, хоч би якою обмеженою вона не здавалася, підкріплює думку про те, що відшкодування за шкоду, заподіяну внаслідок міжнародно-протиправного діяння, вчиненого до правонаступництва, може бути витребовано навіть після моменту правонаступництва.

3.2. Питання відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням, вчиненим проти держави-попередниці, коли держава-попередниця перестає існувати

У ситуаціях другого типу, коли держава-попередниця, що стала жертвою міжнародно-протиправної дії іншої держави, припиняє своє існування, право на відшкодування від держави-попередниці до держави-наступниці, згідно з переважаючою в доктрині думкою, не передається. Відповідно до цієї точки зору держава-наступниця або держави-наступниці не можуть вимагати відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням, яке було вчинено щодо держави-попередниці до моменту правонаступництва [248, с. 86]. У ширшому сенсі, на думку П. Маланчука, правонаступництва (у сенсі автоматичного правонаступництва) щодо прав потерпілої держави чи зобов'язань держави-порушниці немає [54, с. 169].

До ситуацій, коли держава-попередниця, що стала жертвою міжнародно-протиправної дії іншої держави, відносяться категорії об'єднання та поділу потерпілих держав. Хоча у практиці є приклади

ситуацій, коли міжнародно-протиправні дії торкалися лише держави-попередниці, частіше трапляються випадки, коли такі дії торкалися її громадян (національних осіб). Ці приклади вказують, що держава-наступниця може вимагати відшкодування.

З практичних міркувань спочатку розглянемо випадки об'єднання держав та випадки поділу держав.

Об'єднання держав. У випадках об'єднання держав розрізняють: а) злиття двох держав в одну державу, яка набуває своєї власної, нової міжнародної правосуб'єктності, відмінної від тієї, якою володіли держави, що об'єдналися, і б) включення однієї держави до складу іншої держави, яка зберігає свою міжнародну правосуб'єктність. Але в обох випадках щонайменше одна з держав-попередників втрачає свою міжнародну правосуб'єктність. Інакше кажучи, вона перестає існувати. В обох сценаріях об'єднана держава є державою-наступницею (у значенні цього терміна, що міститься в проекті статті 2), тоді як держави, що об'єдналися, або держава, що увійшла до складу іншої держави, – це держави-попередники. Слід додатково уточнити, що предметом розгляду в рамках цієї теми є лише міжнародно-протиправні дії, вчинені проти цих держав до об'єднання.

У літературі знаходить підтримку думка, що у випадках об'єднання держава-наступниця може вимагати відшкодування шкоди від міжнародно-протиправного діяння, вчиненого до моменту об'єднання проти будь-якої з держав, що об'єдналися, або держави, що увійшла до складу іншої [171, с. 315-316]. Ця думка підкріплюється також прикладами із практики держав.

Добре відомим прикладом об'єднання є Об'єднана Арабська Республіка, створена в результаті злиття Єгипту та Сирії у 1958 році. Є як мінімум два приклади угод, досягнутих між цією новою державою (Об'єднаною Арабською Республікою) та Сполученим Королівством Великої Британії та Францією щодо взаємних претензій, що виникли у зв'язку з кризою навколо Суецького каналу у 1956 році. З погляду права нової держави на відшкодування варто зазначити, що Об'єднана Арабська

Республіка пред'явила претензії з вимогою щодо компенсації від Сполученого Королівства Великої Британії та Франції за шкоду, заподіяну цими державами Єгипту – одній із двох держав-попередників під час Суецької кризи [149, с. 368-369].

Претензії Об'єднаної Арабської Республіки до Сполученого Королівства Великої Британії були врегульовані шляхом обміну нотами, що призвело до укладання у лютому 1959 року угоди між урядами двох держав [84]. Об'єднана Арабська Республіка відмовилася від усіх своїх вимог до Сполученого Королівства Великої Британії про відшкодування збитків, завданих війною. У свою чергу, Сполучене Королівство відмовилося від своїх претензій «щодо державного майна Сполученого Королівства Великої Британії, розташованого на базі Суецького каналу» (націоналізованого Єгиптом), та щодо «витрат, понесених урядом Сполученого Королівства Великої Британії у зв'язку з розчищенням Суецького каналу» [171, с. 317].

Аналогічний характер мав договір від 22 серпня 1958 року між Об'єднаною Арабською Республікою та Францією. Незважаючи на вимоги Об'єднаної Арабської Республіки, в ньому нічого не говорилося про будь-які виплати, зроблені Францією як відшкодування за шкоду від війни. Хоча в доктрині висловлюються припущення про те, що Франція таки виплатила Об'єднаній Арабській Республіці певну компенсацію [149, с. 369], Франція завжди це заперечувала.

Причина, через яку ці дві угоди становлять інтерес для дослідження правонаступництва щодо відповідальності, полягає в тому, що ні Франція, ні Сполучене Королівство Великої Британії не заперечували проти права держави-наступниці (Об'єднаної Арабської Республіки) вимагати відшкодування за міжнародно-протиправні діяння, вчинені ними стосовно держави-попередниці (Єгипту) до моменту правонаступництва [171, с. 317].

2. *Поділ держав.* Серед випадків розподілу держав часто згадується поділ у 1961 році Об'єднаної Арабської Республіки, утвореної Єгиптом та Сирією у 1958 році, а також розпад двох союзних держав – Югославії у 1991-

1992 роках [245, с. 1202-1206] та Чехословаччини у 1993 році. Є низка прикладів поділу держав, коли держави чи міжнародні судові органи приймали вимоги держави-наступниці щодо відшкодування збитків, заподіяних міжнародно-протиправним діям проти держави-попередниці. Усі вони стосуються двох найбільш значних випадків розпаду держав у Європі 1990-х роках – Чехословаччини та Югославії.

У Справі Габчикове – Надьмарош Міжнародний Суд визначив, що до моменту правонаступництва Угорщина здійснила міжнародно-протиправне діяння та зобов'язана виплатити компенсацію Чехословаччини (державі-попереднику). Суд не вважав за необхідне прямо розглядати питання про правонаступництво щодо права на відшкодування збитків. Натомість Суд просто послався на другий пункт преамбули спеціальної угоди між Словаччиною та Угорщиною від 2 липня 1993 року [189, para. 152]. Він зробив висновок, що «Словаччина таким чином ... може бути зобов'язана виплатити компенсацію не лише за свою власну протиправну поведінку, а й за протиправну поведінку Чехословаччини, і вона має право на компенсацію за збитки, завдані Чехословаччиною, так само як і нею внаслідок протиправної поведінки Угорщини» [189, с. 81].

Незважаючи на те, що в ній йдеться про наявність спеціальної угоди, значення цієї справи для цієї теми не слід заперечувати. По суті, ні Словаччина, ні Угорщина, судячи з усього, не визнавали принципу юридичного правонаступництва щодо зобов'язання щодо відшкодування та права на відшкодування. На це вказує позиція, зайнята Словаччиною у її меморандумі [189, с. 169]. Проте Суд дійшов висновку, встановивши також, що після поділу Чехословаччини Договір 1977 року між Угорщиною та Чехословаччиною про проект спільного будівництва «Габчикове – Надьмарош» продовжував діяти у відносинах між Угорщиною та Словаччиною. Примітно, що у Договорі, серед іншого, передбачено положення про компенсацію між сторонами.

Аналогічний висновок був зроблений Компенсаційною комісією

Організації Об'єднаних Націй (КК ООН) під час розгляду вимоги Чеської Республіки щодо відшкодування збитків, завданих Іраком чехословацькому посольству в Багдаді. Після розпаду Чехословаччини Міністерство закордонних справ Чехії представило вимогу про відшкодування збитків, завданих Іраком чехословацькому посольству в Багдаді під час війни в Затоці (1990-1991 роки), тобто до моменту правонаступництва. Однак приміщення чехословацького посольства та резиденції посла у Багдаді стали майном Чеської Республіки.

Група уповноважених дійшла висновку, що Чеська Республіка була потерпілою державою тоді, коли було скоєно міжнародно-протиправне діяння, і рекомендувала присудити суму 4 733 дол. США (із загальної суми вимоги у розмірі 11 208 дол. США). Проте, виходячи з угоди між двома правонаступниками колишньої Чехословаччини, Чеську Республіку (державо-наступниця) слід вважати «належним і єдиним заявником»: «Через угоди, укладені під час поділу, чехословацьке посольство та резиденція посольства в Багдаді стали майном Чеської Республіки. Відповідно, хоча втрати, що охоплюються претензією, були заподіяні федеративній республіці, Чеська Республіка є відповідним і єдиним заявником щодо цих втрат» [159, с. 35]. «Група не виключила, що можливість передачі такого права на відшкодування може бути обґрунтована» [171, с. 322].

У правовій аргументації, як видається, чітко відображені норми права про відповідальність держав, оскільки в ній Чеська Республіка не називається потерпілою державою (якою, звичайно, була держава-попередниця – Чехословаччина). Однак поєднання факту правонаступництва держав та наявності угоди між державами-наступницями можна розглядати як спеціальний елемент, який уможлиблює передачу та/або спільне здійснення права вимагати встановлення відповідальності. Інакше кажучи, інші держави та міжнародні судові органи мають поважати угоди, укладені державами-наступницями між собою.

Підтвердженням цього висновку може бути навіть Угода з питань

правонаступництва, укладена державами - наступниками колишньої Югославії у 2001 році. Згідно з преамбулою, Угода була досягнута за підсумками переговорів, проведених «з метою виявлення та визначення справедливого розподілу [між Сторонами] прав, обов'язків, активів та пасивів колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія». У статті 1 додатка F до Угоди було розглянуто також можливі питання щодо міжнародно-протиправних діянь проти третіх держав до моменту правонаступництва: «Усі права та інтереси, що належали Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія та які не охоплені інакше цією Угодою (включаючи, але не обмежуючись цим, патенти, товарні знаки, авторські права, роялті та права вимоги та боргові зобов'язання [Соціалістичної Федеративної], розподіляються серед держав-наступниць з урахуванням частки у розподіляних [фінансових активах Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія], зазначеної у додатку С до цієї Угоди. Розподіл таких прав та інтересів здійснюється під керівництвом Постійного об'єднаного комітету, заснованого згідно зі статтею 4 цієї Угоди».

Усі наведені вище приклади дозволяють дійти висновку, що держави-наступниці можуть заявляти вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок навіть тих міжнародно-протиправних діянь, які були вчинені до моменту правонаступництва, при цьому підкреслюється першорядне значення угод.

3.3. Відшкодування шкоди, завданої міжнародно-протиправним діянням громадянам держави-попередниці

Відшкодування збитків, що виникають внаслідок міжнародно-протиправних діянь держав проти громадян інших держав, утворює частину міжнародного права, не менш важливу, ніж відшкодування збитків, що виникають із міжнародно-протиправних діянь, скоєних проти інших держав, оскільки, як зазначає К. В. Громовенко, саме «реальність забезпечення прав та свобод людини та громадянина є важливим показником досягнутого

державою рівня цивілізованості» [15, с. 120]. Хоча в цьому останньому випадку збитки вважаються «прямими збитками», збитки, заподіяні громадянам (національним особам) держав, розглядаються як «непрямі збитки» через існування між державами та особами, яким було завдано шкоди внаслідок міжнародно-протиправного діяння, зв'язку у вигляді громадянства (національності) [326, с. 39].

Однак, оскільки держави можуть бути притягнуті до відповідальності лише в тому випадку, коли збитки юридично завдані суб'єкту міжнародного права, для відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок міжнародно-протиправного діяння, вчиненого проти громадян інших держав, потрібна юридична фікція. Ця юридична фікція, іменована «дипломатичним захистом», дозволяє державам приймати вимоги своїх громадян (національних осіб) і уможлиблює відшкодування шкоди, заподіяної фізичним особам чи приватним юридичним особам внаслідок міжнародно-протиправних діянь, вчинених іншими державами.

Добре відомо, що ця юридична фікція зобов'язана своїм існуванням теорії, розробленої Емером де Ваттелем у середині 1700-х років. Сформульоване ним знамените положення (також відоме як «фікція Ваттеля»): «Той, хто погано поводить з громадянином, побічно завдає шкоди державі, на якій лежить обов'язок захищати цього громадянина. Суверен потерпілого громадянина зобов'язаний помститися за діяння і, якщо можливо, змусити агресора надати повну сатисфакцію або покарати його, оскільки в іншому випадку для громадянина не буде досягнуто головної мети громадянського суспільства, тобто захист») [324, с. 254], – було підтримано міжнародним співтовариством, зокрема в арбітражних розглядах кінця XIX ст. [209]. Згодом принцип, згідно з яким держави мають право захищати своїх громадян, які постраждали від дій інших держав, був підтриманий Постійною Палатою Міжнародного Суду у рішенні по Справі Палестинської концесії Мавромматіс 1924 року, в якому Суд заявив: «беручи на себе справу одного зі своїх підданих та застосовуючи дипломатичні заходи або

порушуючи міжнародні судові процедури в його інтересах, держава насправді відстоює своє власне право – право забезпечувати стосовно своїх поданих дотримання норм міжнародного права» [242, с. 12].

Фікція Мавромматіса неодноразово знаходила застосування у подальшій судовій практиці та міжнародно-правовій доктрині та стала частиною міжнародно-правової системи після Другої світової війни. Відтоді дипломатичний захист визначається як «засіб, за допомогою якого одна держава реалізує відповідальність іншої держави за діяння, що суперечить міжнародному праву та завдає шкоди особи або майну громадянина першої держави» [231, с. 453]. У цих умовах узи громадянства між індивідом та його державою вважаються єдиною юридичною підставою права держави вдаватися до дипломатичного захисту, який не може здійснюватися без цього сполучного фактора. Цей принцип закріплено у проектах Статей Комісії про дипломатичний захист, де передбачається (п. 1 ст. 3), що «державою, яка має право здійснювати дипломатичний захист, є держава громадянства фізичної особи чи національності юридичної особи» [164].

При розгляді цих традиційних правових рамок дипломатичного захисту разом із статтею 44 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії [164, п. 76], яка передбачає, що «покликання держави до відповідальності не може бути здійснено, якщо вимога пред'явлена не відповідно до застосовних норм про державну належність вимог», виникають серйозні питання, що стосуються правонаступництва держав щодо права на відшкодування збитків, заподіяних міжнародно-протиправним діянням, скоєним щодо громадян (національних осіб) держав-попередників. Зокрема, встає питання, чи може держава-наступниця вимагати відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправними діяннями, вчиненими до правонаступництва щодо громадян держави-попередниці, які стали її громадянами після того, як ці діяння були вчинені, тобто після моменту заподіяння шкоди. Проблема виникає тому, що у випадках здійснення дипломатичного захисту йдеться не про ту шкоду, заподіяну індивіду, а про

шкоду, побічно заподіяну державі [244, с. 242], і відшкодування, якого у таких випадках вимагає держава громадянства, – це не відшкодування шкоди, завданої їй громадянину, а відшкодування шкоди, заподіяної їй самій [7, с. 422].

Прихильники класичного підходу наполягають, посилаючись на так званий «принцип безперервності громадянства», що право на відшкодування збитків, що виникають із міжнародно-протиправних діянь, вчинених проти громадян держави-попередниці, не можуть бути передані державі-наступнику. Відповідно до цієї точки зору, держава, яка здійснює дипломатичний захист від імені своїх громадян, діє не як агент, а як захисник інтересів своїх громадян [231, с. 455]. І «оскільки держава фактично «відстоює своє власне право», захищаючи одного зі своїх громадян за допомогою здійснення дипломатичного захисту, її потрібно переконатися, що така особа справді є однією з її громадян» [170, с. 154-155]. Тому «принцип безперервності громадянства є традиційною нормою дипломатичного захисту про державну належність вимог» [260, с. 537].

Відповідно до принципу безперервності громадянства держава може здійснювати дипломатичний захист від імені своїх громадян, які є її громадянами з часу вчинення міжнародно-протиправного діяння третьою державою до дати, коли держава вступає у справу на боці заявника [171, с. 155]. Незважаючи на це, деякі автори дотримуються суворого тлумачення цього принципу і стверджують, що для того, щоб держава могла здійснювати дипломатичний захист від імені особи, якій завдано шкоди внаслідок міжнародно-протиправного діяння третьої держави, ця особа повинна мати її громадянство на дату винесення рішення [212, с. 231]. Ця вимога видається надмірною і не знаходить підтримки в практиці.

Представники традиційної правової доктрини у зв'язку з цим стверджують, що якщо в період з часу заподіяння шкоди до моменту пред'явлення вимоги про відшкодування громадянство особи, яка постраждала в міжнародно-протиправного діяння третьої держави, зміниться,

застосування принципу безперервності громадянства завадить йому отримати відшкодування. Це означає, що у тих випадках, коли держава громадянства особи, яка постраждала від міжнародно-протиправного діяння, зазнає процесу правонаступництва, держава-наступниця не успадковує право держави-попередниці вимагати відшкодування збитків. Оскільки особа, яка постраждала в результаті протиправного діяння, не є громадянином держави-наступниці в момент скоєння діяння, не може вважати, що держава-наступниця понесла непряму шкоду.

Як можна бачити, традиційна думка виходить із посилки про те, що володар права на дипломатичний захист – це не громадянин, а держава, і пояснює, що право на відшкодування збитків внаслідок міжнародно-протиправного діяння, вчиненого проти громадянина держави-попередниці, не перейде до держави-наступниці через розрив зв'язку між державою та особою у вигляді громадянства (національності). Цей аргумент підтримують і деякі інші автори [171, с. 340-341]. Наприклад, на думку Штерн, яка посиляється на позицію Моньє, передачі права на відшкодування від держави-попередниці до держави-наступниці перешкоджає принципу безперервності громадянства [302, с. 321].

Проекти статей про дипломатичний захист, як видається, також у принципі підтверджують норму безперервності громадянства, незважаючи на численні заперечення, висловлені у зв'язку з цим у Комісії. Дійсно, у пункті 1 статті 5, що стосується дипломатичного захисту від імені фізичних осіб, та у пункті 1 статті 10 про дипломатичний захист від імені компаній, передбачається, що «держава має право здійснювати дипломатичний захист щодо особи, яка була громадянином (корпорацією, яка мала національність) цієї держави безперервно з дати заподіяння шкоди по дату офіційного пред'явлення вимоги. Безперервність презюмується, якщо таке громадянство було (така національність була) на обидві ці дати». Водночас у цих статтях, починаючи з посилання про те, що суворе застосування принципу безперервності громадянства у разі правонаступництва держав може

породити несправедливі наслідки, цей принцип пом'якшується, і передбачається, що у деяких випадках держава-наступниця може здійснювати дипломатичний захист. Автори, які заперечують традиційний підхід до правонаступництва держав, розглядають ці винятки як підтвердження того, що право на відшкодування непрямих збитків, завданих державою, може переходити до держави-наступниці.

Є кілька рішень міжнародних судових органів, у яких визнається, що принцип безперервності громадянства є юридичною основою права на дипломатичний захист.

Одним із перших випадків застосування цього принципу стала Справа Анрієтт Леві 1881 року, що розглядалася американо-французькою комісією. Французький громадянин Жакоб Леві, який втратив у 1863 році свій бавовняний бізнес, захоплений армією США, поїхав жити в Страсбург, Франція, де й помер у 1871 році. У тому ж році Франція поступилася Страсбургу, що входив до складу території Ельзасу та Лотарингії, Німеччини. Дружина Жакоба Леві Анрієтт не скористалася своїм правом зберегти французьке громадянство відповідно до статті II Франкфуртського договору від 10 травня 1871 р. і в 1871 році стала підданою Німеччини. Через дев'ять років Анрієтт Леві звернулася до американо-французької комісії з вимогою відшкодувати збитки, заподіяні її чоловікові в 1863 році в результаті міжнародно-протиправних діянь, вчинених Сполученими Штатами Америки. Але Комісія відхилила цю вимогу на тій підставі, що до її компетенції не входив розгляд вимог від осіб, які «більше не є» французькими громадянами [171, с. 404-405].

Аналогічно, у 1925 році третейський суддя Юбер вказав у Справі про британську власність в іспанському Марокко (*Affaire des biens britanniques au Maroc espagnol*), що особа, яка постраждала внаслідок міжнародно-протиправного діяння, вчиненого третьою державою, має бути громадянином держави, яка здійснюватиме дипломатичний захист від імені цього громадянина, до дати винесення рішення щодо позову про відшкодування [102, с. 706].

Традиційний принцип безперервності громадянства потім був застосований у рішенні Постійної Палати Міжнародного Суду у Справі Залізниці Паневежис-Салдутішкіс (Panevezys-Saldutiskis Railway) [300, с. 16], яке вважається найбільш значущим судовим рішенням, що підтверджує, що держави-наступниці не можуть вимагати відшкодування від імені своїх нових громадян (національних осіб), які постраждали внаслідок міжнародно-протиправних діянь, вчинених до моменту правонаступництва [171, с. 319]. Проте це рішення викликало спори і піддалося критиці вже в момент його винесення.

Ця справа стосувалася «Першого товариства під'їзних залізниць Росії», заснованого в 1892 році в Санкт-Петербурзі за законами Російської імперії та націоналізованого після Першої світової війни. Одна з його гілок – залізнична лінія Паневежис-Салдутішкіс – проходила територією прибалтійських провінцій Естонії та Литви, які у 1918 році здобули незалежність. У 1919 році Литва, нова держава, конфіскувала без будь-якої компенсації майно товариства, розташованого на її території, включаючи гілку Паневежис-Салдутішкіс. У 1920 році СРСР та Естонія уклали Тартуський договір, який передбачав передачу Росією Естонії всіх прав та акцій товариства, яке тепер перебувало в Естонії. У 1923 році Естонія націоналізувала залізничну лінію Першого товариства, що знаходилася на її території. У тому ж році товариство змінило свою назву і було зареєстроване в Естонії як «Есімен». «Есімен» зажадало від Литви відшкодування збитків, завданих внаслідок націоналізації у 1919 році, але компенсації не отримало. У 1937 році Естонія вдалася до дипломатичного захисту від імені товариства, зажадавши від Литви відшкодування збитків, завданих внаслідок націоналізації лінії Паневежис-Салдутішкіс. Литва, у свою чергу, стверджувала, що у 1919 році товариство вже змінило свою національну приналежність і не було естонською національною компанією на момент конфіскації його майна Литвою, вимагавши від Литви відшкодування збитків, завданих внаслідок націоналізації лінії Паневежис-Салдутішкіс.

Як зазначив Суд, пославшись на Справу Мавромматіса, «приймаючи дипломатичні заходи або порушуючи міжнародний судовий розгляд у її інтересах, держава фактично відстоює своє власне право – право забезпечити стосовно своїх громадян повагу норм міжнародного права» [242]. У Справі Залізниці Паневежис-Салдутішкіс Суд також заявив: «Це право неминуче обмежується правом втручання від імені своїх власних громадян, оскільки за відсутності спеціальної угоди лише узи громадянства між державою та індивідом дають державі право здійснювати дипломатичний захист, і право підтримувати вимогу та забезпечувати дотримання норм міжнародного права має передбачатися саме як частина функції дипломатичного захисту. Якщо шкода була заподіяна громадянину будь-якої іншої держави, то жодні претензії, які можуть бути заявлені у зв'язку з такою шкодою, не підпадають під дію норм дипломатичного захисту, який держава має право надавати, і не можуть бути підставою для будь-яких вимог, які держава має право підтримати» [266].

Відповідно, Суд заявив, що для того, щоб Естонія могла вдатися до дипломатичного захисту від імені товариства, останнє мало б мати естонську національність на момент, коли йому було завдано шкоди внаслідок передбачуваного міжнародно-протиправного діяння. Оскільки товариство прийняло національність Естонії у 1920 році відповідно до Тартуського договору, вона не могла вимагати відшкодування збитків від заходів щодо націоналізації, що мали місце у 1919 році. Інакше висловлюючись, Суд вирішив, що право держави-попередниці на відшкодування може бути передано державі-наступнику.

Традиційний підхід до питань здійснення дипломатичного захисту, прийнятий у рішенні у Справі Залізниці Паневежис-Салдутішкіс 1939 року, знайшов застосування, як видається, і у Справі *The Loewen Group, Inc and Raymond L. Loewen v. United States of America* 2000-х років. В цій справі арбітраж Міжнародного центру з врегулювання інвестиційних спорів (МЦУІС) заявив: «Висловлюючись мовою міжнародного права, повинна

існувати безперервна національна приналежність з дати події, яка призвела до виникнення вимоги, відома як *dies a quo*, аж до дати врегулювання вимоги, відома як *dies ad quem*» [234, с. 847]. На думку арбітражу, особа, від імені якої держава бажає здійснювати дипломатичний захист, повинна мати національність цієї держави на дату винесення арбітражного рішення, отже, арбітраж слідував дуже жорсткому тлумаченню принципу безперервності державної приналежності. Це рішення – незвичайне для інвестиційного арбітражу – викликало справедливую критику [168, с. 435-441].

Сучасний погляд на правонаступництво держав відкидає традиційний правовий підхід, який підтримує принцип неправонаступництва щодо права на відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок міжнародно-протиправних діянь проти громадян держав-попередників, і який пояснює цю точку зору принципом безперервності громадянства, що нібито є частиною міжнародного звичаєвого права. Противники цієї традиційної точки зору наполягають, що принцип безперервності громадянства, який традиційно розглядався як перешкоджаючий передачі права на дипломатичний захист держави-попередниці її правонаступнику, не повинен застосовуватись у контексті правонаступництва держав з причин теоретичного, прикладного та практичного характеру.

На нашу думку, автори, які заперечують принцип неправонаступництва, ставлять під сумнів доцільність цієї юридичної фікції. Дійсно, хоча фікція Мавромматіса знаходить підтримку у ряду авторів, серйозні заперечення викликає також твердження, що шкода, відшкодування якої вимагає держава громадянства, що вдається до дипломатичного захисту від імені свого громадянина, який постраждав від міжнародно-протиправного діяння третьої держави, насправді є збитком, понесеним самою цією державою. Ось як, наприклад, цю думку висловив Ш. де Вішер у своєму курсі у 1930-х роках: «Хоча право на дипломатичний захист належить державі громадянства, шкода, що дає підставу для дипломатичного захисту, – це шкода, яку зазнала не держава, а громадянин цієї держави, і вдаючись до

дипломатичного захисту від імені свого громадянина, держава діє як захисник міжнародного права» [330, с. 365-442, 435].

Спори про те, чиї права фактично захищаються в процесі здійснення дипломатичного захисту, продовжилися після розширення прав фізичних осіб з міжнародного права. Все частіше наводиться аргумент про те, що насправді шкода завдається саме самому індивіду, проти якого відбувається міжнародно-протиправне діяння, а не державі громадянства цього індивіда [326, с. 37-68].

У цьому контексті дискутується навіть питання, хто є володарем права на дипломатичний захист. Наприклад, Д. П. О'Коннелл не вважає доречною фікцію Е. де Ваттеля, згідно з якою кожен, хто погано поводить себе з громадянином, опосередковано ображає державу. Автор заявляє, що «якби шкода справді була заподіяна державі, єдиним моментом, що має значення, був би момент заподіяння шкоди, після чого держава, за логікою речей, мала б можливість вимагати відшкодування збитків, навіть якби постраждалий індивід помер чи змінив громадянство» [259, с. 1034].

Цей підхід відкидає вимогу безперервності громадянства (національності) як умову здійснення державою дипломатичного захисту від імені індивідів чи компаній. Більше того, стверджується, що принцип безперервності громадянства не повинен застосовуватися щодо вимог, що висуваються в порядку дипломатичного захисту, у контексті правонаступництва держав, оскільки в іншому випадку шкода, заподіяна індивідам до моменту правонаступництва держав, не може бути відшкодована. «Іншими словами, застосування норми про безперервність громадянства (національності) у контексті правонаступництва держав призведе до того, що ні держава-продовжувач, ні держава-наступниця не зможуть здійснювати дипломатичний захист від імені особи, яка постраждала внаслідок міжнародно-протиправного діяння, вчиненого до моменту правонаступництва держав. Оскільки жодна держава не матиме права вимагати відшкодування збитків від відповідальної держави,

міжнародно-протиправне діяння залишиться безкарним» [171, с. 342].

Подібна думка висловлює Дж. Верзійл: «принцип безперервності громадянства є штучною нормою, і суворе застосування цього принципу в будь-якому випадку призведе до нерозумних результатів» [329, с. 449-450]. На думку Р. Доннера, «вимога про наявність зв'язку у вигляді громадянства між державою та фізичною особою з моменту заподіяння шкоди до дати пред'явлення вимоги у порядку здійснення дипломатичного захисту породить несправедливі наслідки» [207, с. 252].

Д. П. О'Коннелл вважає, що принцип безперервності громадянства є не матеріальною нормою міжнародного права, а процесуальною нормою, що виникла з практики третейських судів, і вона не повинна застосовуватись до випадків правонаступництва держав [162, с. 537]. Крім того, зазначає цей автор, якщо ми визнаємо, що вимога про відшкодування збитків, заподіяних міжнародно-протиправними діяннями, «є насамперед вимогою індивіда і лише у другу чергу держави...», то розумне пояснення цієї норми виключає її застосування у випадках, коли зміна громадянства відбувається в результаті зміни суверенітету, і ... держава-наступниця повноважена пред'являти вимогу від його імені» [260, с. 540]. Або якщо навпаки визнається, що таке право вимагати відшкодування збитків завжди належить державі, то держава-наступниця успадкує цю вимогу не для того, щоб захищати цю особу, а тому що вона відстоює права її попередника, що перейшли до неї.

Як показує доктринальна полеміка, відмова від фікції Ваттеля, що знайшла підтримку у Справі Мавромматіса, – не єдина можлива теоретична основа для постановки під сумнів норми про безперервність громадянства в її абсолютній формі. Так, підставою для виключення з цього правила є приклади недобровільної зміни громадянства через зміну суверенітету (правонаступництва держав). Однак визнання та підтвердження цієї норми стало результатом її тривалого розвитку не тільки в доктрині, а й у практиці держав та прецедентному праві.

Проблема застосування принципу безперервності громадянства до

випадків правонаступництва держав також обговорювалася в Інституті міжнародного права. Хоча доповідач Е. М. Борчард у своїх доповідях підтримував ідею застосування цього принципу у контексті правонаступництва держав [122, с. 201-212], на засіданнях, що проводилися у 1931 та 1932 роках, кілька членів Інституту заявляли, що прийняття запропонованої норми позбавить позивача будь-якого захисту, оскільки ні держава колишнього громадянства позивача, ні держава нового громадянства позивача не зможуть виступити на його/її стороні.

Хоча Е. М. Борчард погодився внести поправки до свого первісного тексту, запропонувавши формулювання, згідно з яким у разі зміни громадянства внаслідок політичного акту, вчиненого незалежно від волі індивіда, обидві держави мають домовитися між собою щодо захисту, він не зміг переконати членів Інституту, і в результаті резолюція з цього питання так і не була прийнята [171, с. 356].

Інститут міжнародного права знову обговорив це питання у 1965 році у Варшаві за участю як доповідача пана Г. У. Брігтса, який також у своєму першому проекті підтримав ухвалення традиційної норми про безперервність громадянства. Проте кілька членів Інституту знову запропонували не приймати цей принцип у контексті правонаступництва держав і висловилися за більш гнучку норму, щонайменше для нових незалежних держав [125, с. 157-162].

Наприклад, Райт висловив думку, що держава-наступниця повинна мати можливість вдатися до дипломатичного захисту від імені особи, незалежно від того, громадянином якої держави ця особа була, коли вона постраждала внаслідок міжнародно-протиправного діяння. У схожому ключі Спіропулос заявив, що юридичні норми, такі як принцип безперервності громадянства, потрібно тлумачити з урахуванням сучасних вимог [125, с. 199].

Незважаючи на заперечення, що висловлювалися у зв'язку з цим понад тридцять років, у своєму остаточному тексті Інститут міжнародного права

все ж таки затвердив принцип безперервності громадянства, передбачивши єдиний виняток з нього у статті 1 b) для нових незалежних держав: «b) міжнародну вимогу, що пред'являється новою державою у зв'язку зі збитками, завданими одному з її громадян до здобуття цією державою незалежності, не може бути відхилено або визнано неприйнятною в порядку застосування попереднього пункту на тій лише підставі, що цей громадянин раніше був громадянином попередньої держави»» [125, с. 261]. Було вирішено також, що проблема застосування норми про безперервність громадянства до інших категорій правонаступництва держав обговорюватиметься в майбутньому, але з того часу Інститут більше не розглядав питання про дипломатичний захист [171, с. 354].

Також цікавою та актуальною є нещодавня робота Інституту в галузі правонаступництва держав у питаннях відповідальності держав, виконана під керівництвом доповідача Коена, призвела до прийняття підсумкової резолюції на Талліннській сесії в 2015 році. У статті 10 цієї резолюції (Дипломатичний захист) сформульовано чіткий та недвозначний виняток із норми безперервності громадянства у випадках правонаступництва держав. В цій статті та коментарі до неї наводиться глибокий та переконливий аналіз доктринальних позицій та практики держав, що по суті обґрунтовує розвиток від традиційного (суворого, абсолютного) до сучасного (гнучкого) змісту норми безперервності громадянства: «1. Держава-наступниця може здійснювати дипломатичний захист щодо фізичної особи, яка є її громадянином, або юридичної особи, яка має її національність, на дату офіційного пред'явлення вимоги, але яка не була її громадянином чи національною юридичною особою на дату заподіяння шкоди, за умови, що ця особа мала громадянство (національність) держави-попередниці або втратила своє колишнє громадянство (національність) і набула - з причини, що не має відношення до пред'явлення вимоги, - громадянство (національність) держави-наступниці будь-яким чином, що не є несумісним з міжнародним правом» [222, с. 64-77].

У положенні резолюції Інституту міжнародного права розглядаються три окремі ситуації:

i) чи може держава-наступниця здійснювати дипломатичний захист щодо одного зі своїх громадян (національних осіб), [якщо] ця особа... не була її громадянином (національною особою) на дату заподіяння шкоди, яка мала місце до моменту правонаступництва (п. 1 ст. 10);

ii) чи може держава-наступниця продовжувати підтримувати вимогу у порядку здійснення дипломатичного захисту, яка була ініційована державою-попередницею (п. 2 ст. 10);

iii) чи може держава, яка спочатку пред'явила вимогу у порядку здійснення дипломатичного захисту до держави-попередниці, продовжувати підтримувати цю вимогу щодо держави-наступниці (п. 3 ст. 10) [222, с. 65].

Принцип безперервності громадянства викликав критику також у Комісії міжнародного права ООН під час розробки проектів статей про дипломатичний захист [301, с. 1133]. Так, у першій доповіді, підготовленій спеціальним доповідачем Дугардом у 2000 році, пропонувалося не приймати цей принцип, який розглядався як нечіткий та несправедливий [182, с. 294].

Попри пропозицію доповідача, Комісія міжнародного права ООН схвалила принцип безперервності громадянства і визнала у статті 5 проекту Статей про дипломатичний захист 2006 року, що «держава має право здійснювати дипломатичний захист щодо особи, яка була громадянином цієї держави безперервно з дати заподіяння шкоди по дату офіційного вимоги. Безперервність презюмується, якщо таке громадянство було на ці дати». Проте, оскільки в певних ситуаціях застосування принципу безперервності громадянства призвело б до несправедливого результату, у проектах Статей передбачається, що в деяких виняткових випадках держави можуть вдаватися до дипломатичного захисту, незважаючи на відсутність безперервного громадянства.

Це прямо відображено у другому пункті статті 5 проектів Статей про дипломатичний захист. У ньому передбачається, що «незалежно від

положень пункту 1 держава може здійснювати дипломатичний захист щодо особи, яка є її громадянином на дату офіційного пред'явлення вимоги, але не була її громадянином на дату заподіяння шкоди, за умови, що ця особа мала громадянство держави-попередниці або втратила своє колишнє громадянство та набуло з причини, що не має відношення до пред'явлення вимоги, громадянство першої держави будь-яким чином, яке не є несумісним з міжнародним правом». Як зазначається у коментарях, пункт 2 проекту статті 5 охоплює ситуації, коли особа, якій завдано шкоди внаслідок міжнародно-протиправного діяння, втратила своє громадянство або добровільно, або недобровільно [341, с. 34]. У цьому зв'язку стверджувалося, що принцип безперервності громадянства не повинен застосовуватися у випадках правонаступництва держав, коли особи, як правило, втрачають своє громадянство не за своєю волею, і що держава-наступниця має наслідувати право вимагати відшкодування збитків від імені своїх нових громадян за шкоду, заподіяну їм до правонаступництва [171, с. 358, 360].

Водночас деякі автори, заперечуючи застосування норми безперервності громадянства, водночас наполягають, що держава-наступниця не повинна мати можливості пред'являти вимогу від імені своїх нових громадян, якщо вони постраждали внаслідок порушення зобов'язання за міжнародним договором, у якому держава-наступниця не бере участі. Наприклад, Д. П. О'Коннелл заявив: «Якщо йдеться про компетенцію суду розглядати вимогу, що виникає з порушення договору, то ясно, що право пред'являти позов має лише потерпіла держава, яка підписала договір, і питання, що виникає у зв'язку з цим, полягає в тому, чи зберігається це право, якщо сторона, якій завдано шкоди, втратила своє громадянство внаслідок правонаступництва держав. Якщо норма безперервності громадянства не є нормою матеріального права, можна було б настійно рекомендувати розмежовувати випадки, коли вимога пред'являється самою державою як стороною, яка підписала договір, та випадки, коли вимога пред'являється з метою відшкодування збитків від імені осіб, які втратили

своє громадянство, і оскільки держава-наступниця не має права скаржитися на порушення договору, учасником якого вона не була, принцип безперервності громадянства діє тут, щоб не допустити подання будь-яких претензій від імені індивіда, а не від імені держави-підписанта договору» [260, с. 538].

Ці останні аргументи мають певні підстави. Однак вони не заперечують того факту, що недобровільна зміна громадянства внаслідок правонаступництва держав може визнаватись як виняток із правила безперервності громадянства. Швидше вони стосуються змісту, засобів та способів покликання до відповідальності.

Як зазначалося вище, Постійна Палата Міжнародного Суду у рішенні по Справі Залізниці Паневежис-Салдутішкіс, керуючись традиційним принципом безперервності громадянства, ухвалила, що держава-наступниця не може вимагати відшкодування збитків, заподіяній її новим національним особам внаслідок міжнародно-протиправних діянь, вчинених третіми державами до моменту правонаступництва держав [266, с. 16-17]. Це рішення, що підтверджує концепцію відсутності правонаступництва, в той же час започаткувало дискусію про доцільність принципу безперервності громадянства.

Наприклад, судді Й. ван Ейсінгі у особливій думці у цій справі зазначав: «Чи розумно називати неписаною нормою міжнародного права норму, яка при зміні суверенітету призведе до того, що нова держава чи держава, яка збільшила свою територію, не матиме змоги підтримувати вимоги своїх нових громадян щодо шкоди, заподіяної ним до зміни громадянства? Можна також поставити запитання про те, чи справді до завдання Суду входить сприяти кристалізації неписаних норм права, що ведуть до таких несправедливих результатів» [266, с. 17].

Згодом судді почали застосовувати аналогічний підхід і до інших справ, що надходять до Міжнародного Суду. Наприклад, сер Дж. Фіцморіс у своїй окремій думці у Справі «Барселона трекшн» заявив: «Занадто суворе та

огоульне застосування норми безперервності громадянства може призвести до ситуацій, у яких важливі інтереси залишаться незахищеними, позивачі втратять підтримку, а шкода не буде компенсована, причому не з міркувань по суті справи, а суто з технічних причин, через які держава була б позбавлена можливості діяти» [110, с. 101-102]. Суддя Джессап у своїй особливій думці з тієї ж справи зазначив, що принцип безперервності громадянства, який він вважає загальнообов'язковою міжнародною нормою, як виняток не повинен застосовуватися (*specialia generalibus derogant*) у спорах про правонаступництво держав [298, с. 202].

Заперечення суддів Ван Ейсінгі, Фіцморіса і Джессапа проти принципу безперервності громадянства та його застосування у справах правонаступництва держав стали важливим аргументом для авторів, які виступають на підтримку сучасної теорії правонаступництва щодо міжнародної відповідальності. Наполягаючи на тому, що право на відшкодування збитків внаслідок міжнародно-протиправних діянь, скоєних третіми державами щодо громадян держав-попередників до моменту правонаступництва держав, може переходити до держав-наступниць, ці автори особливо наголошують на запереченнях, які висловлювалися проти норми безперервності громадянства в самому Суді, і посиляються на рішення міжнародних судів, у яких ця норма не застосовувалася [170, с. 173-179; 171, с. 367-382].

Одним із таких рішень є рішення арбітражу Мексикано-французької комісії з розгляду претензій у Справі Пабло Нахера (Франція) проти Сполучених Мексиканських Штатів (*Pablo Najera (France) v. United Mexican States*) 1928 року, яке стосувалося шкоди, заподіяної підданому Османської імперії та уродженцю Лівану Пабло Нахере внаслідок діянь, вчинених під час Мексиканської революції [256].

Після військової поразки Османської імперії у Першій світовій війні Ліга Націй 28 квітня 1920 року ухвалила надати Франції мандат на території Лівану та Сирії. У 1923 році Мексика та Франція заснували Комісію з

претензій на відшкодування шкоди, заподіяної французьким громадянам у період Мексиканської революції, і домовилися про те, що відповідно до статті 3 третейської угоди, якою була заснована ця комісія, Франція може вдаватися до дипломатичного захисту від імені всіх осіб, які знаходяться під її заступництвом. 15 червня 1926 року Франція звернулася до Комісії з вимогою відшкодувати шкоду, яку зазнав Пабло Нахера внаслідок міжнародно-протиправних діянь Мексики під час революції, але Мексика заявила, що оскільки на момент скоєння відповідних міжнародно-протиправних діянь Нахера не був французьким *protege*, Франція не мала права здійснювати дипломатичний захист від його імені.

Однак голова третейського суду Верзійль заявив, що Пабло Нахера перебував під заступництвом Франції як на дату заподіяння шкоди, так і на дату пред'явлення претензії на відшкодування збитків. Верзійль вважає, що особи, які проживали в Лівані та Сирії, повинні розглядатися як французькі *proteges* не з того дня, коли ці території були поміщені під французький мандат, а з моменту, коли Франція почала здійснювати суверенітет над цими територіями [256, с. 488]. Виходячи з цього тлумачення третейський суд ухвалив, що Франція могла вдатися до дипломатичного захисту від імені Пабло Нахери, який постраждав у 1910-х роках внаслідок міжнародно-протиправних діянь, вчинених Мексикою.

Інша справа, в якій можна знайти підтвердження можливості передачі державі-наступнику права вимагати відшкодування збитків, заподіяних міжнародно-протиправними діями, вчиненими проти громадян держави-попередниці, стосується спору, що виник у 1930-х роках між Сполученим Королівством Великої Британії та Фінляндією [143, с. 1479-1550].

У 1934 році Фінляндія зажадала від Сполученого Королівства Великої Британії відшкодування збитків, завданих останнім деяким особам, які на момент скоєння відповідних міжнародно-протиправних діянь були російськими підданими, але після Російської революції 1917 року стали фінськими громадянами. Під час судового розгляду Сполучене Королівство

Великої Британії жодного разу не заявило, що особи, які постраждали внаслідок відповідних міжнародно-протиправних діянь, не були фінськими громадянами на дату заподіяння шкоди. На думку П. Дамберрі, цей факт як підтвердження доводу про те, що право на відшкодування збитків внаслідок міжнародно-протиправних діянь, вчинених щодо громадян держави-попередниці, може бути передано державі-наступнику і що принцип безперервності громадянства не застосовується у випадках правонаступництва держав [171, с. 370].

Ще одним прикладом на підтримку наступництва права вимоги щодо захисту постраждалих громадян можуть бути створені за договорами між державами-переможницями та переможеними державами у Першій світовій війні змішані третейські суди, які у своїх рішеннях з низки справ дійшли висновку, що право на дипломатичний захист може бути предметом правонаступництва держав [171, с. 370-379]. Те, яким чином ці третейські суди тлумачили статтю 304 Версальського договору [319, с. 1470], укладеного між союзними державами та Німеччиною, судячи з усього, суперечило принципу безперервності громадянства.

Так, у статті 304 Версальського договору передбачається, що «Змішаний Третейський Суд буде утворено між кожною із Союзних або Об'єднаних Держав, з одного боку, та Німеччиною, з іншого боку, у тримісячний строк з дня набрання чинності цим Договором. ... Змішаним Третейським Судом будуть розбиратися всі суперечки, які б вони не були, що стосуються контрактів, укладених до набрання чинності цим Договором, між громадянами Союзних та Об'єднаних Держав та німецькими громадянами». Засновані цією статтею суди в кількох випадках прийняли до розгляду позови про відшкодування збитків, подані особами, які не були громадянами союзних держав на дату виникнення шкоди від відповідних міжнародно-протиправних діянь, на тій підставі, що на дату набрання чинності Версальським договором ці особи були громадянами союзних держав [243, с. 686].

Слід зазначити також приклад Компенсаційної комісії ООН, заснованої для врегулювання претензій щодо компенсації втрат від іракського вторгнення до Кувейту та окупації Кувейту Іраком у 1991 році.

Комісія ухвалила, що вимоги щодо відшкодування збитків особам, які постраждали внаслідок вчинених Іраком міжнародно-протиправних діянь, мають пред'являтися державами їх громадянства. Цікаво, що у своєму рішенні від 26 червня 1992 року Ради управляючих ККООН не підтримала принцип безперервності громадянства і передбачила, що «уряд може подавати претензії від імені своїх громадян і, на свій розсуд, від імені інших осіб, які постійно проживають на його території. У разі урядів, що існують на території колишньої федеративної держави, один такий уряд може подавати претензії від імені громадян, корпорацій чи інших утворень іншого такого уряду за взаємною домовленістю» [277, с. 5]. Таким чином, держави-наступниці отримали можливість пред'являти претензії щодо відшкодування збитків від імені осіб, які в момент скоєння проти них міжнародно-протиправних діянь не були громадянами цих держав.

Якщо розглядати практику Компенсаційної комісії ООН, то відповідною ілюстрацією правонаступництва щодо вимог на захист постраждалих громадян може бути випадок поділу Чехословаччини.

До свого поділу 31 грудня 1992 року Чехословаччина подала кілька претензій від імені своїх громадян. Однак на час, коли Рада керуючих ККООН мала затвердити рекомендації, що містяться в доповіді Групи уповноважених, Чехословаччина перестала існувати. В одному зі своїх рішень Рада керуючих зайняла позицію, згідно з якою «ці претензії були спочатку представлені Чеською та Словацькою Федеративною Республікою», але з причин, навіть не зазначених у її рішенні, «компенсація має бути виплачена уряду Словацької Республіки». Ще в одному рішенні Рада керуючих відзначила, що «ці претензії були пред'явлені до того, як Чеська та Словацька Федеративна Республіка припинила своє існування. Присуджені суми компенсації відповідно підлягають виплаті урядам Чеської Республіки

та Словацької Республіки» [159, с. 2].

Аналогічні положення були прийняті Компенсаційною комісією ООН у процесі правонаступництва держав у колишній Югославії та Радянському Союзі [336, с. 254]. У цілому можна дійти висновку, що сучасна практика врегулювання претензій дотримується практики третейських судів, що раніше склалася, не застосовували норму безперервності громадянства у своїх рішеннях у справах, що стосувалися правонаступництва держав.

Як показує існуюча практика держав, у деяких випадках право вимагати відшкодування збитків, заподіяних громадянам держав-попередників, переходило до держав-наступниць.

По-перше, відомо, що збитки, завдані єврейським громадянам кількох європейських держав під час Другої світової війни, було відшкодовано виплатами, зробленими Ізраїлю у післявоєнний час. У 1952 році Федеративна Республіка Німеччина та Ізраїль уклали Угоду про репарації між Ізраїлем та Федеративною Республікою Німеччина, яка передбачала виплату Німеччиною компенсації не тільки самій Державі Ізраїль, а й людям, які стали жертвами нацистських злочинів [85, с. 206]. На момент скоєння відповідних міжнародно-протиправних діянь Ізраїлю навіть не існувало, відповідно, ці особи не були громадянами Ізраїлю, коли їм було завдано шкоди: вони мали громадянство різних європейських держав, таких як Німеччина, Польща чи Франція. Деякі автори вбачають у цьому прикладі підтвердження доводу про те, що право вимагати відшкодування непрямих збитків, завданих державою, може передаватися в результаті правонаступництва [171, с. 383-385].

Слід зазначити також, що у 2000 році Федеративна Республіка Німеччина прийняла Закон про заснування Фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» та підписала спільну заяву з Білоруссю, Ізраїлем, Польщею, Російською Федерацією, Сполученими Штатами Америки, Україною, Чеською Республікою, Фондом «Ініціатива німецьких підприємств» та єврейською організацією «Клеймс Конференс» [171, с. 388-

389]. У цій заяві Німеччина «погодилася з тим, що ці держави можуть вести переговори про укладання угоди про відшкодування збитків від імені приватних осіб, які не мали громадянства цих держав на момент заподіяння шкоди» [171, с. 389].

Ще одним прикладом є Фонд примирення, миру та співробітництва, заснований Австрією в 2000 році для відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправними діями, вчиненими нацистами під час Другої світової війни. Цей фонд виплатив великі суми відшкодування жертвам – громадянам таких держав, як Білорусь, Угорщина, Польща, Росія, Україна та Чеська Республіка, хоча на момент скоєння проти них відповідних протиправних діянь вони не були громадянами цих держав [171, с. 386-387].

Є й інший приклад, не пов'язаний із подіями Другої світової війни та збитками внаслідок міжнародно-протиправних діянь фашистів. У цьому випадку справа стосується незавершеного процесу деколонізації островів в Індійському океані [91, с. 127].

У 1966 році, перш ніж Маврикій набув статусу незалежної держави (1968 року), Сполучене Королівство Великої Британії (колишня колоніальна держава) відокремило острови Чагос від Маврикія. Крім того, Сполучене Королівство Великої Британії поступилося одним із островів, острів Дієго-Гарсія, Сполученим Штатам Америки, які потім побудували там військову базу [171, с. 385-386]. Внаслідок цих подій місцеве населення острова Дієго-Гарсія (близько 2000 ілуа) було переселене на Маврикій. Ця ситуація породила суперечки, і деякі з цих суперечок продовжуються досі. Одна суперечка була врегульована угодою, що набула чинності між Сполученим Королівством Великої Британії та Маврикієм у 1982 році.

Угода 1982 року про ілуа з архіпелагу Чагос була прийнята з бажанням «врегулювати деякі проблеми, що виникли щодо ілуа, які переїхали на Маврикій після свого від'їзду або виселення з архіпелагу Чагос після листопада 1965 року» [91; 332, с. 283]. У статті 1 Угоди уряд Сполученого Королівства Великої Британії зобов'язався виплатити *ex gratia* суму у розмірі

4 мільйони фунтів стерлінгів «за рахунок повного та остаточного врегулювання всіх вимог» – подібні формулювання є типовими положеннями, що використовуються у всіх компенсаційних угодах такого роду. Але інтерес представляє те, що Сполучене Королівство Великої Британії не заперечувало проти права Маврикія висунути претензії від імені групи осіб, які не були його громадянами на момент заподіяння шкоди [222, с. 73-74].

Наведений вище аналіз практики держав, судово-арбітражної практики та доктринальних позицій підкріплює висновки попереднього розділу про те, що держава-наступниця може вимагати відшкодування збитків від держави, яка несе відповідальність. Це не означає автоматичного правонаступництва: йдеться лише про можливість – за особливих обставин – вимагати відшкодування. Однак навіть при тому, що підтверджується первісна ідея пріоритету угод, головне це те, що держава-наступниця може вимагати відшкодування збитків. Справді, якби воно не мало такої можливості, можливість досягнення домовленості чи судового чи третейського рішення була б суто теоретичною та нереалістичною.

У попередніх розділах показано, що обидва методи (угоди та прецедентне право) однаково важливі. Крім того, вони підтверджують особливу важливість зв'язку між міжнародно-протиправним діянням та громадянами держави-наступниці (особистий зв'язок). До того ж у практиці держав частіше зустрічаються приклади, що стосуються шкоди, заподіяної громадянам держави-попередниці, ніж шкоди, заподіяної безпосередньо самій державі. З урахуванням цих міркувань можна дійти висновку, що норму безперервності громадянства можна визнати як традиційну вимогу у праві дипломатичного захисту, проте вона своє суворе та абсолютне тлумачення у випадках правонаступництва держав. Відповідно до сучасної практики держав, прецедентної практики та доктринальних поглядів, на нашу думку, слід підтримати ідею незастосування принципу безперервності громадянства у випадках правонаступництва держав.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження проблематики правонаступництва держав щодо міжнародної відповідальності пропонуються наступні загальні підсумки результатів, одержаних у процесі дисертаційної роботи відповідно до поставлених мети і завдань дослідження:

1. Питання про правонаступництво держав щодо міжнародно-правової відповідальності залишається одним із найскладніших у міжнародному праві. Ця складність зумовлена, зокрема, особливостями кожної конкретної ситуації, її політичними аспектами та ставленням третіх держав, тому є необхідність у нормах міжнародного права, які служили б рамками, здатними забезпечити правову захищеність та стабільність у міжнародних відносинах.

2. правонаступництво держав щодо відповідальності держав означає передачу прав і зобов'язань, що виникають в результаті скоєння міжнародно-протиправних діянь. Питання про правонаступництво держав щодо відповідальності держав безумовно досягло рівня необхідності його кодифікації і заслуговує на розгляд Комісією міжнародного права ООН. Це одна з тем загального міжнародного права, в якій міжнародне звичаєве право не цілком утвердилося в минулому, тому Комісія не включала його до своєї програми на ранній стадії. Розробка цієї теми доповнить раніше виконану Комісією роботу з інших питань правонаступництва, а також відповідальності держав.

3. У питаннях правонаступництва держав щодо міжнародно-правової відповідальності в цілому можуть застосовуватися положення, що містяться в Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння й у Віденських конвенціях 1978 і 1983 років. Крім того, питання щодо правонаступництва виникають і в контексті кодифікації норм про дипломатичний захист.

4. Оскільки міжнародне право являє собою єдину правову систему, слід дотримуватись одноманітності при використанні термінів, що

стосуються правонаступництва щодо договорів, державної власності, державних боргів та державних архівів, громадянства фізичних осіб та відповідальності держав, за винятком тих випадків, коли є серйозні підстави для використання термінів особливим чином. Однак рішення використовувати деякі терміни не означає, що всі або більшість норм, закріплених в обох Віденських конвенціях, застосовуються до правонаступництва держав щодо відповідальності, оскільки норми, що регулюють правонаступництво держав в одній галузі, наприклад, щодо договорів, можуть відрізнятися від норм, що діють в іншій області, наприклад, щодо державної власності, державних боргів та державних архівів. Це слід враховувати, при кодифікації норм про правонаступництво щодо відповідальності держав.

5. У сучасному міжнародному праві поняття відповідальності держави можна визначити як комплекс принципів та норм вторинного характеру, що регулюють, зокрема: а) встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння та його присвоєння тій чи іншій державі; б) зміст та форми відповідальності (нові обов'язки, а саме щодо припинення діяння та надання відшкодування у всіх формах); та в) покликання держави до відповідальності.

6. Зобов'язання держави-попередниці, що виникають у зв'язку з міжнародно-протиправним діянням, вчиненим нею проти іншої держави або суб'єкта міжнародного права до моменту правонаступництва держав, не стають зобов'язаннями держави-наступниці стосовно постраждалої держави або суб'єкта через виключно той факт, що ця держава-попередниця і держава-наступниця уклали угоду про перехід таких зобов'язань до держави-наступниці.

7. Залежно від змісту та учасників угод, що укладаються з питань правонаступництва щодо відповідальності, можна виділити класичні угоди про перехід прав та зобов'язань між державою-попередницею та державою-наступницею; угоди про претензії – угоди, що стосуються передачі

зобов'язань та укладаються між державою-наступницею та третьою державою або державами; угоди змішаного характеру, які не вписуються в жодну з перерахованих вище категорій. Угоди про перехід прав та зобов'язань є угодами, укладеними між державою-попередницею і державою-наступницею, відповідно в даному випадку застосовується правило *pacta tertiis*. Передача обов'язків державі-наступнику в рамках відповідальності держав може також розглядатися як надання прав потерпілій третій державі. Угоди про претензії укладаються між державою-наступницею та третьою державою, права та інтереси якої були порушені міжнародно-протиправним діянням, вчиненим державою-попередницею. Такі угоди вирішують між сторонами деякі питання правонаступництва держав у зв'язку з зобов'язаннями, що впливають із відповідальності держав, і є обов'язковими для виконання та мають пріоритет над будь-якими можливими (субсидіарними) загальними нормами.

8. Традиційна доктрина заперечення правонаступництва щодо відповідальності склалася переважно у період, що передував кодифікації Комісією норм про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії. Цим частково можна пояснити тезу про «суто особистий характер» міжнародної відповідальності, яка не може бути передана від держави, яка вчинила протиправне діяння, до держави-наступниці. Проте задля встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння держави необхідна присутність двох елементів, саме поведінка (дія чи бездіяльність), яке а) присвоюється державі з міжнародного права; та б) є порушенням міжнародно-правового зобов'язання цієї держави.

9. Слід враховувати та проаналізувати два набори винятків із цього загального правила. По-перше, у частині, що стосується присвоєння, загальна норма відсутності правонаступництва повинна доповнюватися спеціальними нормами про порушення, що тривають, та про повстанські або інші рухи. По-друге, у частині покликання до відповідальності існують ситуації, у яких, попри те що міжнародно-протиправне діяння присвоюється державі-

попереднику і є її діянням (незалежно від цього, чи триває воно чи ні), потерпіла держава чи інший потерпілий суб'єкт може вимагати виконання певних зобов'язань, що випливають із відповідальності за це діяння, також або тільки від держави-наступниці або держав-наступниць.

10. Видається в цілому прийнятним, що у ситуаціях виходу частин держави з її складу головною нормою, що регулює правонаступництво за зобов'язаннями, які виникають з міжнародно-протиправної дії держави-попередниці, скоєної нею до правонаступництва, є принцип відсутності правонаступництва. Оскільки держава-попередниця продовжує існувати, держава-продовжувач має залишатися відповідальною за власні міжнародно-протиправні діяння, вчинені до дати правонаступництва.

11. Слід підтримати загальне правило, згідно з яким відповідальність переходить до руху, який досяг успіху за незалежність, при цьому у держави-наступниці залишається можливість доводити необґрунтованість цього переходу стосовно конкретних порушень через відсутність реальної наступності між рухом за незалежність і новим урядом.

12. У ситуації правонаступництва, коли держава-попередниця перестала існувати (такі ситуації включають об'єднання (включення та злиття) та поділ держав), держава-порушниця більше не існує, але наслідки вчинених нею міжнародно-протиправних діянь продовжуються. Застосування загальної норми відсутності правонаступництва у такому разі означало б, що жодна держава не несе зобов'язання, що виникають з міжнародно-протиправних діянь. Таке рішення навряд чи узгоджується з цілями міжнародного права, які включають справедливе та розумне врегулювання спорів. У зв'язку з цим загальну норму відсутності правонаступництва слід замінити презумпцією правонаступництва щодо зобов'язань, що випливають із відповідальності держав. Зрозуміло, не йдеться про безумовне або абсолютне правонаступництво, оскільки презумпція такої передачі зобов'язань може бути підтверджена, спростована або скоригована за умовами угод, включаючи, у відповідних випадках, угоди

про розподіл (спільне несення) таких зобов'язань.

13. Застосування принципу відсутності правонаступництва в контексті поділу держави повністю суперечило б самій ідеї справедливості. У разі поділу держави зобов'язання, що впливають із міжнародно-протиправного діяння, не зникають і, зазвичай, переходять до однієї чи кількох держав-наступниць. Передача зобов'язань може відбуватися як за згодою держав, так і за його відсутності. Що стосується факторів, які слід враховувати при визначенні носія зобов'язань, то аналіз практики держав також свідчить на користь врахування зв'язку з територією та перетворення органу держави-попередниці на орган однієї з держав-наступниць. У тих випадках, коли територіальний зв'язок відсутній, розподіл зобов'язань щодо відшкодування (зокрема, компенсації) може проводитись у справедливих частках, що відповідають часткам у державній власності та державних боргах. Крім того, слід враховувати інші фактори, такі як характер та форма відшкодування. Це може включати ситуації, за яких, через природу реституції, тільки одна конкретна держава-наступниця має можливість зробити таку реституцію.

14. Важлива різниця між питанням про правонаступництво щодо права на відшкодування та питанням про правонаступництво щодо зобов'язань, що впливають із відповідальності держав, полягає в тому, що право на відшкодування – це лише наслідок міжнародно-протиправного діяння відповідальної держави. У цілому нині визнається, що правонаступництво держав не зачіпає право держави-попередниці, яка продовжує існувати, вимагати відшкодування від держави-порушника за її діяння, вчинені до правонаступництва. Така вимога ґрунтується на загальнозастосовуваних нормах про відповідальність держав. У випадках об'єднання держава-наступниця може вимагати відшкодування шкоди від міжнародно-протиправного діяння, вчиненого до моменту об'єднання проти будь-якої держави або держави, що об'єдналися або увійшли до складу іншої. Коли частини території держави відокремлюються та утворюють дві або кілька держав, а держава-попередниця перестає існувати, одна або кілька держав-

наступниць можуть вимагати відшкодування від відповідальної держави. Такі вимоги та угоди повинні враховувати зв'язок між наслідками міжнародно-протиправного діяння та територією чи громадянами (національними особами) держави-наступниці, справедливі частки та інші відповідні фактори.

15. Для відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок міжнародно-протиправного діяння, вчиненого проти громадян інших держав, використовується юридична фікція – «дипломатичний захист», – яка дозволяє державам приймати на себе вимоги своїх громадян (національних осіб) і уможлиблює відшкодування шкоди, заподіяної фізичним особам або приватним юридичним особам внаслідок міжнародно-протиправних діянь, вчинених іншими державами. Сучасний погляд на правонаступництво держав відкидає традиційний правовий підхід, який підтримує принцип безперервності громадянства, оскільки в певних ситуаціях застосування принципу безперервності громадянства призвело б до несправедливого результату, тому у проектах статей передбачається, що в деяких виняткових випадках держави можуть вдаватися до дипломатичного захисту, незважаючи на відсутність безперервного громадянства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамчук І.Г. Міжнародно-правове визнання державного кордону України з Румунією та Чехословаччиною (1939-1947 рр.): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 207 с.
2. Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р.
3. Алма-Атинська декларація від 21 грудня 1991 року. Додаток II. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_189#Text.
4. Андрейченко С. С. *Denial of justice* как основание для атрибуции государству поведения судебных органов. *Науково-інформаційний вісник «Право»*. 2015. № 12. С. 70-76.
5. Андрейченко С. С. Концепція атрибуції поведінки державі в міжнародному праві : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 578 с.
6. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право: підручник. Київ : Фенікс. 2018. 762 с.
7. Блажевич Ю. Ю. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Інститут законодавства Верховної Ради України. 2006.
8. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В. Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. 608 с.
9. Віденська конвенція про право міжнародних договорів, 1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.
10. Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів, 1978 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_072#Text.
11. Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_185#Text.
12. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник / А. В. Войціховський ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с.

13. Громовенко К. В. Особливості захисту прав людини в умовах збройних конфліктів. *Правові новели*. 2022. № 17. С. 101-106.
14. Громовенко К. В. Проблеми загальних принципів права в міжнародному праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. Збірник наукових праць. 2021. № 49. С. 176-179
15. Громовенко К. В., Тицька Я.О. Роль правоохоронних органів в забезпеченні прав людини: теоретико-правовий аспект. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2021. № 2 (72). С. 120-125.
16. Гороховський О. Правда про те, що за прийняття росії в ООН ніхто не голосував і вона є членом організації безпідставно. *Фактчек-проект «Без Брехні»*. 09.06.2022. URL: <https://without-lie.info/factcheck/feyk-po-tysiachi-zlotykh-vid-andzheia-dudy-dlia-ukraintsiv>.
17. Гусейнов Латіф Гусейн огли. Відповідальність держав за порушення міжнародних зобов'язань у галузі прав людини: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. 2000.
18. Далявська Т. П. Невизнані держави в контексті державотворчих процесів та міжнародного визнання. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. 2014. Вип. 66. С. 345-353.
19. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990р. - К.: Політвидав України, 1990.
20. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text.
21. Денисов В.Н. В.М. Корецький в Організації Об'єднаних Націй. Кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права. До 130-річчя від дня народження. Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького. Випуск 32. До 30-річчя Незалежності України та 25-річчя Конституції України. Київ, 2021. С. 13-40.

22. Денисов В.Н. Світова війна та міжнародне право. До 100-річчя Першої світової війни 1914–1918 рр. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 375–383.

23. Договір між Сполученими Штатами та Австрією (Відень, 24 серпня 1921 року): Treaty between the United States and Austria (Vienna, 24 August 1921), *American Journal of International Law*. 1922. Vol. 16. Suppl., P. 1-4.

24. Договір про будівництво та експлуатацію гребельної системи «Габчіково-Надьмарош» (Будапешт, 16 вересня 1977 року). United Nations, Treaty Series. Vol. 1109.

25. Договір про встановлення дружніх відносин між Сполученими Штатами та Угорщиною (Будапешт, 29 серпня 1921 року): Treaty Establishing Friendly Relations between United States of America and Hungary (Budapest, 29 August 1921). *American Journal of International Law*. 1922. Vol. 16. Suppl. P. 13-16.

26. Договір про встановлення єдності Німеччини (Берлін, 31 серпня 1990 р.). *International Legal Materials*. 1991. Vol. 38. P. 457.

27. Договір про заснування Європейської Спільноти (консолідована версія станом на 1 січня 2005 року). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text.

28. Договір союзних держав із Німеччиною (Версальський договір), 1919 р.: Договір, Витяг, Міжнародний документ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_081#Text.

29. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол II). Женева, 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199.

30. Дурсунов Р. М. Міжнародно-правове визнання держав (проблеми теорії та практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2014. 19 с.

31. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод, 1951 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

32. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 01.08.1975. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055.

33. Заява МЗС України щодо нелегітимності перебування Російської Федерації в Раді Безпеки ООН та Організації Об'єднаних Націй у цілому від 26 грудня 2022 року. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-nelegitimnosti-perebuvannya-rosijskoyi-federaciyi-v-radi-bezpeki-onn-ta-organizaciyi-obyednanih-nacij-u-cilomu>.

34. Звернення Національної ради Словацької Республіки до парламентів та народів світу (3 грудня 1992 року) та Звернення Чеської національної ради до всіх парламентів та націй світу (17 грудня 1992 року) (відтворюються у документі ООН A/47/848, додатки II та I, відповідно).

35. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text.

36. Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_389.

37. Конвенція про обмеження застосування сили у разі стягнення договірних боргових зобов'язань, 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_444#Text.

38. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами 1965 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_060#Text.

39. Конвенція, укладена між Республікою Венесуела та Республікою Нова Гранада, про визнання та поділ активних та пасивних кредитів Колумбії (Богота, 23 грудня 1834). *British and Foreign State Papers*, 1834-1835. London, 1852. Vol. XXIII.

40. Конституційний закон № 4/1993 про заходи, пов'язані з припиненням існування Чеської та Словацької Федеративної Республіки.

41. Конституція Намібії, прийнята 9 лютого 1990 року, міститься у документі S/20967/Add.2, Додаток I.
42. Конституція України від 28.06.1996: Закон України № 254к/96-ВР (ост. ред. 02.03.2014) // *Голос України*, 13.07.96, № 128.
43. Крилов М. А. Категорія «громадянства» як передумова дипломатичного захисту. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 179-184.
44. Латвія і Естонія задумались про стягнення з РФ збитків за радянську окупацію. *Європейська правда*. 21 серпня 2018. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/08/21/7085887>
45. Маїлунц К. Е. Розвиток правил про правонаступництво щодо відповідальності держав в проектах Комісії міжнародного права ООН. *Альманах міжнародного права*. 2021. № 25. С. 22–28.
46. Маїлунц К. Е. Розвиток практики правонаступництва держав щодо відповідальності. *Правова позиція*. 2021. № 2 (31). С. 80–84.
47. Маїлунц К. Е. Вплив правонаступництва держав на форми відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 879-882.
48. Маїлунц К. Е. Проблема множинності держав у контексті правонаступництва щодо міжнародно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 615–618.
49. Маїлунц К. Е. Атрибуція діяння повстанського руху в світлі правонаступництва держав щодо відповідальності. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Vol. 2. P. 111-116.
50. Маїлунц К. Е. Об'єднання держав та питання правонаступництва щодо відповідальності. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки*: матеріали V Всеукраїнського науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 14 травня 2021 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2021. С. 137-140.
51. Маїлунц К. Е. правонаступництво держав щодо відповідальності:

постановка питання. *Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 19–20 травня 2021 року. / за заг. ред. Б. Р. Стецюка. – Кропивницький: Національний центр «Мала академія наук України», 2021. 237-238.

52. Маїлунц К. Е. Робота Інституту міжнародного права з кодифікації правил про правонаступництво держав у питаннях міжнародної відповідальності. Статті учасників VII Всеукраїнської мультидисциплінарної конференції «Чорноморські наукові студії» (м. Одеса, 14 травня 2021 року). *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса: Гельветика, 2021. Вип. 34. С. 10-14.

53. Макаrchук В. С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939-1945 рр.). Київ: Атіка, 2004. 348 с.

54. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом. Харків: Консум, 2000. 592 с.

55. Мамонтов І. О. 30 років незалежності України: міжнародно-правові аспекти правонаступництва держави. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 77-90.

56. Мануїлова А. І. Естопель як загальний принцип міжнародного права. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 293 – Міжнародне право. – Національний університет «Одеська юридична академія», МОН України, Одеса, 2021.

57. Мацко А. С. Міжнародне право: Навч. посіб. – 2-ге вид., переробл. І допов. – К.: МАУП, 2005. – 232 с.

58. Мельник А. Я. правонаступництво України щодо міжнародних договорів СРСР. Київ: Юридична думка, 2005. 424 с.

59. Мережко О. О. Крах російської легітимності в ООН. LB.ua. 27 грудня 2022 р. URL: https://lb.ua/world/2022/12/27/540541_krah_rosiyskoi_legitimnosti_oon.html

60. Мирний Договір з Італією від 10 лютого 1947 р. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_572#Text.

61. Мирний договір між Союзними та Об'єднаними Державами та Австрією (Сен-Жерменський мирний договір). Протокол, Декларація та Особлива декларація (Сен-Жермен-ан-Лес, 10 вересня 1919 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_082#Text.

62. Міжнародне публічне право: підручн. / В.Ф. Антипенко, Л. Д. Тимченко, О. В. Беглий, О. А. Радзівілл [та ін.]; відп. ред. В. Ф. Антипенко. В 3-х томах: Т. 1. – Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. – 422 с.

63. Ноговіцина Ю. О. Міжнародно-правові аспекти правонаступництва України. Київ: Вид. дім «Промені», 2006. 352 с.

64. Ноговіцина Ю.О. правонаступництво держав: новий погляд на стару проблему. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Міжнародні відносини. 2005. Вип. 31-32. С. 121-124.

65. Офіційний веб-сайт Міністерства закордонних справ України. URL: <https://undocs.org/ruM/RES/56/83>.

66. Офіційний веб-сайт Фонду примирення, миру та співробітництва. URL: <http://reconciliationfund.at/>.

67. ПАРЕ ухвалила резолюцію про визнання Росії терористичним режимом. Європейська правда. 13 жовтня 2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/10/13/7148626>.

68. Перевезенцев О. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів. Київ: Знання, 2007. 262 с.

69. Перевезенцев О.Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11; Київ, нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ , 2004. 18 с.

70. Про Заяву Верховної Ради України щодо визнання російського режиму терористичним, нелегітимності перебування російської федерації в Організації Об'єднаних Націй і її реформування, відповідальності членів

російських політичних партій, що підтримують агресію: Постанова Верховної Ради України від 01.12.2022 р. № 2787-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2787-20#Text>.

71. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.

72. Про правонаступництво України: Закон України від 12 вересня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>

73. Резолюція ES-11/4, ухвалена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй «Територіальна цілісність України: захист принципів, закріплених у Статуті Організації Об'єднаних Націй». 12 жовтня 2022 року. Документ ООН A/RES/ES-11/4. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU22035?ed=2022_10_12.

74. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН про територіальну цілісність України № 68/262 від 27 березня 2014 р. Документ ООН A/RES/68/262. URL: <https://www.un.org/ru/ga/68/docs/68res3.shtml>.

75. Репецький В.М. Дипломатичне і консульське право: Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. Київ, 2006. 372 с.

76. Римський статут Міжнародного кримінального суду, прийнятий 17 липня 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

77. Статут Ліги Націй від 28 червня 1919 р. URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenti/statut_ligi_nacij_ustav_ligi_nacij/2-1-0-1227.

78. Статут Міжнародного Суду від 26 червня 1945 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

79. Статут Організації Об'єднаних Націй, Прийнятий в Сан-Франциско 26 червня 1945 року, вступив в чинності 24 жовтня 1945 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

80. Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : монографія / О.В. Тарасов. – Харків : Право, 2014. – 512 с.

81. Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право: Навч.

посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 608 с.

82. Теорія міжнародного права : навчально-методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. – Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. – 224 с.

83. Трояновський О. В. Кодифікації питання правонаступництва держав щодо відповідальності держав в резолюції Інституту міжнародного права. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2022. № 1(75). С. 184-189.

84. Угода між Сполученим Королівством та Об'єднаною Арабською Республікою про фінансові та торгові зносини та британську власність у Єгипті (Каїр, 28 лютого 1959 року). United Nations. Treaty Series. Vol. 343. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20343/v343.pdf>.

85. Угода між урядом Ізраїлю та урядом Федеративної Республіки Німеччини, підписана в Люксембурзі 10 вересня 1952 року. United Nations, Treaty Series. Vol. 162, No. 2137.

86. Угода між урядом Сполучених Штатів Америки та урядом Арабської Республіки Єгипет щодо претензій національних осіб Сполучених Штатів (Каїр, 1 травня 1976 року). United States Treaties and Other International Agreements. 1976. Vol. 27, p. 4214.

87. Угода між урядом Федеративною Республікою Німеччина та урядом Сполучених Штатів Америки щодо порядку врегулювання деяких майнових претензій (Бонн, 13 травня 1992 року). Agreement between Federal Republic of Germany and the Government of United States of America concerning Settlement of Certain Property Claims (Bonn, 13 May 1992). United Nations, Treaty Series. Vol. 1911, No. 32547.

88. Угода між урядом Французької Республіки та урядом Об'єднаної Арабської Республіки (Цюрих, 22 серпня 1958). *Revue generale de droit international public*. 1958. Vol. 62.

89. Угода про визначення сум до виплати Австрією та Угорщиною у формі сатисфакції за їх зобов'язаннями за договорами, укладеними

Сполученими Штатами з Австрією 24 серпня 1921 року та з Угорщиною 29 серпня 1921 року (Вашингтон, 26 листопада 1924 року). *League of Nations. Treat Series. Vol. 48, No. 1151.*

90. Угода про заснування Єменської Республіки (Сана, 22 квітня 1990 року): *Agreement on Establishment of Republic of Yemen (San'a, 22 April 1990)*, *International Legal Materials. 1991. Vol. 30.*

91. Угода про ілуа з архіпелагу Чагос, підписана в Порт-Луї 7 липня 1982 (*United Nations, Treaty Series, vol. 1316, No. 21924, p. 127*).

92. Угода про припинення військових дій у В'єтнамі (Женева, 20 липня 1954 р.). In: *Viet-Nam Crisis: A Documentary History / A. W. Cameron (ed.). Vol. 1: 1940-1956. Ithaca, Cornell University Press, 1971.*

93. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text.

94. Угода про фінансові та торговельні відносини та британську власність в Єгипті, підписану в Каїрі 28 лютого 1959 року. *United Nations, Treaty Series. vol. 343, No. 4925.*

95. *Administrative Decision No. I, 25 May 1927, Tripartite Claims Commission, UNRIAA, vol. VI.*

96. *Advisory Opinion No. 6, Certain Questions Relating to Settlers of German Origin in the Territory Ceded by Germany to Poland, 1923 P.C.I.J. (ser. B) No. 6 (Sept. 10). P. 41-42.*

97. *Affaire des biens Britanniques au Maroc Espagnol (Espagne c. Royaume-Uni), Award of 1 May 1925. United Nations, Reports of International Arbitral Awards. 1925. Vol. II. P. 615-742.*

98. *Affaire relative à la concession des phares de l'Empire ottoman (Grèce, France), 24-27 July 1956. Recueil des Sentences Arbitral. 1956. Vol. XII. P. 165-269.* URL: https://www.trans-lex.org/262150/_/affaire-relative-%C3%A0-la-concession-des-phares-de-l%E2%80%99empire-ottoman-24-27-july-1956-in:%C2%A0recueil-des-sentences-arbitral-volume-xii-pp-165-269.

99. Ago R. *Le delit international. Collected Courses of Hague Academy of*

International Law. 1939. Vol. 68 (1939-II). P. 415-554.

100. Agreement between Sudan and South Sudan on Certain Economic Matters. 27/09/2012. URL: <https://peacemaker.un.org/node/1617>.

101. Agreement between the Government of the United States of America and the government of the Socialist Republic of Vietnam concerning the settlement of certain property claims (Hanoi, 28 January 1995). URL: https://www.justice.gov/sites/default/files/pages/attachments/2014/10/09/vietnam_as.pdf.

102. Amerasinghe C.F. *Diplomatic Protection*, Oxford University Press, 2008.

103. American and British Claims Arbitration under the Special Agreement Concluded between the United States and Great Britain, August 18, 1910.

104. *Amicus curiae* briefs prepared by the Venice Commission. URL: https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=04_ECHR_briefs.

105. Application of Convention on Prevention and Punishment of Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). Judgment. *ICJ Reports*. 2007.

106. Application of Convention on Prevention and Punishment of Crime of Genocide (Croatia v. Serbia), Judgment. *ICJ Reports*. 2015.

107. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). International Court of Justice. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/91/judgments>.

108. Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda). Judgment, *ICJ Reports*, 2005. URL: <https://www.icj-cij.org/case/116>.

109. Australia-Republic of Nauru: Settlement of the Case in the International Court of Justice concerning certain Phosphate Lands in Nauru. [10 August 1993]. *International Legal Materials*. 1993. Vol. 32. P. 1471-1479.

110. Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain) (New Application: 1962). *ICJ Reports*. 1970. Separate Opinion of Judge Sir

Gerald Fitzmaurice. URL: <http://www.icj-cij.org/docket/files/50/5401.pdf>.

111. Bardonnet D. La Succession d'Etats à Madagascar: Succession au droit conventionnel et aux droits patrimoniaux. Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence R. Pichon et R. Durand-Auzias, 1970. 877 p.

112. Baron A. v. Prussian Treasury. International Law Reports. *Consolidated Table of Cases*, Volumes 1-125. University of Cambridge, 2004. 600 p.

113. Bederman D.J. The United Nations Compensation Commission and the Tradition of International Claims Settlement. *New York University Journal of International Law and Politics*. 1994. Vol. 27, No. 1. P. 1-42.

114. Bedjaoui M. Problemes recents de succession d'Etats dans les Etats nouveaux. *Collected Courses of Hague Academy of International Law*. 1970. Vol. 130. P. 455-586.

115. Bedjaoui M. Sixth Report on Succession of States in Respect of Matters other than Treaties. Yearbook of International Law Commission. 1973. Vol. 2. No. 19, U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1973/Add. I. P. 536-562.

116. Bijelic v. Montenegro i Serbia, No. 11890/05, 28 April 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-92484&filename=001-92484.pdf>.

117. Blake v. Guatemala (Merits), Judgment of 24 January 1998, Series C, No. 36, para. 67.

118. Blečić v. Croatia, Grand Chamber, Case No. 59532/00, CHR 2006-III. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/sites/rus/pages/search.aspx?i=001-72688>.

119. Blum Y.Z. Russia takes over the Soviet Union's seat at the United Nations. *European Journal of International Law*. 1992. Vol. 3. Issue 2. P. 354-361.

120. Bodrozic v. Serbia, No. 32550/05, 23 June 2009.

121. Bolívar Railway Case (on merits). Reports of International Arbitral Awards. 1903. Vol. IX. P. 445-455. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_IX/445-455.pdf.

122. Borchard E. M. Diplomatic Protection of Citizens Abroad: or the Law

of International Claims. New York. The Banks Law Publishing Company. 1915. 988 p.

123. Bothe M., Schmidt C. Sur quelques questions de succession posees par la dissolution de l'URSS et celle de la Yougoslavie. *Revue generale de droit international public*. 1992. Vol. 96. No. 4. P. 821-842.

124. Brierly J. L. The Theory of Implied State Complicity in. International Claims. The British Year Book of International. Law. 1928. Vol. 9. P. 42–48.

125. Briggs H.W. La protection diplomatique des individus en droit international: la nationalite des reclamations. *Annuaire de l'Institut de droit international*. 1965. Vol. 51. Tome II, Session of Warsaw. P. 157-262.

126. British and Foreign State Papers, 1919, vol. CXII (London, HM Stationery Office, 1922).

127. Brownlie I. Principles of Public International Law. Fourth Edition. – Oxford, Clarendon Press, 1990. 735 p.

128. Brownlie I. System of the Law of Nations: State Responsibility. Part I. New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1983. 302 p.

129. Campos G. J. D. Algunas consideraciones sobre los problemas de la sucesion de estados. *Revista Española de Derecho Internacional*. 1963. Vol. 16, No. 3. P. 551-578.

130. Case concerning Right of Passage over Indian Territory (Merits). International Court of Justice. Judgment of 12 April 1960, ICJ Reports 1960.

131. Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of 2 agreements concluded on 9 July 1986 between the 2 States and which related to problems arising from the Rainbow Warrior affair, A0 United Nations, Reports of International Arbitral Awards (UNRIAA), vol. XX (Sales No. E/F.93.V.3), p. 215-266.

132. Case Concerning United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (United States of America v. Iran). International Court of Justice. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/64/9544.pdf>.

133. Case of Atlantic and Hope Insurance Companies v. Ecuador (case of

the schooner *Mechanic*), запись of the Commissioner, Mr. Hassaurek, *United Nations, Reports of International Arbitral Awards*. 2012. Vol. XXIX. P. 108-114.

134. Case of Ireland v. The United Kingdom (Application no. 5310/71). Judgment 18 January 1978. URL: <https://www.law.umich.edu/facultyhome/drwcasebook/Documents/Documents/Republic%20of%20Ireland%20v.%20United%20Kingdom.pdf>.

135. Case of Marčić and 16 Others v. Serbia. (Application no. 17556/05). Judgment. Strasbourg. 30 October 2007. URL: http://www.zastupnik.gov.rs/images/marcic_p_17556-05_eng.pdf.

136. Case of Milić v. Montenegro and Serbia. (Application no. 28359/05). Judgment. Strasbourg. 11 December 2012. URL: http://www.zastupnik.gov.rs/uploads/cr/presude/u-odnosu-na-rs/presuda-milic-protiv-crne-gore-i-srbije-predstavka-br.-28359-05/Milic_Montenegro_and_Serbia_p_28359_05_e1.pdf

137. Case of Šilih v. Slovenia. (Application no. 71463/01). Grand Chamber. Judgment. Strasbourg. 9 April 2009. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-92142%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-92142%22]}).

138. Case of Zaklan v. Croatia (Application no. 57239/13). Judgment 16 December 2021. European Court of Human Rights. Final 16/03/2022. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-214038%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-214038%22]}).

139. Cavaglieri A. La dottrina della successione di Stato a Stato e il suo valore giuridico. 1910.

140. Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru v. Australia), Preliminary Objections, Judgment, ICJ Reports 1992.

141. Chahdi H. O. La pratique marocaine du droit des traites: essai sur le droit conventionnel marocain (Paris, LGDJ, 1982).

142. Chemin de fer d'Alsace-Lorraine v. Ducreux Es-qualite, Court of Cassation, Civil Chamber, 30 March 1927. *Journal du droit international*. 1928. Vol. 55. P. 1034.

143. Claim of Finnish shipowners against Great Britain in respect of the use of certain Finnish vessels during the war (Finland, Great Britain), Award of Dr. Algot Bagge of 9 May 1934. *United Nations, Reports of International Arbitral Awards*. 1934. Vol. III. P. 1479–1550.

144. Commentaries to the Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts Adopted by the International Law Commission at its Fifty-Third Session (2001). URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf.

145. Convention on Adjustment of Claims (Guayaquil, 25 November 1862). *Treaties and Other International Agreements of United States of America, 1776–1949*. / C.I. Bevans (ed.). Washington, DC, US Government Printing Office, 1971.

146. Corfu Channel (Merits) (Gr. Brit. v. Alb.), 1949 I.C.J. 4, 43 (Apr. 9) (individual opinion of Judge Alvarez).

147. Cotran E. Some legal aspects of the formation of the United Arab Republic and the United Arab States. *International and Comparative Law Quarterly*. 1959. Vol. 8. P. 346–390.

148. Craven C. The problem of State succession and the identity of States under international law. *European Journal of International Law*. 1998. Vol. 9. Issue 1. P. 142-162.

149. Crawford J. State Responsibility: The General Part. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 906 p.

150. Crawford J. The Creation of States in International Law. 2nd ed. Oxford: Clarendon, 2007. 944 p.

151. Crook J.R. The United Nations Compensation Commission - A New Structure to Enforce State Responsibility. *American Journal of International Law*. 1993. Vol. 87, No. 1. P. 144-157.

152. Curso de Derecho Internacional Público, vol. I, 3.a ed., Oviedo, Universidad de Oviedo, 1983. 657 p.

153. Czapliński W. State Succession and State Responsibility. *Canadian Yearbook of International Law*. 1990. Vol. 28. P. 339-359.

154. D'Aspremont J. Rebellion and State responsibility: wrongdoing by democratically elected insurgents. *International i Comparative Law Quarterly*. 2009. Vol. 58. P. 427-442.

155. D'Esqueville v. Aktiengesellschaft Weser, Case No. S. II-89, Decision of 27 October 1923. *Recueil des decisions des tribunaux arbitraux mixtes institues par les traites de paix*. 1923. Vol. III.

156. Dame de Laire v. Etat hongrois, Case No. 51, Decision of 27 July 1927, Tribunal arbitral mixte franco-hongrois. *Recueil des decisions des tribunaux arbitraux mixtes institues par les traites de paix*. 1923. Vol. VII. P. 825-829.

157. Dawson J.P. Unjust Enrichment: A Comparative Analysis. Little, Brown & Co., Boston, 1951. 201 p.

158. Decision concerning the 1st instalment of claims for departure from Iraq or Kuwait (category A claims) taken by the Governing Council of the United Nations Compensation Commission at its 46th meeting, held on 20 October 1994 in Geneva. URL: https://digitallibrary.un.org/record/202461?ln=zh_CN.

159. Decision Concerning the Second Instalment of "F1" Claims taken by the Governing Council of the United Nations Compensation Commission at its 81st meeting, held on 30 September 1998 at Geneva. (S/AC.26/1998/12). URL: <https://uncc.ch/sites/default/files/attachments/S-AC.26-DEC%2056%20%5B1998%5D.pdf>.

160. Denysov V., Falalieieva L. Derogation in the Field of Human Rights: International Legal Instruments and Practice of Ukraine. *International and Comparative Law Review*. 2020. Volume 20. No. 2. P. 7-37.

161. Digest of the decisions of international tribunals relating to State Responsibility. Doc. A/CN.4/169 by the Secretariat. Topic: State responsibility. Extract from the Yearbook of the International Law Commission. 1964. Vol. II. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_169.pdf.

162. Donner R. Regulation of Nationality in International Law, 2nd ed., Irvington-on-Hudson, NY, Transnational Publishers, Inc., 1994. 434 p.

163. Doyle J.J. A bitter inheritance: East German real reality and the

Supreme Constitutional Court's 'land reform' decision of April 23, 1991. *Michigan Journal of International Law*. 1992. Vol. 13. P. 832-864.

164. Draft articles on Diplomatic Protection 2006. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_8_2006.pdf.

165. Drakidis P. Succession d'Etats et enrichissements sans cause des biens publics du Dodecanese. *Revue hellenique de droit international*. 1971. Vol. 24. P. 72-123.

166. Dugard J. International Law: A South African Perspective. 3rd ed. Lansdowne, South Africa: Juta, 2005. 582 p.

167. Dumberry P. A Guide to State Succession in International Investment Law. Cheltenham, Edward Elgar, 2018. 552 p.

168. Dumberry P. Is a new State responsible for obligations arising from internationally wrongful acts before its independence in the context of secession? *Canadian Yearbook of International Law*. 2005. Vol. 43. P. 419-454.

169. Dumberry P. New State responsibility for internationally wrongful acts by an insurrectional movement. *European Journal of International Law*. 2006. Vol. 17. Issue 3. P. 605-621.

170. Dumberry P. Obsolete and unjust: rule of continuous nationality in the context of State succession. *Nordic Journal of International Law*. 2007. Vol. 76, No. 2. P. 153-183.

171. Dumberry P. State Succession to International Responsibility. Leiden: Martinus Nijhoff, 2007. 520 p.

172. Dupuy P. M. Reviewing the difficulties of codification: on Ago's classification of obligations of means and obligations of result in relation to State responsibility. *European Journal of International Law*. 1999. Vol. 10. P. 371-385.

173. Economides C. P. Content of the obligation: obligations of means and obligations of result. *The Law of International Responsibility* / Edited By: James Crawford, Alain Pellet, Simon Olleson, Kate Parlett. Oxford Scholarly Authorities on International Law [OSAIL], 2010. P. 371-382.

174. Encyclopedia of Public International Law, Inst. I, 1981. P. 448.

175. *Escola v. Coca Cola Bottling Co.*, 150 P.2d 436, 440-41 (Cal. 1944) (Traynor, J., concurring).

176. *F.H. Redward and Others (Gr. Brit. v. U.S.)*, 6 R.I.A.A. (Gr. Brit.-U.S. Arb. Trib. 1925). P. 157.

177. *Factory at Chorzow (Germ. v. Pol.)*, 1928 P.C.I.J. (ser. A) No. 17 (Sept. 13). Publications of the Permanent Court of International Justice Series A – No. 17; Collection of Judgments A.W. Sijthoff's Publishing Company, Leyden, 1928. URL: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1928.09.13_chorzow1.htm.

178. Feilchenfeld E. H. *Public Debts and State Succession*. London: Macmillan, 1931. 922 p.

179. Fifth report on succession of States in respect of State responsibility / by Pavel Sturma, Special Rapporteur. 2022. UN Doc. A/CN.4/751. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3969738?ln=ru>.

180. *Filipovic v. Serbia*, No. 27935/05, 20 November 2007.

181. Final report of Vietnam Claims Program. February 25, 1986. United States, Foreign Claim Settlement Commission. URL: https://www.justice.gov/sites/default/files/pages/attachments/2014/10/10/vietnam_final_report.pdf.

182. First report on diplomatic protection, by Mr. John R. Dugard, Special Rapporteur. Doc. A/CN.4/506/Add.1. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_506.pdf.

183. First report on succession of States in respect of State responsibility / by Pavel Sturma, Special Rapporteur. 2017. UN Doc. A/CN.4/708. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1290914?ln=ru>.

184. First report on succession of States in respect of State responsibility / by Pavel Sturma, Special Rapporteur. Doc. A/CN.4/708. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1290914>.

185. Focsaneanu L. *L'accord ayant pour objet l'indemnisation de la compagnie de Nationalisee Suez par l'Egypte*", *Annuaire franqais de droit international*. 1959. Vol. 5. P. 161-204.

186. Foorman J.L., Jehle M.E. Effects of State and Government Succession on Commercial Bank Loans to Foreign Sovereign Borrowers. *University of Illinois Law Review*. 1982. Vol. 1982, No. 1. P. 12-21.

187. Fourth report on State responsibility, by Mr. James Crawford, Special Rapporteur. State Responsibility [Agenda item 2] Doc. A/CN.4/517 and Add.1. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_517.pdf.

188. Fourth report on succession of States in respect of State responsibility / by Pavel Sturma, Special Rapporteur. 2020. UN Doc. A/CN.4/743. URL: Fourth report on succession of States in respect of State responsibility / by Pavel Sturma, Special Rapporteur.

189. Gabckovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), Counter-Memorial of the Slovak Republic, vol. I, 5 December 1994.

190. Glas-Metal Trust Reg. against Slovenia. Council of Europe. European Court of Human Rights. Third section decision. Application No. 42121/04. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-90772&filename=GLAS-METAL%20TRUST%20REG.%20v.%20SLOVENIA.pdf&logEvent=False>.

191. Greenman K. The secret history of successful rebellions in the law of State responsibility. *ESIL Reflections*. 2017. Vol. 6. Issue 9. URL: <https://www.esil-sedi.eu/sites/default/files/ESIL%20Reflection%20Greenman.pdf>.

192. Hailbronner K. Legal aspects of unification of the two German States. *European Journal of International Law*. 1991. Vol. 2. P. 18-44.

193. Henkin L. How Nations Behave: Law and Foreign Policy. 2nd ed. Columbia University Press, 1979. 400 p.

194. Hessbruegge J.A. The historical development of doctrines of attribution and due diligence in international law. *New York University Journal of International Law and Politics*. 2003. Vol. 36. P. 265-306.

195. Hoeflich M.H. Through a Glass Darkly: Reflections upon the History of the International Law of Public Debt in Connection with State Succession. *University of Illinois Law Review*. 1982. Vol. 39. P. 46-60.

196. Huber M. Die Staatensukzession (völkerrechtliche und staatsrechtliche Praxis im 19. Jahrhundert), 1898. Mallarmé, Rev. Gen. Bd. 10.

197. Hurst C.J.B. State Succession in Matters of Tort. *British Yearbook of International Law*. 1924. P. 163-178.

198. Hyde Ch. Ch. International Law: Chiefly as Interpreted and Applied by the United States. 2nd rev. ed. 1945. P. 358-438.

199. Ilacu and Others v. Moldova and Russia, Grand Chamber, No. 48787/99, ECHR 2004-VII, paras. 320-321.

200. Institut de Droit international, 14th Commission, 'State Succession in Matters of State Responsibility/La succession d'Etats en mati e re de responsabilit é internationale', Rapporteur Marcelo G. Kohen, Final Report, 28 June 2015. URL: https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/06/IDI_14_Kohen.pdf.

201. International Centre for Settlement of Investment Disputes, Tecnicas Medioambientales Tecmed SA v. United Mexican States, ICSID Case No. ARB(AF)/00/2, Award of 29 May 2003, ICSID Reports, vol. 10 (2006), pp. 134 et seq., At para. 62.

202. International Claims: Their Settlement by Lump Sum Agreements. Part 1: The Commentary; Part I: The Agreements. By Richard B. Lillich and Burns H. Weston. Charlottesville: University Press of Virginia, 1975. 372 p.

203. International Conference on the Former Yugoslavia Documentation on the Arbitration Commission under the UN/EC (Geneva) Conference: Advisory Opinions Nos. 11-15 of the Arbitration Commission International Legal Materials. 1993. Vol. 32, No. 6. P. 1586-1598.

204. International Court of Justice, United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran, Judgment, ICJ Reports 1980.

205. International Law Association, Report of the Fifty-third Conference, p. XIII-XV.

206. International Law Reports, vol. 21 (1954). URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1954_v1.pdf.

207. International Law: Cases and Materials (American Casebook Series) /

by Louis Henkin (Author), Richard C. Pugh; 2nd edition. West Publishing, 1987.

208. Ireland v. the United Kingdom, 18 January 1978, Series A, No. 25 (1978), p. 64 (separate opinion of Judge O'Donoghue).

209. Ivancevic v. Artukovic, 211 F.2d 565, 573 (9th Cir. 1954).

210. Jablonsky v. German Reich, 8 Ann. Dig. 138, 139-40 (Upper Silesian Arb. Trib. 1936).

211. Jakubowski A. State Succession in Cultural Property, Oxford University Press, 2015.

212. Jennings R., Watts A. Oppenheim's International Law. Vol. I, 9th ed. Harlow, Longman, 1996.

213. Jevremovic v. Serbia, No. 3150/05, 17 July 2007;

214. Joint Motion for a Resolution on recognising the Russian Federation as a state sponsor of terrorism. Joint motion for a resolution - RC-B9-0482/2022. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2022-0482_EN.html.

215. Jones M.J. The Nottebohm case. *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 5, No. 2 (April 1956), pp. 230-244.

216. Jordan v. Austria & Taubner, 14 Ann. Dig. 41,41 (OGH 1947) (Aus.).

217. Judgment of Jan. 30, 1962 (Creplet v. Belg.), Civ. Bruxelles 2e ch., 1962 JdT 242.

218. Judgment of Oct. 21, 1960, Conseil d'Etat 3e ch., 1960 Journal des Tribunaux [JdT] 738, 741

219. Kamminga M.T. State succession in respect of human rights treaties. *European Journal of International Law*. 1996. Vol. 7. Issue 4. P. 496-484.

220. Keeton W. P. Prosser and Keeton on Torts, 5th Edition. West Group, 1984. 1286 p.

221. Kenneth P. Yeager v. The Islamic Republic of Iran, IUSCT Case No. 10199. URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-kenneth-p-yeager-v-the-islamic-republic-of-iran-award-award-no-324-10199-1-monday-2nd-november-1987>.

222. Kohen M. G., Dumberry P. Institute of International Law's Resolution

on State Responsibility and State Succession: Introduction, Text and Commentaries, Cambridge University Press, 2019. 250 p.

223. Kolb R. The International Law of State Responsibility. An Introduction. Cheltenham: Edward Elgar, 2017. 296 p.

224. Kunz J.L. Identity of States under international law. *The American Journal of International Law*. 1955. Vol. 49. P. 68-76.

225. Lakicevic and Others v. Montenegro i Serbia, Nos. 27458/06.

226. Lang T. J. Satisfaction of claims against Vietnam for expropriation of US citizens' property in South Vietnam in 1975. *Cornell International Law Journal*. 1995. Vol. 28. P. 265-300.

227. Lauterpacht H. International Law and Human Rights. Garland Pub., 1973. 499 p.

228. Lauterpacht H. Private Law Sources and Analogies of International Law. London: Longmans, Green, 1927. 326 p.

229. League of Nations, Conference for the Codification of International Law, 1930. URL: https://biblio-archive.unog.ch/Dateien/CouncilMSD/C-351-M-145-1930-V_EN.pdf.

230. Legislation on Foreign Relations Through 2002. 2003. Vol. I–A. Current Legislation and Related Executive Orders U.S. House of Representatives U.S. Senate. URL: <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1868/faa.pdf>.

231. Leigh G. I. F. Nationality and Diplomatic Protection. *The International and Comparative Law Quarterly*. 1971. Vol. 20, No. 3. P. 453-475.

232. Levy v. German State, French-German Mixed Arbitral Tribunal. Award of 10 July 1924. *Recueil des décisions des tribunaux arbitraux mixtes*. 1923-1924. Vol. 4. P. 726-890.

233. Lighthouses Case between France and Greece (France v. Greece). Judgment No. 22. 17 March 1934. Permanent Court of International Justice. URL: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1934.03.17_lighthouses.htm.

234. Loewen Group, Inc. and Raymond L. Loewen v. United States of

America, ICSID Case No. ARB(AF)/98/3. Award of 26 June 2003. ICSID Additional Facility. URL: <https://www.italaw.com/cases/632>.

235. Loizidou v. Turkey (merits). 18 December 1996. Reports of Judgments and Decisions 1996-VI. Application no. 15318/89. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-58007&filename=001-58007.pdf>.

236. M. Kirschen senior v. F. Sobotka, ZEG ta Empire allemand. M. Kirschen junior intervenant. Case No. 23, Decision of 3 January 1925. Tribunal arbitral mixte roumano-allemand. *Recueil des decisions des tribunaux arbitraux mixtes institues par les traites de paix*. 1923. Vol. III. P. 858-865.

237. Makonnen Y. International Law and the New States of Africa: A Study of the International Legal Problems of State Succession in the Newly Independent States of Eastern Africa (1983). P. 351-363.

238. Malksoo L. Illegal Annexation and State Continuity: The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR. Leiden: Martinus Nijhof, 2003. 373 p.

239. Mandic v. Montenegro, Serbia and Bosnia and Herzegovina – 32557/05 (Decision) [2012]. ECHR (12 June 2012). URL: <http://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/2012/1096.html>.

240. Marek K. Identity and Continuity of States in Public International Law. Geneva: Librairie Droz, 1968. 619 p.

241. Matsui Y. Problems of 'Divided' State and the Right to Self-Determination in the Case of Vietnam. *Japanese Annual of International Law*. 1976. Vol. 20. P. 17-38.

242. Mavrommatis Palestine Concessions (Greece v Great Britain) (1924 - 27) / Permanent Court of International Justice. 1924. Ser. A. № 2. Series A: Collection of Judgments (1923-1930). URL: <https://www.icj-cij.org/en/pcij-series-a>.

243. Mercier et Cie v. Etat allemand, Case No. S. II-308, Decision of 26 October 1923, Tribunal arbitral mixte franco-allemand. *Recueil des decisions des*

tribunaux arbitraux mixtes institues par les traites de paix. 1923. Vol. III. P. 686-689.

244. Meunier H. Le fondement de la protection diplomatique: pour une nouvelle approche au moyen de la distinction entre prejudice et dommage. *Annuaire français de droit international*. 2013. Vol. 59. P. 223-255.

245. Mikulka V. Article 34 : succession d'Etats en cas de separation de parties d'un Etat. *La convention de Vienne de 1978 sur la succession d'États en matière de traités. Commentaire article par article et études thématiques*. Giovanni Distefano, Gloria Gaggioli, Aymeric Hêche. 1re edition. 2016. 2188 p.

246. Milanovic M. What the Kosovo advisory opinion means for the rest of the world. *American Society of International Law Proceedings*. 2011. Vol. 105. P. 259-274.

247. Monnier J. La Convention de Vienne sur la succession d'Etats en matière de biens, archives et dettes d'État. *Annuaire Français de Droit International*. 1984. Vol. 30. P. 221-229.

248. Monnier J. Ph. La succession d'Etats en matière de responsabilité international. *Annuaire Français de Droit International*. 1962. Vol. 8. P. 65-90. URL: https://www.persee.fr/doc/afdi_0066-3085_1962_num_8_1_958.

249. Moore J.B. History and digest of the international arbitrations to which the United States has been a party : together with appendices containing the treaties relating to such arbitrations, and historical legal notes. Washington DC, Government Printing Office, 1898.

250. Mordcovi v. General Administration of Posts and Telegraphs. Treasury. International Law Reports. *Consolidated Table of Cases*, Volumes 1-125. University of Cambridge, 2004. 600 p.

251. Mullerson R. Law and politics in succession of States: international law on succession of States. *Dissolution, continuation et succession en Europe de l'Est: succession d'états et relations économiques internationales: colloque des 7 et 8 octobre 1993*. Ed. by G. Burdeau and B. Stern. Paris: Montchrestien, 1994. P. 5-32.

252. Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General (note 1 under Montenegro) <http://treaties.un.org/Pages/HistoricalInfo.aspx>.

253. Mwandighi v. Minister of Defence, Namibia, High Court, 14 December 1990, 1991 (1) SA 851 (Nm). URL: <http://namibialii.org/na/cases/NASC/1991/5.html>.

254. Mytilineos Holdings SA 1. State Union of Serbia & Montenegro. United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL). URL: <https://www.italaw.com/cases/725>.

255. 6 Neue Juristische Wochenschrift [NJW] 1667, 20 I.L.R. 79, 79-80 (BGH 1953).

256. Najera (France) v. United Mexican States. Mixed France-Mexico Commission. 22 Oct 1927. URL: <https://jusmundi.com/en/document/opinion/fr-najera-france-c-les-etats-unis-du-mexique-opinion-du-commissaire-francais-friday-19th-october-1928>.

257. Nordisk Tidsskrift International Ret. *Nordic Journal of International Law*. 1985. Vol. 54. P. 85-110.

258. O. VC. (Pevee) v. RAA (Dony), Case No. 1258, Decision of 18 July 1927, Tribunal arbitral mixte germano-belge. *Recueil des decisions des tribunaux arbitraux mixtes institues par les traites de paix*. 1923. Vol. VII. P. 548-550.

259. O'Connell D. P. Recent Problems of State Succession in Relation to New States. *Collected Courses of the Hague Academy of International*. Vol. 130.

260. O'Connell D. P. State Succession in Municipal Law and International Law. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press, 1967. 592 p.

261. O'Connell D. P. The Law of State Succession. Cambridge, Cambridge University Press, 1956. 425 p.

262. O'Connell D.P. Reflections on the State Succession Convention. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht (ZaöRV)*. 1979. Vol. 39. P. 725-740.

263. Oeter S. German unification and State succession. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*. 1991. Vol. 51. P. 349-383.

264. *Olpinski v. Polish Treasury (Railway Division)* (1921). Supreme Court of Poland, O.S.P.I. No. 14. Annual Digest, 1919-1922, Case 36. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/canadian-yearbook-of-international-law/annuaire-canadien-de-droit-international/article/abs/state-succession-and-state-reponsibility/002F2425A9D8E7A57AA1ABA7298647E1>.

265. Oppenheim's International Law: Volume 1 Peace ; Publisher, Oxford University Press; 9th edition (September 15, 2008) ; Language, English ; Paperback, 2887 p.

266. *Panevezys-Saldutiskis Railway (Est. v. Lith.)*, 1938 P.C.I.J. (ser. A/B) No. 75 (Order of June 30). Publications of the Permanent Court of International Justice Series A./B. No. 75; Collection of Judgments, Orders and Advisory Opinions A.W. Sijthoff's Publishing Company, Leyden, 1938. URL: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1938.06.30_panevezys-saldutiskis.htm.

267. Pellet A. Le projet d'articles de la CDI sur la protection diplomatique: une codification pour (presque) rien / M.G. Kohen (ed.), Promoting Justice, Human Rights and Conflict Resolution through International Law: Liber Amicorum Lucius Caflisch, Leiden, Martinus Nijhoff, 2007), pp. 1133-1155.

268. Phillimore, Opinion of 16 February 1863. *International law opinions*. by Lord A.D. McNair. New York: Cambridge University Press, 1956. Vol. II: Peace. 415 p.

269. *Phosphates in Morocco (Italy v. France)* / Permanent Court of International Justice Judgment No. 28 14 June 1938. URL: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1938.06.14_phosphates.htm.

270. Pound R. The End of Law as Developed in Legal Rules and Doctrines. Harvard Law Review. 1914. Vol. 27, No. 3. P. 195-234.

271. *Poznanski v. Lentz et Hirschfeld*, Case No. 8, Decision of 22 March 1924, Tribunal arbitral mixte germano-polonais, *Recueil des decisions des tribunaux arbitraux mixtes institues par les traites de paix*. 1923. Vol. IV. P. 353-362.

272. Protocol between the United States of America and Venezuela (Caracas, 1 May 1852), Treaties, Conventions, International Acts, Protocols and Agreements between of America and Other Powers 1776-1909. Vol. II. / Malloy. P. 1842-1843.

273. Quint P.E. Constitutional law of German unification. *Maryland Law Review*. 1991. Vol. 50. P. 475-631.

274. Railway Accident, 10 JZ 19, 21 I.L.R. 49, 50-51 (BGH 1954).

275. Rainoldi v. Ministero della Guerra, 70 Foro It. I, 151, 13 Ann. Dig. 6, 6 (Trib. Brescia 1946).

276. Recommendation of the Security Council of 19 September 1992 : resolution / adopted by the General Assembly. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/150880>.

277. Report and recommendations made by the “D1” Panel of commissioners concerning part one of the Ninth instalment of individual claims for damages above USD 100,000 (Category “D” claims). URL: <https://uncc.ch/sites/default/files/attachments/documents/r2001-10.pdf>.

278. Report of the ILC on the work of its fifty-third session. Doc. A/56/10. *International Law Commission Yearbook*. 2001. Vol. II. Part 2. URL: <https://legal.un.org/ilc/reports/2001>.

279. Report of the ILC on the work of its thirty-second session, A/35/10, ILC Yearbook 1980, Vol. II, Part 2. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_35_10.pdf.

280. Report of the International Law Commission on the work of its 32nd session, 5 May - 25 July 1980. UN. International Law Commission (32nd sess.: 1980: Geneva). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/15210?ln=ru>.

281. Report of the International Law Commission on the work of its fiftieth session (April 20 - June 12 and July 27 - August 14, 1998). T. II. Vol. 2. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1998_v2_p2.pdf.

282. Report of the International Law Commission on the work of its Fifteenth Session, 6 July 1963. Doc. A/CN.4/163. Official Records of the General

Assembly, Eighteenth Session, Supplement (A/5509). *Yearbook of the International Law Commission*. 1963. Vol. II. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1963_v2.pdf.

283. Report of the Sub-Committee on Succession of States and Governments. *Yearbook of the International Law Commission*. 1963. Vol. II. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1963_v2.pdf.

284. Resolution adopted by the General Assembly [on the report of the Sixth Committee (A/55/610)] 55/153. Nationality of natural persons in relation to the succession of States. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/4ae9accb8.pdf>.

285. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf.

286. Rich R. Recognition of States: the collapse of Yugoslavia and the Soviet Union. *European Journal of International Law*. 1993. Vol. 4. Issue 1. P. 36-65.

287. Right of Passage Over Indian Territory (Port. v. India), 1960 I.C.J. 6, (April 12). P. 39-40.

288. Rights of Nationals of the United States of America in Morocco (France v. United States of America). Judgment of 27Srpen 1952, ICJ Reports 1952. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/11>.

289. Robert E. Brown (U.S. v. Gr. Brit.), 6 R.I.A.A. (Gr. Brit.-U.S. Arb. Trib. 1923). P. 768.

290. Rousseau Ch. Droit international public. Paris: Edité par Recueil Sirey, 1977. 752 p.

291. Salmon J. Duration of the breach. *The law of international responsibility* / edited by J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson and others. New York, Oxford University Press, 2010. 1296 p.

292. Samos (Liability for Torts) Case. Court of the Aegean Islands, 1924. *Annual Digest of Public International Law Cases*. 1933. Vol. 2. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/annual-digest-of-public-international-law-cases/article/abs/samos-liability-for-torts->

case/CE15286AD4718EE7176889B07637775B.

293. Schachter O. International Law in Theory and Practice. *Cours de l'Académie de Droit International de La Haye*. 1982, Vol. 178.

294. Sechter v. Ministry of Interior, 5 Ann. Dig. 61, 62 (Cass. 1929).

295. Second report on State responsibility, by Mr. James Crawford, Special Rapporteur. Doc. A/CN.4/498 and Add.1–4. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_498.pdf.

296. Second report on succession of States in respect of State responsibility / by Pavel Sturma, Special Rapporteur. 2018. UN Doc. A/CN.4/719. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1626543>.

297. Second report on succession of States in respect of State responsibility / by Pavel Sturma, Special Rapporteur. 2018. UN Doc. A/CN.4/719. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1626543?ln=ru>.

298. Separate Opinion of Judge Jessup. URL: <http://www.icj-cij.org/docket/files/50/5401.pdf>.

299. Socony-Vacuum Oil Co. v. Texas Co., 113 F. Supp. 514 (E.D. Mich. 1953) case opinion from the U.S. District Court for the Eastern District of Michigan. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/113/514/1906681>.

300. Stern B. La succession d'états. Martinus Nijhoff Publishers, 2000. 440 p.

301. Stern B. Le préjudice dans la théorie de la responsabilité internationale / Brigitte Bollecker-Stern; préface de Paul Reuter. Paris: A. Pedone, 1973. 382 p.

302. Stern B. Responsabilité internationale et succession d'Etats. *The International Legal System in Quest of Equity and Universality: Liber amicorum Georges Abi-Saab* / L. Boisson de Chazournes and V Gowlland-Debbas (eds.). The Hague, Martinus Nijhoff, 2001.

303. Succession of States in Matters of International Responsibility. Institute of International Law. 2015. URL: http://www.idi-il.org/app/uploads/2017/06/2015_Tallinn_14_en-1.pdf.

304. Summary record of the 26th meeting : 6th Committee, held at Headquarters, New York, on Wednesday, 1 November 2017, General Assembly, 72nd session. 2017. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1627513?ln=ru>.

305. Survey of International Law in Relation to the Work of Codification of the International Law Commission: Preparatory work within the purview of article 18, paragraph 1, of the of the International Law Commission – Memorandum submitted by the Secretary-General. *Extract from the Yearbook of the International Law Commission*. 1949. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_1_rev1.pdf.

306. Szurek S. Epilogue d'un contentieux historique: l'accord du 27 mai 1997 entre le gouvernement de la re-publique frangaise et le gouvernement de la Federation de Russie relatif au reglement definitif des creances recip-roques entre la France et la Russie anterieures au 9 mai 1945. *Annuaire frangais de droit international*. 1998. Vol. 44. P. 144-166.

307. Tams C. J. Enforcing Obligations Erga Omnes in International Law. Cambridge University Press, 2005. P. 32-40.

308. Tancredi A. In search of a fair balance between the inviolability of borders, self-determination and secession in international law. *Law, Territory and Conflict Resolution: Law as a Problem and Law as a Solution*. Ed. by M. Nicolini, F. Palermo and E. Milano. Leiden: Brill, 2016. P. 90-104.

309. Text of the draft articles on nationality of natural persons in relation to the succession of states adopted by the Commission on second reading.». - Yearbook of the International Law Commission. 1999. Vol. II. Part 2. Paras 47-48. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1999_v2_p2.pdf.

310. The Comprehensive Peace Agreement between the Government of the Republic of the Sudan and the Sudan's People's Liberation Movement/ Sudan People's Liberation Army is available on the website of the United Nations Mission in Sudan. URL: <http://unmis.unmissions.org>.

311. The Institute of International Law's Resolution on State Succession and State Responsibility. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/institute-of->

international-laws-resolution-on-state-succession-and-state-responsibility/D03805DDC04B23BD190666DA287DB0A0.

312. The Law of International Responsibility. Ed. by J. Crawford, A. Pellet and S. Olleson. Oxford: Oxford University Press, 2010. 1376 p.

313. The State Union of Serbia & Montenegro and Republic of Serbia, UNCITRAL. Case type: International Investment Agreement. Claimant(s). URL: <https://www.italaw.com/cases/725>.

314. Third Report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur, the internationally wrongful act of the State, source of international responsibility. Doc. A/CN.4/246 and Add.1-3. 1971. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_246.pdf.

315. Third report on succession of States in respect of State responsibility / by Pavel Sturma, Special Rapporteur. 2019. UN Doc. A/CN.4/731. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3809205?ln=ru>.

316. Tichy H. Two recent cases of State succession: an Austrian perspective. *Austrian Journal of Public and International Law*. 1992. Vol. 44. P. 117-136.

317. Toth A. G. The Oxford Encyclopaedia of European Community Law: Volume II: The Law of the Internal Market (Oxford Encyclopedia of European Community Law) 1st Edition. Oxford University Press, 2005. 970 p.

318. Treaty of Peace with Turkey signed at Lausanne. July 24, 1923. The convention respecting the regime of the straits and other instruments signed at lausanne. URL: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne.

319. Treaty of Versailles, 28 June 1919, Major Peace Treaties of Modern History 1648-1967. Vol. II. New York, Chelsea House Publishers, 1967. P. 1265-1533.

320. Twenty-sixth Report of the Executive Secretary pursuant to Article 41 of the Provisional rules for claims procedure. S/AC.26/2004/9. 2 July 2004. URL: https://uncc.ch/sites/default/files/attachments/documents/art41_26.pdf.

321. United Nations Conference on succession of states in respect of treaties 1977. Session and resumed session 1978 Vienna, 4 April-6 May 1977 and 31 July-

23 August 1978. Official Records. Vol. III. Documents of the Conference. URL: https://digitallibrary.un.org/record/36222/files/A_CONF.80_16_Add.2-EN.pdf.

322. United States v. Percheman, 32 U.S. (7 Pet.). (1833). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/32/51>.

323. Van der Have v. State of the Netherlands, Netherlands. District Court of The Hague, 12 January 1953. In: Kohen M. G. *The Institute of International Law's Resolution on State Succession and State Responsibility Introduction, Text and Commentaries*. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/institute-of-international-laws-resolution-on-state-succession-and-state-responsibility/references/E9263368C3C611E58BCFC2F43704BAF3>.

324. Vattel E., de. *The Law of Nations, or Principles of the Law of Nature, Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns*. 1960. 720 p:

325. Verhoeven S.I. *International Responsibility of Armed Opposition Groups. Responsibilities of the Non-State Actor in Armed Conflict and the Market Place* / N. Gal-Or, C. Ryngaert and M. Noortmann (eds). Brill Nijhoff, 2015. 34 p.

326. Vermeer-Kunzli A. As If: The Legal Fiction in Diplomatic Protection. *The European Journal of International Law*. 2007. Vol. 18. No. 1. P. 37-68.

327. Vertrag die Regulirung der Central-Schuldverhältnisse des vormaligen Königreichs Westphalen betreffend, July 29, 1842, Prussia, Hannover, Hesse, Brunswick Sc Liineburg, 3 Martens Nouveau Recueil (ser. 1). P. 410.

328. Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands 1990. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/einigvtr>.

329. Verzijl J. H. W. *International Law in Historical Perspective*. Vol. VII: State Succession. Leiden: A. W. Sijthoff, 1974. 378 p.

330. Visscher C. De. Le deni de justice en droit international. *Recueil des cours de l'Academie de droit international de la Haye*. 1935. Vol. 52. P. 365-442.

331. Volkovitsch M.J. Righting wrongs: towards a new theory of State succession to responsibility for international delicts. *Columbia Law Review*. 1992. Vol. 92. No. 8. P. 2162-2214.

332. Weston B. H., Lillich R. B., Bederman D. J. International Claims: their settlement by lump sum agreements, 1975-1995. 359 p.

333. Wharton Digest of International law. 2015. Vol. 5. 890 p.

334. Wilkinson H. A. The American Doctrine of State Succession. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1934. 137 p.

335. Wood M.C. Participation of former Yugoslav States in United Nations and in multilateral treaties. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*. 1997. Vol. 1. P. 231-257.

336. Wuhler N. The United Nations Compensation Commission: A new contribution to the process of international claims resolution. *Journal of International Economic Law*. 1999. Vol. 2, No. 2. P. 249-272.

337. Yearbook of the Institute of International Law. Volume 76. Session of Tallinn (Estonia), 2015. 850 p.

338. Yearbook of the International Law Commission. 1956. Vol. II. 312 p. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1956_v2.pdf.

339. Yearbook of the International Law Commission. 1977. Vol. I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1977_v1.pdf.

340. Yearbook of the International Law Commission. 1997. T. I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1997_v1.pdf.

341. Yearbook of the International Law Commission. 2006. Vol. II (Part II). URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_2006_v2_p2.pdf.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації у фахових виданнях:

1. Маїлунц К. Е. Розвиток правил про правонаступництво щодо відповідальності держав в проектах Комісії міжнародного права ООН. *Альманах міжнародного права*. 2021. № 25. С. 22–28.
2. Маїлунц К. Е. Розвиток практики правонаступництва держав щодо відповідальності. *Правова позиція*. 2021. № 2 (31). С. 80–84.
3. Маїлунц К. Е. Вплив правонаступництва держав на форми відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 879-882.
4. Маїлунц К. Е. Проблема множинності держав у контексті правонаступництва щодо міжнародно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 615–618.

Публікації у зарубіжних фахових виданнях:

1. Маїлунц К. Е. Атрибуція діяння повстанського руху в світлі правонаступництва держав щодо відповідальності. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Vol. 2. P. 111-116.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Маїлунц К. Е. Об'єднання держав та питання правонаступництва щодо відповідальності. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки*: матеріали V Всеукраїнського науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 14 травня 2021 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2021. С. 137-140.

2. Маїлунц К. Е. Правонаступництво держав щодо відповідальності: постановка питання. *Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 19–20 травня 2021 року. / за заг. ред. Б. Р. Стецюка. – Кропивницький: Національний центр «Мала академія наук України», 2021. 237-238.

3. Маїлунц К. Е. Робота Інституту міжнародного права з кодифікації правил про правонаступництво держав у питаннях міжнародної відповідальності. Статті учасників VII Всеукраїнської мультидисциплінарної конференції «Чорноморські наукові студії» (м. Одеса, 14 травня 2021 року). *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса: Гельветика, 2021. Вип. 34. С. 10-14.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Дисертацію обговорено на розширеному засіданні кафедри засіданнях кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія». Її положення, висновки та пропозиції доповідалися на конференціях: Основні результати дисертаційного дослідження доповідалися на міжнародних науково-практичних конференціях, серед яких, зокрема: V Всеукраїнський науково-практичний симпозіум «Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки» (м. Івано-Франківськ, 14 травня 2021 року); II Міжнародна науково-практична конференція «Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції» (м. Кропивницький, 19-20 травня 2021 року); Міжнародна науково-практична «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру» (м. Одеса, 21 травня 2021 року); VII Всеукраїнська мультидисциплінарна конференція «Чорноморські наукові студії» (м. Одеса, 14 травня 2021 року).